

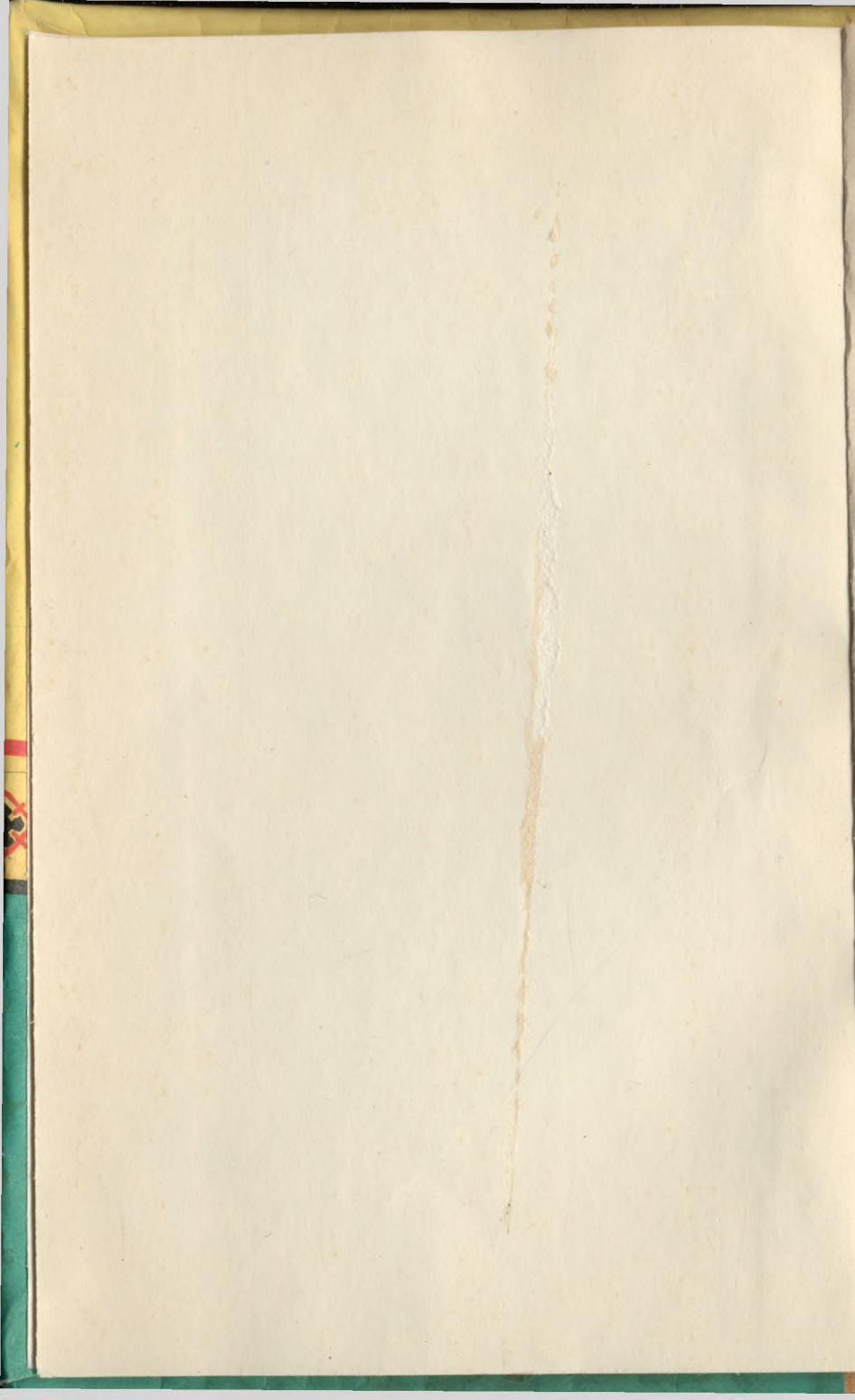
3826

А. ДӘУЛЕТОВ

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ

(ФОНЕТИКА)

АБАТБАИ ДӘУЛЕТОВ

ХӘЗИРГИ
ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ.
ФОНЕТИКА

Некис
«Билим»
1993

81. 2—1

Д 59

А. Дәулетов: Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика
Билим баспасы — Нөкис 1993-ж. 252 бет.

Жууаплы редакторлар: филология илимлеринин док-
торлары, профессорлар Д. С. Насыров ҳәм Е. Берди-
муратов.

Д 4306020200—092

—93

М 361 (06)—93

ISBN 5—7698—0562—5

© «Билим» баспасы, 1993

КИРИС СӨЗ

«Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен университет-
тиң филология факультетлери ушын сабақлық ретинде
1979-жылы баспадан шыққан «Хәзирги қарақалпақ
тили, Фонетика, лексикология» кітабының «Фонетика»
тарауы қайта исленип, өз алдына сабақлық ретинде
оқыушыларға усынылып отыр.

Бул кітап автордың усы тарау бойынша ислеп жүр-
ген көп жыллық илимий—педагогикалық мийнетиниң
жуумағы болып табылады. Сабақлық жоқарғы оқыу
орынларының «қарақалпақ тили ҳәм әдебияты» қәни-
гелигине арналып дүзилген усындай атамадағы оқыу
бағдарламасына сәйкес келеди.

Сабақлықта тийкарынан қарақалпақ тил билимин-
де қәлиплескен, көптен қолланылып синисип кеткен
түсиниклер менен терминлер ушырасады. Соның ме-
нен қатар әдебиятларда басқа авторлар тәрәпинен еле
қолланылмаған түсиниклер менен терминлер де тар-
тынбай жумсалған. Булардың қатарына автордың қара-
қалпақ тилиндеги фонетикалық дифтонглардың фоне-
малық қурамын анықлауын, айырым фонемалардың
артикуляциялық ҳәм акустикалық жақтан сыпатлама
берилиуін ҳәм т. б. ларды киргизиуге болады. Сон-
дай-ақ лингвистика илиминин рауажланыу барысын
есапқа ала отырып, автор өзиниң де айырым бурынғы
түсиниклерин қайта қарап шығып, оған өзгерислер
енгизген. Кітаптын бурынғы басылымындағыдан өз-
геше пикирлерди дауыссызлардың фонемалық қура-
мын қайта қарап шығыуында, сингармонизм ҳәм пәт-
ке байланыслы бөлимлерде ушыратамыз. Сондай-ақ
рус тилинен тиккелей алынған бир қанша терминлер
мүмкиншилиги болғанынша қарақалпақша сөзлер ме-
нен алмастырылған (оттенок—реңк, состав—қурам,
вертикаль—тик, горизонталь—жазық ҳәм т. б.).

Автор өзиниң еситиу ҳәм сөйлеу ағзалары тәрәпинен

сезген жай бақлауларын керек орынларда эксперименталь мағлыұматлар менен толықтырыуға хәм тастыйықлауға ҳәрекет еткен. Көрсетпели мағлыұматлар ретинде китапта рентгенограмма, палатограмма, осциллограмма, спектрограмма сүүретлери пайдаланылған. Бул эксперименталь мағлыұматлар автордың пикирлеринин дәлилли хәм исенимли болуын тәмийнлеп тур.

Жумыстың тили түсиниўге қолайлы хәм баянлаудың илимийлиги қатаң сақланған.

Тил билиминде тилдин сеслик дүзилиси жөнинде сөз етиў басқа тарауларға салыстырғанда үлкен өзгешеликлерине хәм қыйыншылықларына ийе екенин есапқа ала отырып, сабақлықтағы айырым пикирлердин еле де толықтырылуы кереклигин мойындай отырып, профессор А. Дәулетов тәрәпинен қайта исленип, баспадан шығарылып отырған бул мийнет маман қәнигелер таярлауда үлкен хызмет атқарады деп биз толық исенемиз.

Филология илимлериниң докторы, профессор
Е. Бердимуратов.

ФОНЕТИКА—ТИЛ СЕСЛЕРІ ХАҚҚЫНДАҒЫ ИЛИМ

§ 1. ФОНЕТИКАНЫҢ ИЗЕРТЛЕУ ОБЪЕКТИ

Жәмийетте ең зәрүрлі хәм оғада әҳмийетли болған функцияны—адамлар ортасында қатнас жасау қуралы хызметин атқаратуғын тил сеслерден қуралады. Тилдің өмир сүриуи, жасауы сеслер арқалы болатуғынлығы, адамзат тилинің әуелден-ақ сеслик тил болғанлығы, ойлауымыздың тиккелей шынлыққа айланыуы тил арқалы, тил сеслери арқалы иске асатуғынлығы илимпазлар тәрәпинен толық дәлийилленген еди. Тилдің усы сеслик тәрәпи хәм сеслерге байланыслы болған түрли қубылыслар тил билиминин фонетика тарауында изертленеди. Тилдеги сеслердин жасалуын хәм еситилиуін, сеслердин қурылысын, түрли сеслик ызымларды (сеслердин үнлеслиги, сеслердин алмасыуы қысқарыуы, түсип қалуы т. б.), тилдин буын қурылысын, пәт нормасын, интонациясын фонетика илими изертлейди. Сондай-ақ сөзлердин дурыс айтылуы хәм жазылуы нормалары да фонетикаға байланыслы мәселелер болып саналады.

Тилдеги барлық сеслер тутас бир системаны қурайды. Бир сестин тутас тил системасына киретуғынлығы оның тилдеги басқа сеслерге қатнасында, қарама-қарсы қойылуында, өз-ара салыстырылуында анық көринеди. Тилдин фонемалық қурылысын анықлау, қанша дауыслы хәм дауыссызлардың өз алдына дара фонема хызметинде жумсалатуғынын, олардың сөз мәнисин хәм формасын айыруға қатнасын анықлау айрықша әҳмийетке ийе болады. Сөзде гейпара жағдайлардың себепинен айырым сеслердин түсип қалуы ямаса алмасыу қубылыслары ушырасады. Сондай-ақ қонсылас сеслердин, буынлардың өз-ара тәсирине байланыслы, пәтке хәм тағы басқа фонетикалық жағдайларға байланыслы сеслер белгилі дәрежеде өзгерислерге ушы-

рап, өз-ара үйлесип келеди. Мине, бундай құбылыстардың барлығы фонетиканың бірден бір тийкарғы изертлеу объекти болып табылады.

Әлбетте, тил сеслери адамның сөйлеу ағзаларының тиккелей қатнасы арқалы жасалады. Сөйлеу ағзалары адамлардың биологиялық жақтан тиришилик етиун ушын керекли болған мүшелери хызметин атқару менен бирге олардың (адамлардың) жәмийеттеги ең әхмийетли қатнас құралы болған тилди, сөйлеуди пайда етиуши ағзалары болып та саналады. Тилдеги сеслер биринен соң бири избе-излик пенен айтылады, ал бир неше сести бир уақытта теңинен айтыу мүмкин емес. Айтылатуғын сеслер табияттағы толып атырған сеслердин бир түри болып, олардың хәр қайсысы өзлерине тән акустикалық сыпатламасына ийе болады. Сөйлеу ағзалары хәм олардың сеслерди пайда етиудеги хызмети, сеслердин акустикалық тәрепи фонетикада изертленеди. Бууын, пәт, интонация тил сеслери менен тығыз байланыслы болады. Оларды билдиретуғын айрықша сеслер жоқ. Басқаша айтқанда бууын, пәт, интонация тилдин материаллық тәрепи, физикалық формасы болған сеслерден бөлек турмайды. Керсинше, олар тил бирликлери болған сеслер менен бирликте, сеслер арқалы тутас сөзлерде хәм гәллерде көринеди. Сонлықтан тилдеги сеслер арқалы көринетуғын бундай құбылыстар да фонетикада изертленеди.

Бизиң хәзирги жазуымыз сеслик жазуы болып, хәр бир сеслик тип—хәр бир фонема (гейде бирнеше фонемалар) қабыл етилген шәртли таңба менен белгиленеди. Алфавиттеги хәриплерден, барлық шәртии таңбалардан дурыс пайдаланыу, сөзлерди хәмме бирқыйлы етип дурыс жазуу мәселелери көпшилик жағдайда фонетикаға байланыслы шешиледи. Сондай ақ ауызша сөйлеу өз нормасына, өзгешелигине ийе болады. Ауызша сөйлеу мудамай жазуы менен сәйкес келе бермеуи мүмкин. Тилдин ауызша хәм жазба тәреплери бир-бирине тығыз байланыслы болуы менен бирге олар айырмашылықларға да ийе болады. Тилдин ауызша сөйлеу нормалары, жазуу қәделери тиккелей фонетикаға байланыслы дүзиледи. Тилдин ауызша хәм жазба тәреплери фонетиканың тиккелей изертлеу объектине киреди

§ 2. ФОНЕТИКАНЫҢ АХМИЙЕТИ ХӘМ ТИЛ БИЛИМИНИҢ БАСҚА ТАРАУЛАРЫ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

Сөзлерди грамматикалық байланысқа түсіріп, гәп құрау арқалы адам өз ой-пикирин билдиреди. Сөз хәм гәп мәни билдиретуғын тил бирликлери болады. Сес жеке турып семантикалық мәни билдире алмайды, бірақ сөзлердің өзи сеслерден құралады. Сонлықтан сөз хәм гәп пенен сеслерди бир қатарға қойып, олардың үшеуин тендей қатнастағы тил бирликлери деуге болмайды. Тил бирликлери ортасында сеслердің тутқан орнын белгилеуде, әсиресе, проф. Л. Р. Зиндердің мына пикири итибарға ыланық: «тилде традициялық түсиник болған хәр қыйлы үш элемент бир-биринен айрылып турады: сеслер, грамматика хәм сөзлик деген пикир қайта қарауды талап қылады. Сеслик тәрәпи бул тилдің үшінши бир элементи емес, ал сөзлердің хәм грамматикалық усыллардың жасауының зәрүрли формасы. Сөзлик хәм грамматикалық қурылыс тилдің мазмұнын құраса, ал сеслик тәрәпи тилдің материаллық негизин, оның физикалық формасын құрайды десек болады».¹ Солай етип сеслер сөзлердің, грамматикалық формалардың, улыума тилдің өмир сүриуин тәмийин етиүши ең зәрүрли тил бирлиги болып саналады.

Фонетика әмелий жақтан да үлкен ахмийетке ийе болады. Мектеплерде сауатлылыққа үйретиу—дурыс оқыту, дурыс жаздыру методикасының көп ғана мәселелери фонетикаға байланысly шешиледи. Тилдің аұызша хәм жазба тәрәплериниң өз-ара байланысы менен айырмашылықларын есапқа алыу оқыұшыларды сауатлылыққа үйретиуде үлкен ахмийетке ийе болады.

Бурын жазыуы болмаған халықлардың алфавити менен графикасын дүзиу, бурында жазыуы бар халықлардың тиллериниң орфографиясын тағы да жетилистириу сыяқлы әмелий жақтан үлкен ахмийетке ийе болған мәселелер фонетикаға тийкарлана отырып шешиледи. Тилдің орфоэпиялық нормаларын толық билгенде ғана көпшиликке арналған лекцияларды, радио хабарларын дурыс оқыу мүмкин. Әдебий тилдің орфоэпиялық нормаларын белгилеу болса, фонетиканың

1. Л. Р. Зиндер, Общая фонетика Л. 1960, 8 бет.

практикалық баслы мәселелерінің бири болып есеп-ланады.

Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис хә-зирги қарақалпақ тил билимінің бөлек-бөлек тарау-лары болып, олар бир-биринен үлкен өзіншелік өзге-шеліклеріне, кескин айырмашылықтарына ийе болыу менен бир қатарда өз-ара тығыз байланыслы да бола-ды. Өйткени бул тараулардың бәринің де изертлейту-ғын бирден-бир объекти--хәзирги жанлы қарақалпақ әдебий тили. Хәзирги қарақалпақ тил билимінің жоқа-рыда көрсетілген хәр бир тарауы қарақалпақ тилинің белгили бир тәрепин жан-жақлы терең изертлейди. Бул изертлеуде тутас тилдің басқа тәреплери де нәзерден сыртта қалмауы тийис.

Лексикология, морфология хәм синтаксисте тилдің физикалық (сеслик) тәрепине айрықша итибар берил-местен-ақ, оның мәни аңлатыушылық тәрепи нәзерде тутылады; бул тараулардың изертлеу объекти тилдің дара турғанда мәни билдиретуғын бирликлери сөз, сөз дизбегі, гәплер болады. Фонетика бул тараулар ортасында айрықша орын тутады. Өйткени фонетика-ның изертлеу объекти болған сес өз-өзинен семантика-лық мәни билдирмейди. Ал сеслер сөзлерде жумсалып, сөзлердің мәнисін хәм формасын өзгертиуге тиккелей қатнасады. Сонлықтан фонетика тилдің социальлық тәрепи менен бир қатарда оның физикалық-акустикалық жағын да изертлейди.

Фонетика өз алдына илим сыпатында грамматикаға да, лексикологияға да қарама-қарсы қойылатуғын тил-дің айрықша тарауы екенлигине көпшилик илимпазлар өз уақтында үлкен дыққат аударған еди. Соның менен бирге фонетика лексикология, морфология хәм синтак-сис пенен тығыз байланыслы болады. Фонетиканың лексикология менен байланыслы екенлиги сонда, лек-сикологияның негизги изертлеу объекти болған сөзлер бир-биринен сеслер арқалы, сеслик өзгешеликлери ар-қалы айырылып турады. Тек тилдеги омоним сөзлер ғана сеслик өзгешеликлерсиз-ақ хәр түрли мәни бил-диреди. Мысалы: тал—атлық сөз мәнисінде, тал—фейил сөз мәнисінде; ат—атлық, ат—фейил мәнисінде хәм т. б. Сөзлердің сеслерден құралатуғынының өзи фонетика

менен лексикологияның байланысы екенлігін көрсетеді.

Фонетика, морфология менен байланысы болады. **Сөздерге** хәр қйылы морфологиялық формалар қосылуы арқалы сөзлердің өзгеріулері, алмасыулары, түбірдің соңғы буынының жууан я жиңишкелигине қарай қосымталардың жууан, жиңишке болып келиуі хәм тағы басқалар фонетика менен морфологияның тығыз байланысы екенін көрсетеді. Мысалы: кітап-кітабы, шанақ-шанағы, балалы-билимлі, жеткер-атқар хәм т. б.

Фонетика синтаксис пенен де байланысы болады. Хабар, үндеу, сорау, бұйрық сыяқлы гәплердің хәр бир түрі өзлеріне тән болған интонациясына ийе болады. Олар айтылуында интонациялық жақтан бир-биринен айрылып турады. Сондай-ақ бир түрлі гәплердің өзі хәр қйылы жағдайларға, орталыққа байланысы түрліше интонация менен айтылуы мүмкін. Кереклі сөздерге тыңлаушының дыққатын аударуы ушын пәт қойып, көтеріңкі айтуы, айырым гәп ағзаларынан кейін пауза іслеу, тутас гәптегі сөзлердің мелодикалық жақтан қубылмалы (бәлент-пәс, созымлы-қысқа) болып айтылуы—мине булардың бәрі ой-пикирдің анық хәм түсиниклі болуын тәмийін етеді. Фразалық пәт, пауза, мелодика—интонацияның ажыралмас сыңарлары. Ал интонация болса, сеслик қубылыс болып саналады. Буннан фонетиканың синтаксис пенен байланысы екенін аңланады.

Фонетика лингвистикалық емес илимлер менен де байланысы болады. Фонетика бәрінен бұрын акустика хәм физиология менен байланысы. Фонетика сондай-ақ медицинаның айырым тараулары менен де байланысы болады.

§ 3. ФОНЕТИКАНЫҢ ТАРАУЛАРЫ

Фонетика тилдегі сөзлерді хәм сөздерге байланысы болған қубылыстарды хәр тәреплеме толық изертлейді. Сөзлердің сөйлеу ағзалары тәрепинен жасалуы, олардың акустикалық сыпатламасы, сөзлердің хәр қйылы тарийхый дәуірлерде өзгерістер менен рауажланып келиуі, хәзіргі тилдегі жағдайы, бир семьялас хәм хәр қйылы семьядағы тиллердің сеслик жақтан жақын-алыслығы сыяқлы бир-бирине байла-

ныссы болған, соның менен бирге ҳәр қайсысын өз алдына алып, терең изертлеуді талап ететұғын бул мәселелер фонетиканың ҳәр түрлі тарауларында сөз етиледі. Фонетиканың өзи сол тараулардың жыйнағынан турады.

Жеке тилдің сеслик дүзилісі сол жеке тилдің фонетикасында үйрениледі. Мәселен, қарақалпақ тилинің сеслик дүзилісі қарақалпақ тилинің фонетикасында, рус, өзбек, қазақ тилинің сеслик дүзилісі, сәйкес сол тиллердің фонетикаларында изертленеді. Жеке тилдің фонетикасы менен бирлікте тил билімінде улыўма фонетика да болады. Улыўма фонетика дүнья тиллериниң сеслик дүзилісине байланыссы болған улыўмалық, ортақ мәселелерди изертлейди: адамның сөйлеу ағзаларының артикуляциялық¹ мүмкиншиликлерин, сеслик қубылыстардың тәбиятын, сеслерди пайда етиудің улыўмалық жағдайын, сеслердің өзгериуиниң хәм дизбеклесиуниниң улыўмалық пызамлылығын, сеслерди классификациялаудың жолларын хәм т. б. мәселелерди изертлейди. Улыўма фонетика көпшилик дүнья тиллериниң материалларына сүйенеді. Сонлықтан улыўма фонетика жеке фонетика менен тығыз байланыссы болады.

Жеке фонетика сеслик қубылыстарды тилдің раўажланыуының ҳәзирги турысындағы жағдайын да сыпатлауы мүмкин. Сондай-ақ тил сеслериниң белгили дәуир дауамында раўажланыу, өзгериске ушырау себеплерин хәм басқа тууысқан тиллер менен байланысын салыстырып изертлеуи мүмкин. Сонлықтан жеке фонетиканың өзи тарийхый фонетика, салыстырма фонетика хәм сыпатлама фонетика сыяқлы тараулардан турады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген сеслер айтылуы жағынан да, атқаратуғын хызметі жағынан да, сеслик қурылысы жағынан да әййемги турысынан тап хәзирге шекем хеш өзгериссиз сол қалпинде әуладтан-әуладқа өтип келген емес. Керисинше, тарийхый уақытлар өтиу менен айырым сеслердің түсип қалуы, айырым сеслердің жаңадан пайда болуы қубылыслары нәтийжесинде тилдің сеслик қурамы ра-

¹ Артикуляция—латынша artikulare —«бөлек. бөлек айту» деген сөзинен жасалған.

уажланып келген. Тилдің сеслик құрылысының хәр түрлі тарийхый дәуірлерде рауажланып, өзгерислерге ушырауын хәм ол өзгерислердің себебин тарийхый фонетика изертлейди.

Бул тилдің сеслик қубылыслары сол тилге жақын, тууысқан болған басқа тилдің сеслик қубылыслары менен салыстырыла отырып үйренілсе, олар ортасындағы улыума хәм айырмашылық белгилери анықланады. Бул айырым тилдің бир семьяға киретуғын басқа тиллерден өзгешелигин хәм уасаслық тәреплерин ашыуда үлкен әхмийетке ийе. Сондай-ақ өз-ара усамайтуғын хәр түрлі семьяға киретуғын тиллердің сеслик системасын салыстыра отырып, ол тиллердің ызамлы айырмашылықларын көриу мүмкин. Тиллерди салыстыра отырып үйрениу, ана тилинен шет тилинің өзгешеликлерин саналы түрде өзлестириу басқа тиллерди дурыс хәм тез үйрениуге себепши болады. Салыстырма фонетика—фонетиканың айрықша бир тилдің сеслерин басқа тиллердің сеслери менен салыстыра отырып изертлейтуғын тарауы. Салыстырма фонетика мудамы тарийхый фонетика менен тығыз байланыста болады.

Сыпатлама фонетика тилдің рауажланыуының хәзирги өмир сүрип турған дәуириндеги сеслик құрылысын, ондағы фонемалар системасын, фонемалардың ишки өз-ара байланысын анықлайды. Тилдің фонемалық құрылысын анықлауда фонемалардың тарийхый шығысы хәм рауажланыуы да есапқа алынады. Сыпатлама фонетикада сеслердің өзгериу хәм рауажланыу тарийхы хәзирги тилдің фонетикалық системасын айқынлаудың қосымша құралы ретинде пайдаланылады. Бундай бағдардағы фонетикалық изертлеуді соңғы дәуірде фонология¹ деп атайды.

Сыпатлама фонетика сеслердің физиологиялық-артикуляциялық, физикалық-акустикалық хәм лингвистикалық тәреплерин изертлейди. Сеслердің жасалуында сөйлеу ағазларының атқаратуғын хызмети (гейде бул физиологиялық фонетика деп те жүргизиледи), қандай сеслердің еситиу ағзаларында қандай тәсир қалдыратуғынлығы (сеслердің акустикалық тәрепи),

¹ Фонология—грекше Phone—«сес, дауыс», logos «салим» деген сөзлерден келип шыққан.

сөзлердин мәнисин хэм формасын айырыуда (дифференциация жасауда) жеке сөзлердин қандай хызмет атқаратуғынлығы сыяқлы мәселелер усы сыпатлама фонетикада изертленеди. Булардын ишинде сөзлердин мәни хэм форма айырыушылық хызмети, яғний қатнас жасау қуралы ретинде жумсалатуғын тәрәпи баслы әхмийетке ийе болады. Сөзлердин усы семантикалық тәрәпи фонетиканы жәмийетлик илим болған лингвистикаға киргизеди. Солай етип изертлеу жумысынын мақсети хэм metodyна қарай фонетика бир жағынан улығма фонетика хэм жеке фонетика болып бөлинсе, екінши жағынан сыпатлама фонетика, тарийхый фонетика хэм салыстырма фонетика болып бөлинеди. Бул мийнетте хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинин сыпатлама фонетикасы ҳаққында сөз етиледи.

§4. ФОНЕТИКАНЫҢ ИЗЕРТЛЕУ УСЫЛЛАРЫ

Фонетика анау ямаса мынау сеслик қубылысқа фонемалық тәрәптен қарайтуғын болса, ол тил билиминиң лексикология, морфология хэм синтаксис тараулары қолланатуғын усыллардан пайдаланады. Айтайық, фонемалардын сөзлерде түрли комбинацияларда жумсалыуы, фонетиканың лексикология хэм грамматика менен байланысы, фонетикалық қубылыслардын өз-ара байланысы хэм т. б. жөнинде сөз етилгенде жанлы тилдин фактлерине тийкарланылады.

Фонетикада тийкарынан еки түрли усыл—объективлик хэм субъективлик усыллар болып, олар бир-бирин толықтырып отырады. Әдетте сеслик қубылыслардын сырларын еситиунмиз арқалы хэм сөйлеу ағзаларымыздың хәрәкети арқалы билиуге тырысамыз. Булай етип бақлау жүргизиу субъективлик усыл тийкарында болады.

Сөйлеу барысында ушырасатуғын көп ғана сеслик қубылыслар сөйлеуши хэм тыңлаушы тәрәпинен елестирилмейди. Сөзлердеги сөзлер бурыннан дәстүр бойынша қәлиплесип қалған көнлигиулер тийкарында қабыл етиледи. Мысалы: ат, бет, от, өт сөзлериндеги т фонемасының төрт түрли екенлигин, балалар деген бир сөздин өзиндеги биринши, ортаңғы хэм сонғы бууындардағы а дауыссы фонемасының созымлылығы хэм акустикалық сыпаты жағынан үш түрли екенин сөй-

леуші де, тынлаушы да итибарға алмайды. Бұндай сеслик айырмашылықтар фонетикада үлкен әхмийетке иіе. Өйткени усындай қар қыйлы сеслик айырмашылықтардан келешекте жаңа фонема дөрелиуі мүмкін. «Сапа саласына тиккелей еле өтпеген, физиологиялық қам физикалық тарауда болып атырған айырым қубылыстар лингвист ушын оғада үлкен әхмийетке иіе болуы мүмкін. Өйткени ол қубылыстар келешектин нышаны бола отырып, уақыттың өтиуі менен тиллик ойлаудың қарамағына өтиуі итимал».¹

Тил сеслериниң тәбиятын толық билиу ушын субъективлик усыл еле жеткиликсиз. Объектив өмир сүриуші сеслик қубылыстар объективлик усыллар тийкарында изертлениуі зәрүр. Басқаша айтқанда, олар түрли экспериментлер жәрдеминде изертлениуі керек. Тил сеслерине қойылатуғын экспериментлер, әлбетте, экспериментальлық фонетикада изертленеди. Экспериментальлық фонетика тил билиминиң фонетикасының айрықша тарийхий фонетика, салыстырма фонетика, сыпатлама фонетика сыяқлы тарауы емес, ал сеслик қубылыстарды қар түрли әсбаптар жәрдеми менен изертлеу усылы болады.

Қазирги дәуирде фонетикалық изертлеуде түрли аппаратлардың жәрдеминде ғана анау ямаса мынау сеслик қубылыстар жөнинде анық жуумаққа келиу мүмкін. Әсиресе сеслердиң айтылуы қам еситилиуі мәселелерин тексергенде эксперименталь усыл күте зәрүрли болады. Өйткени «... қатте нәзик сеслерди еситиуге үйренген, шыныққан қулақтың өзи сеслерди дәл сол қәлипте емес, ал жеке ойлау негизинде көнлигиуі бойынша қабыл етеди»² деп жазған еди академик Л. В. Щерба.

Экспериментальлық фонетикада тийкарынан төрт түрли усыл қолланылады: графикалық усыл (кинограмма, осциллограмма сызықлары), сеслик усыл (пластинка, магнитофон пленкасы), соматикалық усыл (фоторентген, палатограмма сүуретлери), спектрографиялық усыл (спектрограммалар).

¹ Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, 137—бет.

² Сонда, 137—бет.

ФОНЕТИКАНЫҢ ИЗЕРТЛЕУ АСПЕКТЛЕРИ

§5. СЕСЛЕРДИ ИЗЕРТЛЕУДИҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ, АКУСТИКАЛЫҚ ХӘМ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘРЕПТЕРИ.

Тил сеслерин үйрениу оғада қурамалы қубылыс. Сонлықтан сеслерди хәр түрли көз-қарастан изертлеу талап қылынады. Бириншиден, ең алды менен тил сеслик тил болғанлықтан табияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы тил сеслери де өзиниң физикалық табиятына ийе болады хәм ол физикада үйрениледі. Бул тил сеслериниң физикалық аспекти болады. Екиншиден, сөйлеу хәм қабыл етиу адам тәрәпинен иске асырылатуғын қубылыс. Сөйлеу белгилі дәрежеде адам организминиң атқаратуғын хызметі болғанлықтан ол анатомиялық - физиологиялық көз-қарастан қарап та изертленеді. Үшиншиден, тил сеслериниң ең әхмийетли жағы сонда, олардың жәрдемінде адам өз ой-пикирин баянлайды. Басқаша айтқанда, тил сеслери жәмийетте катнас қуралы хызметин атқарады. Бул сеслердин ең баслы тәрәпи—социаллық (лингвистикалық) тәрәпи болып табылады. Фонетика лингвистикалық илим сыпатында сеслердин социаллық тәрәпине көбирек итибар береді. Соның менен бирге фонетика анау я мынау сеслик қубылысты дурысырақ хәм тереңирек түсиндириу ушын физикалық, физиологиялық материаллардан да пайдаланады.

Сеслердин физикалық хәм физиологиялық тәрәптериниң изертлениуиниң өзи олардың (сеслердин) лингвистикалық хызметин хәр тәрәплеме тереңирек үйрениуге бағдарланады.

§6. ФОНЕТИКАНЫҢ АКУСТИКАЛЫҚ ТӘРЕПИ.

Табияттағы сеслердин улыума теориясы физиканың акустика¹ бөлимінде изертленеді. Тил сеслери табияттағы толып атырған басқа сеслер сыяқлы қауаны тербелтип, оны толқын тәризли хәрәкетке келтириу нәтий-

¹ Акустика—гректик *akustikos*—«еситилиу» деген сөзиен алынған.

жесинде жасалады. Сес өтетуғын орталық қауа кеңіс-
лиги болады.

Тил сеслери дауыс шымылдығының дирилдеуі хәм
қауа ағымының сөйлеу ағзалары дийуалларына тәсір
етиуі нәтижесинде пайда болады.

Сеслерге акустикалық жақтан сыпатлама беріуде
сес ырғағы, сес күші, сес тембри, сеслердің созымлы-
лығы менен бирлікте резонанслық қубылыстар көзде
тутылады. Сес ырғағы белгили уақыт бирлигиндеги
пайда етилген дирилдиниң муғдарына байланысly бо-
лады.¹ Уақыт бирлиги ретинде секунд өлшеми жумса-
лады. Дирилдиниң муғдары қаншелли көбейсе, сес ыр-
ғағы соншелли күшейеди, керисинше, дирилдиниң муғ-
дары қаншелли азайса, сес ырғағы пәсейеди. Сес ыр-
ғағын пайда етиуші тербеліс жиілиги тербеліуші
денениң массасына кері пропорционал, ал денениң
тығызлығына (мәселен, тардың тартылуы дәрежесі)
туура пропорционал болады. Басқаша айтқанда, дене-
ниң турқы қаншелли үлкен болса, тығызлығы босаң
болса, белгили уақыт бирлигиндеги пайда болатуғын
тербеліс жиілигиниң муғдары аз болып, сес пәсен
шығады. Керисинше, денениң турқы қаншелли киші
болса ямаса тығызлығы қатты болса, белгили уақыт
бирлигинде пайда болатуғын тербеліс жиілигиниң
муғдары көп болып, сес бәлент шығады.

Ерлердің дауыс шымылдығы ҳаяллардың дауыс
шымылдығына қарағанда қалыңырақ хәм узынлау, яғ-
ный турқы үлкенірек. Сонлықтан да ерлердің дауысы
пәс (жууан) ҳаяллардың дауысы бәлент (жиңишке)
болады.

Сес ырғағы герц пенен өлшенеди. Секундына бир
толық тербеліс бир герц (гц) болады. Егер де сес
пайда етиуші дене бир секундта 300 рет жиіликте
тербелсе (дирилдесе), онда 300 гц жиіликтеги сес
пайда етиледі. Адамның қулағы шама менен 16 гц тен
20 мың гц аралығындағы жиіликтеги сеслерди еситиу
уқыбына ийе болады. 16 гц еситилиудің ең төменги
шегарасы, ал жоқарғы шегарасы адамын жас өзге-
шелигине қарай 20 мың гц тен төменлеуі мүмкин. 16
гц тен төменги жиіликте пайда етилген сес (мәселен,

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, М., 1959, 19-бет.

жер силкиниуде жер қыртысларының тербелісі) инфра сес, ал 20 мың гц тен жоқарғы жиіліктегі сес ультра сес деп айтылады. Инфра хәм ультра сеслерди адам қабыл етиу ұқыбына ийе емес.

Сеслер тон (дауыс) хәм шауқымнан жасалады. Избе-изли тәкирарланған тербеліс нәтижесінде пайда болған сес тон (дауыс), ал избе-изли тәкирарланбаған тербеліс нәтижесінде пайда болған сес шауқым деп айтылады. Дауыссыз сеслер тоннан, ал дауыссыз сеслер тийкарынан шауқымнан ибарат болады.

Сес күші хауа толқынының пәтінне байланысly болады. Сес күшінің энергиясы хауа толқынының бағытына перпендикуляр түсірилип, 1 секундтағы 1 см² майданша менен өлшенеди. Басқаша айтқанда, сес күші тербелістің амплитудасынан¹ ғәрезли болады: тербеліс толқынының амплитудасы қаншелли көбейсе, сес күші де соншелли күшейеди, керисинше, тербеліс толқынының амплитудасының азайуы менен сес күші де пәсейеди. Сес күші менен сестің қатты хәм әстен айтылуы арасындағы байланысты түсініп алыу зәрүр. Әдетте сес күші қаншелли жоқары болса, сес қатты айтылады деп саналады. Сестің қатты я әстен айтылуының сес күшінен ғәрезлилигі сес ырғағы менен де байланысly болады. Өйткени бирдей күшке ийе болған, бирақ хәр түрли ырғақ пенен айтылатуғын сеслер қатты я әсте айтылуы жағынан хәр түрли болып қабыл етиледі.

Сес күшін өлшейтуғын бирлик децибел (дб) болады. Сестің қатты я әстен айтылуы сес күшіне байланысly өлшенеди. Еситиудің төменги шеғарасы 0 дб десек, жоқарғы шеғарасы 130 дб болады.

Сес тембри² сес тербелісінің түрлері менен байланысly болады. Сес толқынын пайда ететуғын тербеліс қурамалы қубылыс болады. Мәселен, музыкалық әсбаптың тарын алсақ, толық тербеліу менен бирге тардын жартысы, үштен бири, төрттен бири хәм т. б. бөлеклері де тербеледі. Усындай қурамалы тербеліс нәтижесінде сес пайда етиледі. Сес пайда етилуші

¹ Амплитуда—латынша *amplitudo* «кеңдік» деген мәни билдиреди.

² Тембр—французша *timbre* —«қоңырау» деген сөзден жасалған.

денениң толық тербелісінің сестің тийкарғы тоны пайда болады, ал оның бөлеклерінің тербелісінен обер-тон¹ (қосымша тон) жасалады. Қосымша тон тийкарғы тонға қарағанда жоқары болады. Мысалы, тардың тийкарғы тоны 100 гц тербелісте болса, оның жартысы 200 гц қосымша тонды, үштен бири 300 гц қосымша тонды хәм т. б. береді. Тийкарғы тон ең күшлісі болып, толық сестің сапасын белгилейді. Ал қосымша тон болса, сеске белгили дәрежеде қосымша түр береді. Тийкарғы тонның күші менен ондағы қосымша тонлардың өз-ара сәйкеслесіп, үйлесіуінен сестің гармоникалық құрылысы—тембри келіп шығады.

Тембр түсінігі тийкарынан дауыссыз сеслер менен байланыссыз болады. Мысалы, а ы и хәм т. б. сеслерди хәр қайсысының өзине тән тембрине ийе болғанлығы себепли оларды ажыратамыз.

Белгили бір сесті айтқан уақытта сөйлеу ағзаларының хәрекеті нәтижесінде тамақтан жоқарыда жайласқан бослықлар жутқыншақ бослығы, ауыз бослығы өзлерінің көлемін хәм формасын өзгертип, сол сеске тийіссли болған түрге ийе болады. Солай етип ол бослықлар резонатор² хызметін атқарады. Мурын бослығы өзіннің көлемін хәм формасын өзгерте алмайды. Себеби мурын бослығында оның формасын өзгерте алғандай хәрекетке келиуші сөйлеу ағзалары жоқ. Соңлықтан мурын бослығы тек мурынлық сеслерди айтқанда ғана резонатор хызметін атқарады. Солай етип адамның сөйлеу ағзалары болған ауыз, мурын, жутқыншақ бослықлары құрамалы резонаторлық системаны пайда етеді. Тамақтағы дауыс шымылдығында пайда болған құрамалы тон тамақтан жоқарыда жайласқан жутқыншақ, ауыз, мурын бослықларының резонансы (жаңғырығы) нәтижесінде өзіннің әуелги түрін өзгертеді. Айтылуға тийіссли сес сол бослықлардан өзине тән болған қосымша түр алады. Резонатор жәрдемінде қосымша тонлардың айырымлары күшейіуі, ал биреулері пәсенлеуі мүмкін. Жийиликтің күшейген бө-

---

¹ Обертон—немецше ober ton «жоқары тон» деген сөзден жасалған.

² Резонатор—французша resonanse «жаңғырық» сөзінен жасалған.

леги, яғный сес энергиясының жыйналған бөлеги форманта¹ деп аталады. Сестің формантлық құрылысы оның спектрінде² анықланады. Спектр арқалы сестің ең әлміметлі сыпатламасы беріледі.

Ә Сеслердің тербеліс жиілігін бөліп-бөліп алып, спектральлық анализ жасау электроакустикалық хәм электронлық техниканың өсіуі менен рауажлана бастайды. Сеслердің формантлық дүзілісін жазып алатуғын аппарат спектрограф³ деп, ал жазылып алынған материал спектрограмма деп аталады. Спектрограммада хәр сес өзіне тән болған формантларының жайлау орнына, формасына ийе болады.

Сесті айтуу ушын белгилі уақыт бірлігі жумсалады. Сестің созымлылығы (длительность) тербелістің саны менен созылу уақытына байланысы болады. Біраз тиллерде, мәселен, түркмен, қырғыз, якут тиллерінде бір сестің созымлы хәм қысқа айтылуы мәні айырылушылық, яғный фонемалық хызмет атқарады. Ал қарақалпақ тилинде белгилі бір сестің созымлы хәм қысқа айтылуы семантикалық мәні билдириу ушын жумсалмайды, тек фонетикалық жағдайға байланысы бірде созымлы, бірде қысқарақ айтылуы мүмкін.

§ 7. ФОНЕТИКАНЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРЕПІ, СӨЙЛЕУ АҒЗАЛАРЫ.

Фонетиканың анатомиялық-физиологиялық тәрепін дегенде сөйлеу ағзаларының құрылысы хәм олардың хызметі сөз етіледі. Тилдегі сеслер жөнінде айтқанымызда алды менен ол сеслердің артикуляциялық сыпатламасын биліуіміз зәрүр. Артикуляциясы жағынан хәр қыйлы болғаны ушын сеслер хәр түрлі акустикалық сыпатламаға ийе болады. Нәтийжеде биз хәр қыйлы сеслерді есitemіз. Солай етип сеслік айырма-

¹ *Форманта*—латынша *formans, formantis* —«пайда етіуші», «дәретіуші» сөзінен жасалған.

² *Спектр*—грекше *spektrum*—«көрінетугын» деген сөзден жасалған.

³ *Спектрограф*—грекше *spektrum*—«көрінетугын» хәм *grapho*—«жазамаң» деген сөзлерден жасалған.

шылықтар артикуляциялық айырмашылықтан келип шығады. Тил сеслерин хэм олардың айтылуын түсину ушын сөйлеу ағзаларының атқаратуғын хызметин, олардың сөйлеу аппаратында қалай жайласқанлығын, хәрекетке келиу мүмкиншилигин билиуимиз тийис. Тил, ерин хэм кишкене тил жайласқан ауыз бослығы, мурын бослығы, жутқыншақ бослығы, дауыс шымылдығы жайласқан тамақ хэм өкпе сөйлеу ағзалары болып есапланады.

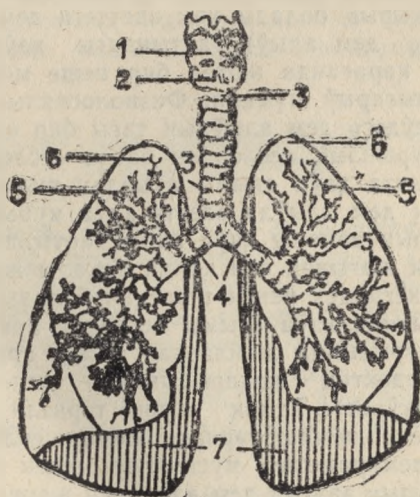
Өкпе адамның өмир сүриуи ушын зәрүрли болған дем алыу сыяқлы оғада әхмийетли физиологиялық хызметти атқарады. Сондай-ақ өкпе тил сеслерин айтыу ушын зәрүрли болған ҳауа ағымын пайда етип, ҳауа жүретуғын «каналдың» бойында жайласқан сөйлеу ағзалары менен бирликте сеслерди дөретиу усаған оғада әхмийетли уазыйпаны да атқарады. Тиришиликтиң әдеттеги дем алыу мапазында ҳауаны ишке тартыу хэм сыртқа шығарыу бир қәлипте теңдей уақыт ишинде мурын арқалы иске асады. Ал сөйлеген уақытта ҳауаны ишке тартыу әдеуир тезлеседи де, сыртқа шығарыу ақырын болады хэм әдеттеги дем алыу (физиологиялық дем алыу) уақтындағы ҳауаны сыртқа шығарыуға қарағанда иштен бир неше мәртебе көбирек ҳауа шығарыу мүмкин. Физиологиялық дем алыу менен сөйлеудеги дем алыудың тағы бир өзгешелиги—сөйлеуде мурынлық сеслерден басқа сеслердин бәрин айтқан уақытта ҳауа ағымы ауыздан шығады да, физиологиялық дем алыуда әдетте ҳауа мурыннан шығады хэм мурын арқалы ҳауа ишке тартылады.

Өкпе еки жағынан еки қолқа арқалы жоқарысында жайласқан кегирдек пенен тутасқан болады (1-сүүрет). Өкпеден шыққан ҳауа ағымы кегирдек арқалы кегирдектин жоқарысында жайласқан тамақ арқалы өтеди. Тамақ кегирдектин жоқарысындағы кенейген бөлим болады (2-сүүрет). Тамақ жүзик тәризли, қалқан тәризли хэм еки шөмиш тәризли шемиршеклерден қуралады. Ол шемиршеклер мускуллар менен тутасын тұрады. Ауқатлық заттың дем алатуғын жаққа (тамаққа) қарай кетип қалмай, өнешке кетиуи ушын жутыныу уақтында тамақтың жоқарысында алмұрт тәризли жумсақ шемиршек тамақ жолын жауып турады. Нәтийжеде ауқатлық зат дем алыу органына қарай емес, ал өнешке қарай кетеди.

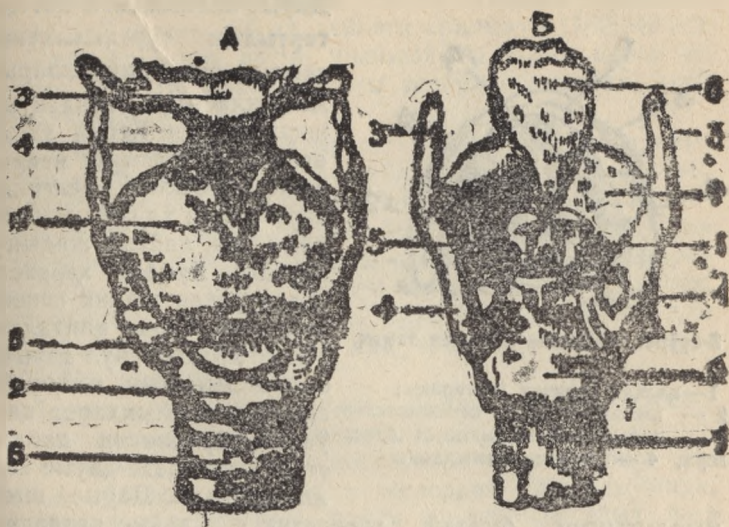
Шөмиш тәризли еки шемиршек жүдә ҳәрәкетшән болады. Олар бир-бирине жақынласыуы хәм қашықласыуы арқалы дауыс шымылдығынын формасын өзгертеди. Дауыс шымылдығы шөмиш тәризли хәм қалқан тәризли шемиршеклердин аралығында жайласқан майысқақ жийеклерине ийе болған саңлақ болып, оған бекитилген мускуллардың тәсири менен ҳәрәкетке келеди (3-сүүрет). Дауыс шымылдығы сес пайда етиүде оғада үлкен әһмийетке ийе болады. Дауыс шымылдығының жоқарысында жалған дауыс шымылдығы орналасқан болады. Жалған дауыс шымылдығы толықлау хәм үлкенирек болады. Дауыс шымылдығы зақымланып, ауырғанда белгили дәрежеде жалған дауыс шымылдығы арқалы сөйлеуге болады. Бирақ дауыс қырылдақ хәм пәс шығады.

Шөмиш тәризли шемиршеклердин ҳәрәкети нәтийжесинде дауыс шымылдығы өзиниң формасын өзгертеди дедик. Мәселен, дауыс шымылдығының үш түрли жағдайын анық айырыуға болады. Бириншиден, дауыс

1-сүүрет. Өкпе хәм кегирдек

1—қалқан тәризли шемиршек; 2—жүзик тәризли шемиршек; 3—кегирдек (трахея); 4—қолқалар (бронхлар); 5—қолқаталшықлары; 6—өкпениң төменги негизги бөлими.

2-сүүрет. Тамақ.

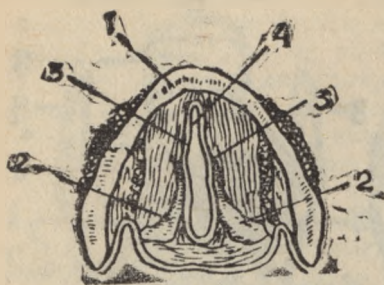
А. Тамақтың алдыңғы жағынан көринісі:

1—қалқан тәрізлі шемиршек; 2—жүзик тәрізлі шемиршек; 3—тил асты сүйегі; 4—қалқан тәрізлі шемиршекті тил асты сүйегі менен тұтастырушы; 5—жүзик тәрізлі хәм қалқан тәрізлі шемиршеклерді тұтастырушы; 6—кегирдек.

Б. Тамақтың артқы жағынан көринісі:

1—қалқан тәрізлі шемиршек; 2—жүзик тәрізлі шемиршек; 3—қалқан тәрізлі шемиршектің жоғарғы бөлімі; 4—қалқан тәрізлі шемиршектің төменгі бөлімі; 5—шөмиш тәрізлі шемиршек; 6—тамақ үсті (надгортанник); 7—кегирдектің ішкі тәрепі.

шымылдығының мускуллары босансып, ол кен ашылған болыуы мүмкін. Бундай жағдайда өкпеден шыққан қауа ағымы хеш қандай иркинишке ушырамайды. Дауыс шымылдығы физиологиялық дем алыу уақытында хәм үнсіз сеслерді айтқан уақытта усы қәлипте болып турады. Екиншиден, дауыс шымылдығының дийуаллары жақынласып, оның дийуаллары тартылып турыуы мүмкін. Бул жағдайда дауыс шымылдығы оғада кишкене санлақты пайда етеді ямаса жабылып турады, дерлик. Солай етип қауа ағымы өз жолында тосқынлыққа ушырайды. Қауа басымы нәтийжесинде дауыс шымылдығы ашылып, белгили көлемдегі қауа шығады.

3-суўрет. Кесесине кесилген тамақ.

- 1 — қалқан тәрізлі шемиршек;
 2 — шөміш тәрізлі шемиршектер;
 3 — дауыс шымылдығының ерік-лері; 4 — дауыс шымылдығы.

Дауыс шымылдығы қатты тартылып турғанлықтан тағы да оның дийуаллары жақынласып, саңлақты киширейтеди. Кейин қауа ағымының басымы менен және ашылып, белгили дәрежедеги қауаны шығарады да, қайтып жақынласады. Бундай ҳәрекет оғада үлкен терлик пенен избе-изли түрде қайталанып отырады. Бул дауыс шымылдығының жоқарысындағы бослықларда қауаның тербелисин пайда етип, нәтижеде дауыс келип шығады. Дауыс шы-

мылдығының бундай ҳәрекетинен дауыс қатнастауғын сеслер болған дауыссызлар, үнли дауыссызлар, сонорлар жасалады. Үшиншиден, дауыс шымылдығы босаңсып, бирақ ол кишкене саңлақ пайда етиуи мүмкин. Бул жағдайда қауа ағымы қыйынлық пенен өтип, дауыс шымылдығының дийуалларын дирилдетиуи нәтижесинде шауқымға тән болған дирилдини пайда етеди. Сөйтип дауыс шымылдығының бундай жағдайында адам сыбырлап сөйлеуи мүмкин.

Ерлер менен ҳаяллардың дауыс айырмашылығы олардың дауыс шымылдықларының өзгешелигине байланысly болады. Қозғалыссыз турған уақытта ерлердің дауыс шымылдығының узынлығы орташа 1,5 см, ал ҳаяллардың дауыс шымылдығының узынлығы 1,2 см болады. Дауыс шымылдығы үлкен болған сайын дауыс пәс (жууан дауыс), ал киши болған сайын бәлент (жиңишке дауыс) болады. Сонлықтан ерлер жууан (ири) дауысly, ҳаяллар жиңишке (майда) дауысly болып келеди. Сондай-ақ дауыстың бундай өзгешелиги дауыс шымылдығы мускулларының тартылып, керилип туруу дәрежесине де байланысly болады. Әдеттеги сөйлеу уақтында ерлердің дауыс шымылдығының дирилдиси 85 реттен 200 ге шекемги аралықта (85-

200 гц), ҳаяллардың дауыс шымылдығының тербелиси болса 160 реттен 340 қа дейинги аралықта (160-340 гц) болады. Адамның дауыс шымылдығы шама менен 40 гц тен 1700 гц аралығындағы тербелести пайда етиу мүмкиншилигине ийе.¹

Өкпеден шығып киятырған ҳауа ағымы тамақтан кейин оның жоқарысында жайласқан жутқыншақ бослығына келеди. Жутқыншақ диаметри 3 см шамасындағы жумсақ дийуалына ийе болған бослық болып, ол жаңғырық ұызметин атқарады. Жутқыншақ жоқарысындағы еки сайлақ арқалы мурын бослығы менен, ортасындағы саңлақ арқалы ауыз бослығы менен хәм төменинде жайласқан саңлақ арқалы тамақ пенен тутасқан болады.

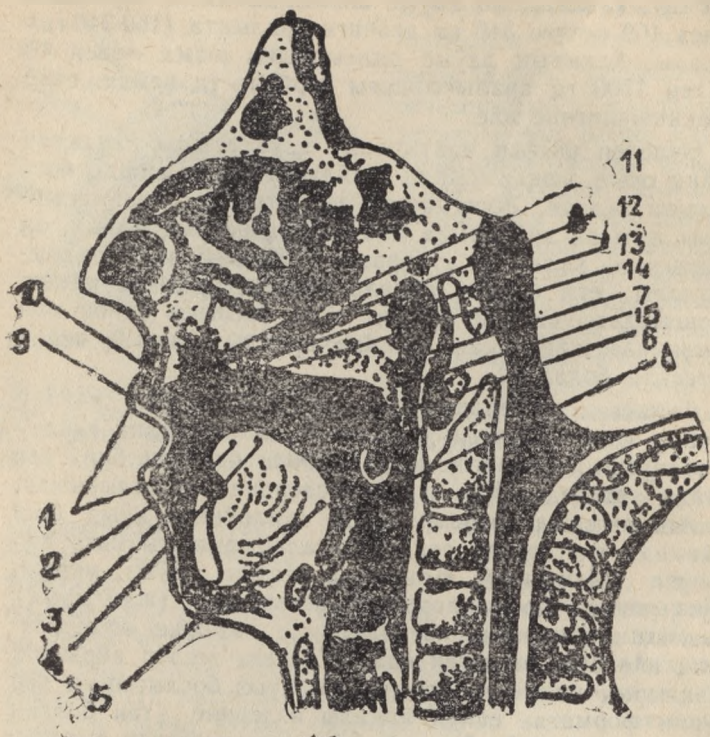
Тилдеги сеслердин жасалыуында тек бир сөйлеу ағзасы ғана қатнасып қоймайды, ал көпшилик сөйлеу ағзаларынын хызмети нәтийжесинде белгили бир сес пайда етиледи. Хәр түрли сеслердин жасалыуында, сеслик өзгешеликлердин пайда етилиуінде ауыз бослығында жайласқан сөйлеу ағзаларының хызмети айрықша (4-сүурет). Жоқарыда сеслер ауыз, мурын, жутқыншақ бослықларының резонатор (жаңғырық) хызметин атқарыуы нәтийжесинде өзинше өзгешелигине ийе болады деген едик. Тилдеги сеслер айрықша жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының хәр түрли формаға ениуи арқалы өзлерине тән болған сеслик түрине ийе болады. Айтылажақ сестин сыпатына байланысly ауыз бослығының көлемин хәм формасын өзгертип туратуғын хәрекетшен сөйлеу ағзалары тил, жумсақ танлай менен қоса кишкене тил, еринлер болады. Олардың хәрекети нәтийжесинде ҳауа ағымына тосқынлық жасалып, дауыссыз сеслерге тән болған шауқым пайда етилиуи ямаса ауыз бослығының көлемин хәм формасын өзгертнуи арқалы анау я мынау дауысly сеске тән болған тембр пайда етилиуи мүмкин.

Ауыз бослығында жайласқан сөйлеу ағзаларының ишинде тил ең хәрекетшен хызмет атқарады. Тил шөртли түрде тил ушы, тил арқасы хәм тил түби бо-

---

¹ Л. Л. Буланин, Фонетика современного русского языка, М. 1970 21—бет.

4-сүүрет. Кесесине көсилген бастағы сөйлеу ағзалары.

Ғәрекетшен сөйлеу ағзалары:

1—еринлер, 2—тилдин алдыңғы бөлими; 3—тилдин ортаңғы бөлими; 4—тилдин артқы бөлими; 5—тилдин түби; 6—кишкене тил, 7—жумсақ таңлай; 8—жүтқыншақтың артқы дийуалы.

Ғәрекетсиз сөйлеу ағзалары:

9—жоқарғы тислердин алдыңғы шети; 10—жоқарғы тислердин артқы шети; 11—альвеол; 12—қатты таңлайдың алдыңғы бөлими, 13—таңлайдың ортасы; 14—жумсақ таңлайдың алдыңғы бөлими; 15—жумсақ таңлайдың артқы бөлими.

лып бөлинеди. Тил арқасының өзи тил алды, тил ортасы, тил арты болып бөлинеди. Әлбетте, физиологиялық жақтан бир тутас тилди булай етип бөлиу сеслерди топарларға бөлиуге қолайлы болғаны ушын фо-

нетикада шәртли түрде қабыл етилген. Тутас тилдің ямаса оның бөлімінің алға, кейінге, жоқарыға, төменге қарай түрлі қарекет етиуі арқалы ауыз қуыслығы қәр түрлі формаға келеди. Сеслердің бир-биринен айырмашылығы тилдің қәр қыйлы қарекеті менен тығыз байлашылы.

Жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының алдыңғы шегарасы еринлер ямаса алдыңғы тислер болады. Еринлер, әсиресе төменгі ерин, көбирек қарекетке келип, ол актив хызмет атқарады. Гейпара дауыссыз сеслер төменгі ериннің жоқарғы еринге толық тийиуі менен (б,п) я жақынласыуы менен «(ү), төменгі ериннің жоқарғы тислерге жақынласыуы менен (в,ф) өкпеден шығып киятырған қауа ағымына кедергі жасау арқалы айтылады. Дауыссыларды айтқанда еринлер алға умтылып, дөңгелек санлақ пайда етеди (бул жағдайда еринлик дауыссылар айтылады), ямаса еринлер әпиуайы ашылған қалпинде бийтәреп турады (бундай жағдайда езиулик дауыссылар айтылады). Жоқарғы қәм төменгі тислер ауыз бослығының қарекетке келмейтуғын алдыңғы шегарасы болады. Тилдің алдыңғы бөлімінің, ериннің тислерге тийиуі ямаса жақынласыуы арқалы дауыссыз сеслерге тән болған шауқым пайда етиледі. Тислердің түби бекип турған дөңсизлик альвеола¹ деп аталады.

Таңлай жаңғырық хызметин атқарыушы ауыз бослығының жоқарғы шегарасы болыу менен бирге ауыз қәм мурын бослықлары ортасындағы шегара болып та есапланады. Таңлай қатты таңлай қәм жумсақ таңлайдан турады. Қатты таңлайды алдыңғы таңлай, жумсақ таңлайды артқы таңлай деп те атайды. Артқы, яғный жумсақ таңлайдың дауамы кишкене тил болады. Жумсақ таңлай кишкене тил менен қоса төмен түсирилиуі арқалы ауыз жолы жабылады да, қауа ағымы мурын жолы арқалы өтеди. Әдеттегі дем алыу уақтында қәм мурынлық сеслерди айтқанда жумсақ таңлай төмен түсирілген қалда болады. Жумсақ таңлай мускулларының тартылып, жоқары көтерилиуі арқалы мурын жолын жауып турады. Бундай жағдай-

¹. Альвеола — латынша alveolus — «науаша, ойпат» деген мәни билдиреди.

да барлық ауызлық сеслер айтылады. Мурын бослығы мурынлық сеслерди айтқанда оларға қосымша түр береді. Жумсақ таңлай түсіңки қалда турып, мурын жолын ашыуы арқалы қауа ағымы мурын бослығына келеді. Мурынлық сеслерди (м, н, ң) айтқанда музыкалық тонға хәм ауыз бослығында пайда болған шауқымға қосымша жаңғырық хызметин атқарушы мурын бослығы айрықша сеслик түр қосады.

Тил сеслерин пайда етиуде сөйлеу ағзаларының хәммеси бирдей хызмет атқара бермейтуғынлығын жоқарыдағы айтылғанлардан көрнуге болады. Сеслердин жасалыуында сөйлеу ағзалары хәрекетшен сөйлеу ағзалары хәм хәрекетшен емес сөйлеу ағзалары болып екиге бөлинеді. Хәрекетшен сөйлеу ағзалары белгили сести пайда етиу ушын хәрекетке келип, зәрүрли формаға ийе болады. Олар сеслердин жасалыуында ең тийкарғы орынды тутады. Сеслерди айтыуда хәрекетшен емес сөйлеу ағзаларының да белгили дәрежеде әхмийети болады. Хәрекетшен емес сөйлеу ағзалары хәрекет етпейди. Хәрекетшен емес сөйлеу ағзаларына хәрекетшен сөйлеу ағзалары жақынласуы, тийиуи ямаса олардан алыслауы мүмкин. Хәрекетшен сөйлеу ағзалары—дауыс шымылдығы, тил, ерин, кишкене тил менен қоса жумсақ таңлай; хәрекетшен емес сөйлеу ағзалары—тислер, қатты таңлай.

Сеслердин өзіншелик өзгешелигин, басқаларынан айырмашылығын көрсеткенде сеслерди бир—бирине қарама—қарсы қойғанда, топарларға бөлгенде олардың жасалыуы тийкарға алынады. Сеслердин жасалыуы (артикуляциясы) сөйлеу ағзаларының тиккелей хызмети болады.

§ 8. ФОНЕТИКАНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘРЕПИ. ФОНЕМА ХАҚҚЫНДА ТҮСИНИК

Фонетиканың социаллық илим болған лингвистиканың бир тарауы екенлигининң баслы себеби—тилдин жәмийетлик қубылыс болыуында. Тилдин мәни аңлататуғын бирликлери болған сөзлер, гәплер сеслердеи қуралады. Сеслердин қатнас қуралы хызметин атқаруға қатнасы олардың ең баслы хызмети болып та

былады. Сеслер артикуляциялық акустикалық жақтан сөз етилгенде де олардың (сеслердің) лингвистикалық хызметін хәр тәреп-леме анықтау көзде тұтылады. Фонетиканың лингвистикалық тәрепінен изертленгенде сеслердің атқаратуғын хызметі сөз етиледі. Ауызша сөйлеу уақытында артикуляциялық хәм акустикалық белгилеріне қарай отырып сөзлерді дара-дара сеслерге айыру мүмкін емес. Мәселен, **қулан**¹ деген сөзді айтыуға барлық сөйлеу ағзалары қатнасады. **Қулан** сөзін айтыуда сөйлеу ағзаларының ізбе-із қатнасына қарай оны бес бөлек-бөлек сеске бөліу хәм ол сеслердің арасынан анық шегара белгилеу мүмкін емес. Өйткені бір сестің артикуляциясы (айтылуы) уақытында ол сес айтылып болыпбай атырып-ақ гейбір сөйлеу ағзалары келесі қосылас сесті айтыуға бейімлесіп турады. **Қулан** сөзіндегі сс сесін айтыу уақытында-ақ ерпілер у сесін айтатуғындағыдай қәліпте турады. Бул артикуляциялық жақтан қ сесі менен у сесінің арасында анық шегара қойыу мүмкін емеслігін көрсетеді. У сесін айтыудан баслап сөздің ақырына шекем дауыс шымылдығы үзіліксіз тербелісте болады. Бул дауыстың қатнасына қарай сеслер ортасында дәл шегара белгилеуді қыйып-ластырады. Сондай-ақ **қулан** сөзін айтқанда ондағы хәрбір сестің артикуляциясына сәйкес тил хәрекет етип, хәр сесті айтқанда белгили бір формаға енеді. Бір сесті айтыудан екінші сесті айтыуға өтиу, яғни тилдің бір сесін айтқандағы формасынан екінші сесті айтқандағы формасына өтиу жүдә тез уақытта әмелге асады хәм олардың арасына дәл анық шегара белгилеу де мүмкін емес. Ал акустикалық жақтан сөйлеу барысын жеке-жеке сеслерге ажыратыу оннан да қыйын. Өйткені сөйлеу уақытында жумсалатуғын сөзлер, гәплер акустикалық жақтан үзіліксіз дауам ететуғын ағым болып табылады.

Солай етип сөйлеуде сөзлерді жеке-жеке сеслерге ажыратыу артикуляциялық жақтан да, акустикалық жақтан да мүмкін емес. Тек лингвистикалық жол

---

¹. Баспаханадағы техникалық қыйыншылыққа байланысты транскрипцияда берилетуғын танбаларды қолжазба хәм қойыу хәріптерде жазыу менен шеклендік.

менен ғана сөзлерді дара-дара сеслерге ажырата аламыз. Мысалы, **сына** сөзінде төрт фонема бар. Өйткені олардың қар бири мәни менен тиккелей байланыссы бола отырып морфема хызметин атқара алады: **с**—шериклик дәреже көрсеткиши болады (**тоқы—с**); **ы**—тартымның үшінши бетиниң жалғауы (**ат—ы**), **н**—фейилдің өзлик дәреже көрсеткиши (**сөйле—н**), **а**—фейил жасаушы суффикс (**сын—а**) бола алады. Белгилі бир сестин бир сөзде мәни менен тиккелей байланыссы болып, оның морфема хызметин атқаруының өзи сол сөздин басқа барлық сөзлерде жумсалғанда өз алдына жеке фонема бола алатуғынлығын көрсетеди. Бул фонологияда көпшилик илимпазлар ушын қабыл етилген қағыйда болып саналады. Бирақ тилде барлық фонемалар усындай болып мәни менен тиккелей байланысып, олар морфема хызметинде жумсалмауы да мүмкин. Мәселен, **сән** сөзинен **с** хәм **н** сеслерин жоқарыдағыдай усыл менен сөзден ажыратып алыу мүмкин. Қалған ә қалдығы мәни менен тиккелей байланыссы болмайды. Ол тилде морфема хызметин атқармайды. Солай да қасындағы **с** хәм **н** сеслери фонема сыпатында ажыратылғанлықтап ә бир өзи қалып, өз алдына дара бирлик болатуғынлығы, жеке фонема екенлиги өзинен-өзи түсиникли.

Фонетика илиминиң тарийхында биринши болып академик Л. В. Щерба фонеманың «мәни айырыушылық» қасийетин атап көрсеткен еди. Фонетикада фонеманың «мәни айырыушылық» қасийети улыума қабыл етилген анықламаға айланып, бул теория проф. Л. Р. Зиндер тәрепинен рауажландырылады: «Сөздин мәни-си оның фонемалық құрылысынан ғарезли емес; буған омонимлик хәм полисемиялық қубылыслар гүә бола алады. Мысалы, «стол» хәм «стул» қар түрли дауыс-лыларға ие болғаны ушын емес, ал олар қар түрли түсиниклерди билдиргени ушын қар түрли сөзлер болып тур. Соның менен бирге биз «стол» сөзин «стул» сөзинен ҳеш контекстсиз-ақ айырып таныйтуғын себебимиз биринши сөздеги дауыссыз—о, еккиншисинде—у. Буған фонеманың «сөзлерди айырыушылық» хызметин көриуге болады».¹ Солай етип сөзлер бир-биринен

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, М., 1979, 71-бет.

алды менен мәніси бойынша хәм оннан соң фонемалық қурылысы бойынша айрылады. Қарақалпақ тилиндеги *тас, тес, тес, тис, түс, төс, тос, түс* сөзлери бәринен бурын хәр түрли түсиниклерди билдиргени ушын хәр түрли сөзлер болып тур. Сондай-ақ булардың айырмашылықлары ол сөзлерде хәр түрли дауыслардың болыуына байланысly. Әлбетте, бул қубылыслар (сөздің мәніси хәм оның фонемалық қурылысы) бир-бири менен тығыз байланысly болады.

Жоқарыдағы мысалларда дауысly фонемалар сөзлерди, олардың мәнилерин айырып турса, *атам, атаң* сөзлериниң негизи бир (*ата*) болып, *м* хәм *н* дауыссызлары сөзди түрлендирип, хәр түрли форма жасап тур. Сөзлердің бундай хызмет атқарыуы олардың фонемалық хызмети болады. Яғный фонема сөзлерди, олардың мәнилерин хәм формаларын айырыушылық хызметин атқарады.

Хәр бир фонема тилдеги басқа фонемалардан айрылып турады, соның менен бирге ол сол тилдеги басқа барлық фонемаларға қарама-қарсы қойылады. Хәр бир фонема тийкарғы хәм тийкарғы емес белгилердің жыйпағынан турады. Бул айтылғанларға дәлил ретинде д дауыссыз фонемасын мысалға алайық. Қарақалпақ тилинде д фонемасы—үнли, тил алды, жабысыңқы, мурынлық емес (ауызлық). Бул айтылған белгилер д фонемасының тийкарғы белгилери болады. Өйткени қарақалпақ тилинде үнсиз (*т*), себеби д—тил алды фонемасы; з—жууысыңқы фонемалары болып, олардың хәр бири д фонемасынан сәйкес белгилери бойынша айрылып турады. Олар былайынша өз-ара қарама-қарсы қойылады: *т*—үнсиз фонема, себеби д—үнли; *г*—тил арты фонемасы, себеби д—тил алды фонемасы; з—жууысыңқы фонема, себеби д—жабысыңқы; *н*—мурынлық фонема, себеби д—ауызлық (мурынлық емес) фонема болады. Демек, фонема сыпатында *т* сесиниң үнсиз фонема, *г* сесиниң тил арты, *з* сесиниң жууысыңқы, *н* сесиниң мурынлық фонема болып саналыуы оларға қарама-қарсы қойылатуғын д фонемасының үнли, тил алды, жабысыңқы, ауызлық (мурынлық емес) екенлиги менен байланысly болады. Ал усы д фонемасының жууан (қатты) хәм еринлик емеслиги оның тийкарғы белгиси—фонемалық

белгиси бола алмайды. Себеби қарақалпақ тилинде оған қарама-қарсы қойылатуғын жиңишке (жумсақ) д° хәм еринлик д° сеслери өз алдына жеке-жеке фонема сыпатында жумсалмайды.¹ Д сесиниң жууан я жиңишке, еринлик я езиулик болып айтылыуы фонетикалық жағдайға байланысly болады. Жиңишке дауысly сеслер менен қонсылас болып келсе, қарақалпақ тилиндеги басқа дауыссыз сеслер сыяқлы д сеси де жиңишке болып (д' изим, д' еп, д' ән, т б.), жууан дауысlyлар менен келсе, жууан болып (дала, ыдыс, т б.), жууан хәм еринлик дауысlyлар менен келсе, жууан хәм еринлик болып (д° ос, д° урыс т. б.), жиңишке хәм еринлик дауысlyлар менен келсе жиңишке хәм еринлик болып (д¹⁰ үр, д¹⁰ ұнья, д¹⁰өң т. б.) айтыла береді. Фонетикалық жағдайлардан ғәрезли ҳалда пайда болған бул сеслик өзгешеликлер фонеманың тийкарғы емес белгиси, оның фонетикалық белгилери болып саналады.

Тилдеги фонемалардың өз-ара қарама-қарсы қойылыуы олар ортасында байланыс, жақынлық жоқ деген түсиникти аңлатпайды. Керәсинше булай етип фонемаларды қарама-қарсы қойыу арқалы олардың тилде бир системаны құрайтуғынлығын, байланысын, жақыплық жақларын көриуге болады. Мәселен, т—д, с—з, п—б, ш—ж т. б. сыяқлы жубайлас дауыссызлар тек бир белгиси менен, яғный дауыстың қатнасы бойынша (үнсиз-үнли) айрылып турса, олар басқа барлық белгилери жағынан бирдей: т—д жубайлас фонемаларына ортақ белги—булардың екеуи де жабысыңқы, тил алды, ауызлық (мурынлық емес); с—з жубайласлары—жууысыңқы, тил алды бир тосқынлықлы; п—б жубайласлары—жабысыңқы, еринлик, ауызлық хәм т. б. Олардың айырмашылық белгилери жубайласлардың бириншилери—үнсиз фонемалар, ал екіншилери—үнли фонемалар. Демек келтирилген жубайлас сеслердің бириншилериның хәммесине ортақ белги—олардың бәри үнсиз, ал олардың екіншилери үнли фонемалар болып табылады.

Фонема түсиниги өзиниң ең дәслепки пайда болы-

¹ (д')—жиңишке (жумсақ) дегенди аңлататуғын белги,
°(д°)—еринлик дегенди аңлататуғын белги.

ұында сес түсинигине қарама-қарсы қойылыұдан келип шыққан. Фонема деген түсиник пенен сес түсиниги муда- дамы сөйкес келе бермейди. Фонема мудамамы бир сес- тен турмастан, гейде айтылыұы жағыпан жақын бол- ған еки, хәтте үш сестен қуралыұы да мүмкин. Гейпа- ра тиллерде ушырасатуғын дифтонг, трифтонглар бу- ған мысал бола алады. Керисинше еки фонема бир пүтин сеске уса- болып айтылыұы да мүмкин. Мысалы, *шшы, атты* усаған сөзлерде еки *ш* хәм еки *т* бир со- ымлы сес сыяқлы болып айтылған менен олардың хәр қайсысы бир қыйлы еки фонеманың дизбеклери (*шш, тт*) деп түсиниледи.

→ Соның менен бирге фонема хәм сес пүткиллей бас- та басқа нәрселер емес, керисинше олар өз-ара тығыз байланыс- лы түсиниклер. Сонлықтан фонетикада фоне- ма түсинигиниң орнына да гейде сес сөзи қолланыла береди. Фонема тилде сеслер арқалы өмир сүреди. Тил- деги сеслер анаұ ямаса мынаұ фонеманың жасаұ фор- масы болады. Фонема деп артикуляциялық хәм акус- тикалық жақтап өзіншелик өзгешелигине ийе болған, тағы да майда бөлекке бөлиуге болмайтуғын, сөзлерди ажыратыұ мақсетинде жумсалатуғын сеслик бирликлер айтылады.

Тилде сеслер оғада көп түрли. Мәселен, қаяллар хәм ерлердин даұыс өзгешелиги, хәр бир адамның жеке физиологиялық айрықшалығына байланыс- лы даұыс өзгешелиги, хәтте бир адамның түрли жағдайларға бай- ланыс- лы хәр түрли даұыс өзгешелиги—булардың бәри артикуляциялық, акустикалық жақтап сеслердин шек- сиз көп түрлинлигин пайда етеди. Бирақ бундай сеслик айырмашылықлар хеш қандай тиллик әхмийетке ийе болмайды, яғный қатнас қуралы хызметин атқармай- ды. Белгилли бир мәниге ийе болған сөз айтылса, ол ким тәрөпинен хәм қалай айтылыұына қарамастан сол тилди билетуғын адам тәрөпинен түсиниледи. Хәр түр- ли даұыс өзгешеликleri елестирилмейди. Бул өзгеше- ликлер фонетика ушын хеш қандай әхмийетке ийе емес.

Фонема хәр түрли фонетикалық жағдайларда ушы- расады. Түрли фонетикалық жағдайлар фонеманың ай- тылыұына тәсир етип, белгилли дәрежеде оған қосымша

түр береді. Усынан фонеманың реңклері¹ келіп шығады. Мәселен, жоқарыда айтылғанындай д фонемасының бірде жууан, бірде жиңишке, бірде жууан хәм еринлик, бірде жиңишке хәм еринлик халда айтылуынан оның реңклері пайда болады. Қарақалпақ тилинде д дауыссызы өз алдына фонема деп танылатуғын болса, белгилі сөзлердегі (дала, дән, дос, дөң т. б.) д, д', д°, д'' сеслері д фонемасының тилдегі реңклері, сөзлерде жумсалатуғын ўәкиллері болып саналады. Сонылықтан да академик Л. В. Щерба фонеманы сеслик тип деп атайды. Солай етип фонема тилде өзлерінің реңклері арқалы өмір сүреді. Бул жағынан фонеманың реңклері менен тилдегі сеслер хәққындағы түсиниклер бірдей түсиниклер болып есапланады.

Хәр түрлі фонетикалық жағдайларға байланыслы пайда болған реңклер фонеманың миннетли реңклері делинеді. Соның менен бирге тилдің диалектлик өзгешеликлерине байланыслы бир фонема бірдей фонетикалық жағдайда болуына қарамастан белгилі дәрежеде хәр қыйлы болып айтылуы мүмкін. Мәселен, *жол-джол, жақсы-джақсы* сөзлеріндегі *ж* хәм *дж* сеслері. Бундай болып тилде бир фонеманың (мәселен, ж фонемасының) хәр түрлі реңклерине ийе болуы фонеманың миннетли емес (факультатив) реңклері делинеді.

Фонеманың миннетли реңки фонетика ушын оғада өхмийетли. Фонетикалық себеплерге байланыслы бул реңклер комбинаторлық хәм позициялық реңклер болып бөлинеді. Комбинаторлық реңклер қонсылас фонемалардың бир-бирине тийгизген тәсіринен пайда болады. Қарақалпақ тилинде жууан дауыссыларға қонсылас болып келген дауыссыз сеслер жууан, жиңишке дауыссыларға қонсылас болып келгенде сол дауыссыз сеслер жиңишке болуы (тас сөзінде т хәм с фонемаларының жиңишке болуы), еринлик дауыссыларға қонсылас болып келгенде дауыссыздың еринлик түр алыуы (мә-

---

¹ «Реңк» терминнің бұрынғы «оттенок», «аллофон» орнына қабыл еттік. Әдебиетларда «оттенок» хәм «вариант» терминлері синоним мәнісінде де жумсалады. Соның менен бирге Щерба фонологиялық мектебинде «оттенок» термині, Москва фонологиялық мектебинің ўәкиллерінің мийнетлерінде «вариант» термині қолланылады.

селен, түс сөзінде т хәм с фонемаларының жиі-
нишке хәм еришлик түрде айтылыуы) фонеманың ком-
бинаторлық реңклерин пайда етеди. Сөздің басында,
ортасында, ақырында келиуіне байланысly бууынның
сыпатына, пәтке байланысly бир фонеманың белгили
дәрежеде түрлише айтылыуынаи фонеманың позиция-
лық реңклері жасалады. Сондай-ақ фонеманың реңк-
лері сөйлеу стилине, сөйлеудің эмоциональлығына да
байланысly болуы мүмкин.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ.

§ 9. ДАҰЫСЛЫ ХӘМ ДАҰЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ ЖАСАЛУЫ.

Барлық тиллерде (соның ишинде қарақалпақ ти-
линде де) сеслерди дауысlyлар хәм дауыссызлар деп
бөлиу ертеден баслап-ақ дәстүрге айланған. Булай
етип бөлиуде сеслердің тилдеги хызметі, олардың
артикуляциясы хәм акустикалық сыпатламасы есапқа
алынады. Сеслерди дауысly хәм дауыссыз деп бөлиу-
де ең алды менен олардың бууын қурай алыу ямаса
бууын қурай алмау қасиетине қаралады. Бууын қурай
алатуғын сеслер дауысly сеслер, бууын қурай алмай-
туғын сеслер дауыссыз сеслер болады. Дауысlyлар
хәм дауыссызлар артикуляциялық жақтан да өзгеше-
ликке ийе болады. Артикуляциялық жақтан дауысly-
лардың дауыссызлардан басly айырмашылығы мына-
лардан ибарат: бириншиден, дауысlyларды айтқанда
өкпеден шыққан ҳауа ағымы сөйлеу ағзалары тәрепинен
тосқынлыққа ушырамайды. Ал дауыссызларды айтқан-
да ҳауа ағымы сөйлеу ағзаларының бир жеринде тос-
қылыққа ушырайды. Бул тосқынлық хәр түрли форма-
да жасалуы мүмкин: хәрекетшен сөйлеу ағзасы хәрекет-
сиз сөйлеу ағзасына тийиуи хәм жақынласыуы арқалы
жасалады. Екиншиден, дауысlyларды айтқанда өкпеден
шыққан ҳауа ағымының пәти күшсиз, өлпең болса, да-
уыссызларды айтқанда ҳауа ағымы күшли болады. Да-
уыссызлардың айтылыуында ҳауа ағымының күшли бо-
луы олардың жасалуындағы сөйлеу ағзалары пайда
еткен тосқынлықты жеңиу зәрүрлигинен болса керек.
Нәтийжеде анау я мынау дауыссыз сеске тән болған

шауқым пайда етиледі. Үшіншіден, дауысlyларды айтқанда тутас барлық сөйлеу ағзаларына күш түсіп, олардың мускуллары тартылып, керилип турады хәм энергия көп жұмсалады. Ал дауыссызларды айтқанда сөйлеу ағзаларының бір жерінде тосқынлық пайда етиліп, тек сол тосқынлық пайда болған жердегі сөйлеу ағзасына ғана күш түсіп, сол жердің мускуллары тартылып турады да, басқа сөйлеу ағзаларына күш түспей, мускуллары әпиуайы босан қалпында турады хәм энергия аз жұмсалады.

Жоқарыда айтылған дауысlyлардың хәм дауыссызлардың өзлеріне тән болған артикуляциялық өзгешеліктері олардың акустикалық жақтан да хәр түрлілігін келтіріп шығарады. Дауыссызларға шауқым, ал дауысlyларға дауыс (музыкалы тон) тән болады. Дауысlyлар формантларына ийе болады. Акустикалық белгілеріне қарай сеслерді дауысlyлар хәм дауыссызлар деп бөліу біраз қыйын. Дауыссызлардың өзлері акустикалық жақтан біргелік емес. Дауыссыз сеслер қатарына киретуғын сонорлар¹ (сонант деп те айтылады) дауыстың қатнасы жағынан дауыссызлардан гөре дауысlyларға жақынырақ. Оларды айтқанда шауқымға қарағанда музыкалы тон, дауыс басымырақ қатнасады, бірақ дауысlyларға қарағанда аз интенсивлі болады. Сондай-ақ үнлі дауыссызларды айтқанда да шауқым менен бірлікте дауыс қатнасады. Ал үнсізлер тек шауқымнан жасалады. Сонлықтан акустикалық жақтан сеслерді дауысlyлар хәм дауыссызлар деп анық классификация жасау қыйын.

Жуумақлап айтқанда тилдегі сеслерді дауысlyларға хәм дауыссызларға бөлгенде ең алды менен буын құрай алыу ямаса буын құрай алмау қасиетіне қараймыз. Сондай-ақ сеслердің бул хәр бір топары улыумадық артикуляциялық хәм акустикалық белгілеріне де ийе болады.

§ 10. ТИЛДІҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚУАМЫН АНЫҚЛАУ.

Тилдегі сеслер хәр түрлі себептерге байланысly жүде көп түрлі болып жұмсалады. Тилде жұмсалату-

¹. Сонор, сонант сөзі Sonorus—«шыққыш» («звучный») деген мәні билдиретуғын латын сөзі.

ғы. барлық сеслер анау я мынау фонеманың жасау формасы болады. Сондықтан тилде шекленген, санаулы фонемалар өз дәрегегіне шексіз көп сандағы сеслерді бірлестіреді. Мысалы, бір фонеманың өзі түрлі фонетикалық жағдайға байланысты, қонсылас сеслердің тәсіріне, буынының сыпатына байланысты ямаса сөйлеушінің өзінің өзгешеліктеріне байланысты, бір адамның өзінің хәр түрлі дәуірлерде, хәр қыйлы жағдайда сөйлеуіне байланысты белгілі дәрежеде хәр түрлі болып айтылады. Бірақ бұл жерде біз бір топар сеслерді хәр түрлілігіне қарамастан бір фонемаға бірлестіреміз. «Мәні бірлесілігі хәтте азлы-көпті дәрежеде хәр түрлі болған сеслерден де бір нәрсені түсінуіге бізді мәжбүр етеді. Бірақ біздің ушын лингвистикада бір топарды (айтайық, хәр түрлі а) басқа мәніге ие болған басқа топардан (мысалы, қатты сыбырлап т. б. жағдайларда айтылған и дәнскері) айырыушы улыұмалық белгілер ғана әхмийетлі. Минің усы улыұмалық белгілер фонема деп аталады. Солай етип хәр бір фонема, бәрінен де бұрын, сол тилдегі басқа фонемалардан не менен айрылатуғынлығына қарай анықланады. Усының арқасында тилдегі барлық фонемалар қарама-қарсылықлар системасын құрайды. Ол системаның хәр бір ағзасы жеке фонемаға, сондай-ақ фонемалар топарына қарама-қарсы қойылуы арқалы анықланады.¹

Солай етип, хәр бір тилде сөзлерді айырыу ушын, яғный фонемалық хызмет атқару ушын жумсалатуғын шекленген көлемдегі сеслік айырмашылықтар болады.

Белгілі бір тилдің фонемалық құрамын анықлау оғада әхмийетлі хәм құрамалы мәселелерден бири болып есапланады. Тилде дауысты хәм дауыссызлардың фонемалық құрамын анықлау ушын сеслерге хәр тәреп-леме толық фонетикалық хәм фонемалық анализ жасау керек. Усындай толық анализ тийкарында ғана қандай сеслік айырмашылықтар фонемалық әхмийетке ие, яғный сөзлерді айырыу ушын жумсалатуғынын, ал қандай сеслік айырмашылықтар фонемалық әхмийет-

---

¹ Л. В. Щерба, Фонетика французского языка. М., 1957 20—21-беттер.

ке иіе емес, яғни сөзлерді айырыу үшін жумсалмайтуғынын биліуге болады.

Тилдің фонемалық құрамын анықтауда семантикалық өлшем шешиуші әхмийетке иіе болады. Өйткені «...Хәр түрлі сөзлерді ямаса олардың формаларын айырыу үшін жумсалатуғын екі сес хәр түрлі фонеманың реңклері болады; бундай мақсет үшін жумсалмайтуғын сеслер бір фонеманың реңклері болады».

Екі түрлі сес сөзлерде бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда ушырасса, онда олардың екеуі екі түрлі фонема болады. Мәселен, *пай-бай* жубайлас сөзлерінде *п* хәм *б* сеслері бірдей фонетикалық жағдайда ушырасқан. Демек, *п* хәм *б* бір фонеманың реңклері емес, ал олардың екеуі екі түрлі фонема болып табылады. Басқаша айтқанда, айырым диалектик өзгешеліклерді есапқа алмағанда, екі түрлі сес бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда келе отырып, бір фонеманың реңклері болыуы мүмкін емес. Сондай-ақ, екі сес бири орнына екіншиси жумсалып, сол себепли сөздің мәнісін өзгеретуғын болса (мысалы, *таң-тың*) ондай екі сес екі түрлі фонема болады².

Тилде квазиомонимлер (бір сесі өзгеше, басқа сеслері бірдей болған хәр түрлі сөзлер) ушырасса, ондағы квазиомонимді пайда етип турған сеслердің өз алдына фонема екенлігінне хеш гуман туұмайды. Мысалы: *тас* — *тыс*, *тай* — *сай*, *жар* — *жал* сөзлерінде *т*, *с*, *а*, *ы*, *р*, *л* — өз алдына дара-дара фонемалар. Бирақ тилде керекли квазиомоним ушыраспай қалыуы да мүмкін, яғни салыстырылыуы керек болған екі фонема дәл бірдей фонетикалық жағдайда ушыраспауы да мүмкін. Сонлықтан дәл бірдей емес, ал усас фонетикалық жағдайда, ушырасса да екі түрлі сес екі фонема деп есапланыуы керек. «... айрықша фонема хызметін атқарыуы үшін екі түрлі сестің тилде усас фонетикалық жағдайда қарама-қарсы қойылыуының өзі-ақ жеткиликли».³ Солай етип тилдің фонемалық құрамын анықтау үшін сеслерді бірдей фонетикалық жағдайда (квазиомонимлерде) қарама-қарсы қойып салыстырыу арқалы анықтау менен бирге оларды усас фоне-

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, 63-бет.

² Бул хәққинда толығырақ қараңыз: Сонда, 45 — 46-бетлер.

³ Л. В. Щерба Сонда, 5-бет.

фикалық жағдайда салыстырыу арқалы да анықлауға болады.

Тилдің фонемалық құрамын анықлауда, улыұма фонемалық анализ жасауда тилдің лексикалық құрамына киретуғын барлық сөзлер, соның ишинде сырттан кирген сөзлер де толық есапқа алынуы тийис.

Дауыссылардың хәм дауыссызлардың фонемалық құрамын анықлауда бул айтылған пикирлер басшылыққа алынады.

ДАУЫСЛЫ ФОНЕМАЛАР

§ II. ДАУЫСЛЫЛАРДЫҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚУРАМЫ.

Тилдің фонемалық құрамын анықламай турып, яғный қандай дара-дара сеслер фонема хызметинде жумсалады, айырым құрамалы сеслерди бир фонема деп қарау керек пе ямаса олардың сыңарлары еки фонемаға тийисли ме — усы мәселелерди шешпей турып, жеке сеслерге сыпатлама бериу де, оларды классификациялау да қыйын. Сонлықтан қарақалпақ тили вокализминин¹ фонемалық құрамын анықлау хәм усыған байланыслы болған айырым құрамалы сеслердің фонемалық құрылысын анықлау биринши гезекте сөз етилиуи керек мәселелер болып табылады.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, бир бууынлы сөзлерде хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынларында барлық дауыссы фонемалар толық жумсалады. Бундай фонетикалық жағдайларда дауыссылар жумсалыуы жағыпан шекленбейди. Ал, көп бууынлы сөзлердің екинши хәм соңғы бууынларында дауыссы фонемалар жумсалыуы бойынша шекленген болады. Сингармонизм нызамы бойынша соңғы бууынларда қандай дауыссының келиуи биринши бууындағы дауыссы фонемадан ғарезли болады. Сондай-ақ айырым дауыссылар соңғы бууынларда пүткиллей жумсалмауы да мүмкин. Сонлықтан түркий тиллерде бир бууынлы сөзлер хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынлары дауыссы фонемалар ушын күшли фонологиялық жағдай болып саналады. Бул жағдай дау-

¹ Вокализм — латынша *vokalus* сөзинен келип шығып, «дауыссы сес» деген түсиникти билдиреди.

ыссылардын фонемалык курамын аныкларуда есепке алынууы тийис. Усындай кушли фонологиялык жагдайга В. А. Богородицкий,¹ Н. А. Баскаков,² А. М. Щербак³ хэм баска да кернекли илимпазлар улкен эхмийет берди.

Хазирги каракалпак тилинде тогуз дауыссы фонема бар. Олар — а, ы, э, и, е, о, ө, у, ү. Тилдин жазык (горизонталь) жагдайы бойынша тил алды, тил ортасы, тил арты, тилдин тик (вертикаль) жагдайы бойынша ашык, кысык, еринниц катнасы бойынша еринлик, езиулик болып дауыссылар өз-ара карама-карсы койылады.

Тилдин жазык жагдайы бойынша е дауыссы айрыкша орынды ийелейди. Бул дауыссы бир жагынан тил арты ы фонемасына карама-карсы койылса, екынши жагынан тил ортасы и фонемасына карама-карсы койылады. Солай етип ы, и, е фонемалары тилдин тик жагдайы бойынша — кысык, еринниц катнасы бойынша — езиулик болып, еки улыумалык белгилерине ийе болады. Олар тилдин жазык жагдайы бойынша гана айрылады: ы — тил арты, и — тил ортасы, е — тил алды. Бундай тилдин жазык жагдайы бойынша дауыссылардын үш баскышлы фонологиялык карама-карсы койулууы фонетикалык (артикуляциялык хэм акустикалык) фактлер менен толык тастыйыкланады. Алынган эксперименталь мағлыуматларга тийкарланып, тилдин жазык жагдайына қарай дауыссылар тил алды, тил ортасы хэм тил арты болып бөллинеди.⁴ Бирдей ямаса усас фонетикалык жагдайларда дауыссылардын өз-ара орын алмасыуы нэтийжесинде сөзлердин мәннслеринин өзгеретуғынлыгына, жаңа сөз жасалатуғынлыгына, баскаша айтқанда дауыссылардын фонема хызметин атқаруына бир неше мысаллар келтиремиз.

1. В. А. Богородицкий, Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд. 2-е. Казань, 1953. 82-117-бетлер.

2. Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык. II том, М., 1952. 26—27-бетлер; Введение в изучение тюркских языков, М., 1969. 122—129-бетлер.

3. А. М. Щербак, Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. 26-бет.

4. Бул ҳақында 26-параграфта кеңирек айтылған.

Бир бууынлы сөздерде хәм көп бууынлы сөзлердин биринши бууынларында дауыссыз фонемалардың аралығында барлық дауыслы фонемалар ушырасады хәм өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мәселен, тилдің жазық жағдайы бойынша дауыслы фонемалар **а-ә, о-ө, у-ү, ы-и-е** түрінде *тас — тәспи, тос — төс, тус — түс, тыс — тис* — *тес* жубайлас сөзлерінде; тилдің тик жағдайы бойынша дауыссызлар **а-ы, о-у, ө-ү, ә-и** хәм **е** түрінде *тас — тыс, тос — тус, төс — түс, тәспи — тис* хәм *тес* жубайлас сөзлерінде; ериннің қатнасы бойынша дауыссызлар **о-а, ө-ә, у-ы, ү-и** хәм **е** түрінде *тос — тас, төс — тәспи, түс — тис* хәм *тес* жубайлас сөзлерінде; ериннің қатнасы бойынша дауыссызлар **о-а, у-ы, ү-и** хәм **е** түрінде *тос — тас, төс — тәспи, түс — тис* хәм *тес* жубайлас сөзлерінде өз-ара фонема ретінде қарама-қарсы қойылады.

Жоқарыда келтирилген квазномонимлердеги дауыссыз сөзсиз өз алдына дара-дара фонемалар болып табылады. Өйткені олардың бир-бири менен орын алмасыуы нәтижесинде жана сөзлер жасалып турыпты. Тек ә дауыссызсын басқа дауыссызлардың орнына қолданғанда *тәс* деген хеш қандай мәни билдирмейтуғын сөзлер дизбеги пайда етиледі. Қарақалпақ тилинде *тәс* сөзи болмаған менен, яғный ә сеси бирдей фонетикалық жағдайда ушырасып, квазномоним пайда етиуге қатнаспаған мекен *тәспи* сөзи бар. Бул сөздеги ә дауыссызсын басқа дауыссыз фонемалар менен усас фонетикалық жағдайда турыпты. Ә сесинің фонема бола алатуғынлығын дәлиийиллеуге усы мысалдың өзи-ақ жеткиликли. Соның менен бирге *бас — бәс, сан — сән* сөзлерінде **а** сөзлеринің алмасып, қарама-қарсы қойылыуы ә сесинің өз алдына фонема екенлигин көрсетеди.

Солай етип биринши бууында дауыссыз сөзлердин аралығында тоғыз дауыссыз фонеманың да мәни айырыушылық (дифференциальлық) белгилери жүзеге шығады. Бул фонетикалық жағдайда дауыссыз фонемалар тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды, тил ортасы, тил арты болып, тилдің тик жағдайы бойынша ашық хәм қысық болып, ериннің қатнасы бойынша еринлик хәм езиулик болып өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал сөздің басында дауыссыз фонемалардың хәммеси толық жумсалмайды. Сөздің басында **о, е** фонемалары шекленген халда тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана

жумсалады. Ө фонемасы сөздің басында пүткиллей жумсалмайды.¹ Сонлықтан сөз басында жумсалатуғын басқа фонемалардың айырым мәни айырыушылық белгилери жүзеге аспай, бийтөреп қалады. Сөз басында жумсалатуғын дауыссы фонемалар айырым мәни айырыушы белгилери бойынша қарама-қарсы қойыла алмай қалады. Мысалы:

3

Тил арғы	ыстан	астан	уста	оспа ²
тил орғысы	истен	әстен	үсти	—
тил алды	эстон ³	—	—	—

Бұл сөзлердің басындағы дауыссы фонемалар тилдің жазық жағдайы бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылған;

ашық	астан	оста	—	әстен,
қысық	ыстан	уста	үсти	истен хәм эстон

Сөзлердің басындағы дауыссы фонемалар тилдің тик жағдайы бойынша қарама-қарсы қойылған;

еринлік	уста	оспа	—	үстин
езиулік	ыста	аспа	әскер	истин хәм эстон

Сөзлердің басындағы дауыссылар ериннің қатнасы бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылған.

Бұл мысалларда дәлелік келтірілген мысаллардағы сыяқлы тилдің жазық жағдайы бойынша тил арты дауыссылары өзлерінің жубайласлары болған тил ор-

1. Бұл қаққында 14-параграфта кеңірек айтылады.

2. Оспа шешек.

3. Ә айрықша фонема емес, ал е фонемасының реңкі. Сонлықтан • хәрибинен е фонемасын түсінеміз.

тасы (хәм тил алды) фонемаларына а-ә, у-ү, ы-и-е түрінде қарама-қарсы қойылады. Тилдің тик жағдайы бойынша ашық дауысlyлар сәйкес қысық дауысlyларға а-ы, о-у, ә-и хәм е түрінде қарама-қарсы қойылады. Ериннің қатнасы бойынша еринлик дауысlyлар езиулик дауысly фонемаларға у-ы, о-а, ү-и, хәм е түрінде қарама-қарсы қойылады. Сөздің басында тил арты (жууан) о фонемасы өзіннің тил ортасы (жиңишке) жубайласы ө фонемасына, қысық еринлик дауысly ү фонемасы өзіннің ашық еринлик жубайласы болған ө фонемасына ашық езиулик ә фонемасы өзіннің ашық еринлик жубайласы ө фонемасына қарама-қарсы қойыла алмайды. Өйткені сөздің басында е фонемасы қолтанылмайды.

Солай етип сөзлердің басында ө фонемасы жумсалмағанлықтан басқа фонемалардың (о, ү, ә) гейпара мәни айырыушылық белгилері толық жүзеге аспайды. Ал бир бууынлы сөзлерде хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынында дауыссыз сеслердің арасында барлық дауысly фонемалар жумсалады хәм олар тилдің жазық жағдайы бойынша а-ә, у-ү, ы-и-е болып, тилдің тик жағдайы бойынша а-ы, о-у, ө-ү, ә-и хәм е болып, ериннің қатнасы бойынша о-а, ө-ә, у-ы, ү-и хәм е болып өзара фонема сыпатында қарама-қарсы қойылады.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ тилинің дауысlyлары ушын бир бууынлы сөзлерде хәм көп бууынлы сөзлердің биринши бууынында дауыссызлар аралығында келген жағдайы күшли фонологиялық позиция болып, бунда дауысlyлардың барлық мәни айырыушы белгилері жүзеге асады хәм бул фонетикалық жағдайда тоғыз дауысly өз алдына фонема сыпатында бир-бирине қарама-қарсы қойылады. Солай етип қарақалпақ тилинің дауысlyларының фонемалық қурамы тоғыз бирликтен ибарат болып, олар төмендегише қарама-қарсы қойылады. Тилдің жазық жағдайы бойынша:

Тил арты	а	о	у	ы
Тил ортасы	ә	ө	ү	и
Тил алды	—	—	—	е

тилдің тик жағдайы бойынша:

ашық	а	о	ө	э
кысық	ы	у	ү	и е

ериннің қатнасы бойынша:

еринлік	о	ө	у	ү
езиулік	а	э	ы	и е

Дауыссыздар негізгі үш түрлі мәні айырыушы белгілері арқалы тилдің жазық хәм тик жағдайы бойынша, ериннің қатнасы бойынша фонема сыпатында бир-бирине қарама-қарсы қойылады.

Қарақалпақ тилинің фонемалық құрамын анықлау мәселесі менен айырым дифтонглардың бир фонемадан туратуғынлығын ямаса еки фонемадан туратуғынлығын анықлау мәселесі тығыз байланыссы. Сонлықтан қарақалпақ тилиндегі дифтонгларға айрықша тоқтап өгеміз.

§ 12. ДИФТОНГЛАР.

Айырым дауыссыздар қандай фонетикалық жағдайда келиуіне қарамастан артикуляциялық жақта, еки сестен құралыуы мүмкин. Бир дауыссыздан басланып, экинши дауыссызға питкен құрамалы сеслер бир буынның құрамында келиуінен хәқыйқат дифтонг жасалады. Қарақалпақ тилинде бундай дифтонглар ушыраспайды. Қарақалпақ тилинде тек жалған дифтонглар болып, олардың хәр бири еки фонемадан құралады. Ярым дауыссыздар болған й, у сонорлары дауыссыз фонемалардың алдында хәм соңында дизбеклесип келип, ашық хәм туйық фонетикалық дифтонгларды пайда етеди. Й хәм у сеслери шынында дауыссыз фонемалар болып, арти-

¹. Дифтонг — грекше δι, φθонγος — «еки» хәм — «дауыс», «сес» дегенди билдиреди.

куляциялық жақтан дауыссыздарға жүде жақын болған. Олар ярым дауыссыздар деп те айтылады. Бұндай бууын құрай алмайтуғын бөлекке ийе болған дифтонглар жалған дифтонглар делинеді. Бууын құрай алмайтуғын *й, у* бөлеклерінің дифтонгтың алдында *я* соңында тұрыуына қарай олар ашық хәм түйық дифтонглар болып бөлінеді. Ашық дифтонглар: *йе, йа, йә, йо, йө, йү, йы, йе, ўо, ўө, ўа, ўә, ўү*. Мысалы: *йек, йақшы, йеки, йош, йәки, кийик; тайын, түйө, сүйүр; ўоз, ўөз, ўаз, ўәж, тәўүр, аўүр*.

Түйық дифтонглар: *эй, ий, ай, әй, ей, ой, өй, үй, үү, ау, әу, еу*. Мысалы: *тый, тий, ай, әй, гейде, той, сөйт, үй, уйқу, ий, гүй, ау, дәу, жеу* т. б. Келтирилген бұл мысаллардағы *түйе, үйи, уйы, тәўир, аўыр, уйқы* сөзлеріндегі езиулік *ы, и, е* дауыссыздары сингармонизмге мууапық сәйкес еринлік дауыссыздар болған *у, ү, ө* сеслеріне айланып, ол сөзлер *түйө, үйү, уйу, тәўүр, аўүр, уйқу* түрінде айтылады. Бұл қаққында сингармонизм туұралы сөз болғанда кеңірек айтылады. Сондай-ақ жоқарыда келтирилген мысаллардағы *йек, йақшы, йеки, йәки, ўоз, ўөз* сөзлері орфографиялық қәделер тийкарында *ек, ақшы, еки, яки, оз, өз* түрінде жазылады. Бұл сөзлердин басындағы *е, я, о, ө* хәриплері *йе, йа, ўо, ўө* дифтонгларын аңлатыу үшін жумсалған.

Дифтонглардың көпшилигиниң еки фонемадан құралатуғынлығында хеш қандай гуман жоқ. Сонлықтан олардың бәріне таллау жасау зәрүр емес. Дифтонглардың ишинде *ый, ий, уу, үу* түйық дифтонгларының хәм *йе, ўо, ўө* ашық дифтонгларының хәр қайсысы еки фонемадан тура ма ямаса олар еки сестен құралған бир фонема ма? Бұл мәселени шешу қарақалпақ тилинде қыйын хәм таласлы мәселе болып табылады. Сонлықтан буларға өз алдына тоқтап өтуу зәрүр.

§ 13 АЙЫРЫМ ТУЙЫҚ ДИФТОНГЛАРДЫҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚҰРАМЫ (ЫЙ, ИЙ, УУ, ҮҮ)

Хәзирги қарақалпақ тилинде *ый, ий, уу, үу* дифтонгларының хәр қайсысы еки фонеманың дизбегі деп саналады, хәм ол хәзирги орфографиямызда есапқа алынған. Бұл теориялық хәм әмелий жақтан оғада дурыс шешім болып табылады. Дифтонглар ушырасатуғын сөзлер *жуу, буу, суу, гүу, киб, қый, тый, сый* т. б.

түрінде жазылып, дифтонглардың құрылысындағы сес-лердің хәр қайсысы өзлерінің шәртлі танбалары ме-нен белгиленеді.

Аталған дифтонглардың хәр қайсысы бір пүтин фо-нема емес, ал олардың хәр бири еки фонеманың дизбе-гинен туратуғынлығын толық дәлйиллейтуғын мағлу-матлар келтиреміз.

Бириншиден, бул дифтонглардың жууан-жиңишке-лиги, анығырақ айтқанда, олардың дауыссыз сыңарының жууан ямаса жиңишкелиги сөзлердің мәнісін айырып турады. Мысалы: *жый-жий, тый-тий, туй-туй* т. б. Бул жубайлас сөзлердегі дауыссызлардың орын алмасыуы менен сөзлердің мәнісін өзгеріп тұр. Сондай-ақ диф-тонглардың екінші (дауыссыз) сыңарының басқа дау-ыссыз бенен орын алмасыуы арқалы да сөздің мәнісін өзгеріп, жаңа сөз пайда болады. Мысалы: *жый-жыл, жий-жик, тый-тын, тий-тип, туй-тур, туй-түс* т. б. Фоно-логия илиминде ұлыма қабыл етилген қәделер бойын-ша дифтонглар бір пүтин фонема болып саналуы үшін бундай болмауы керек. Солай етип, бул дифтонг-лардың сыңарлары биригип бір пүтин фонема бола алмай, алдындағы дауыссызлары *ы, и, у, ү* хәм соңында-ғы *й, ұ* дауыссызлары өз алдына дара-дара фонема-лар болып табылады.

Екіншиден, *ый, ий, уу, үу* дифтонгларының сыңарлары арасынан бууынның шегарасы өтеді. Мәселен, бул диф-тонгларға тамамланған сөздің соңына дауыссыздан бас-ланған қосымта қосылса, соңғы сыңары (*й, ұ*) келесі бууынның құрамына өтеді. Өйткені қарақалпақ тилин-де екінші хәм оннан кейінгі бууыңлар дауыссыздан басланбайды. Мысалы: *кий — ки-йим, тый — ты-йым, суу — су-йым, гүү — гү-йил* т. б. Түбирге тийнели болу-ына қарамастан *й* хәм *ұ* келесі бууыңға өтип тұр.

Үшіншиден, сөз болып отырған дифтонглардың созымлылығы монофтонглар¹ болған *ы, и, у, ү* дауыс-лыларына қарағанда шама менен еки есе созымлырақ. Сондай-ақ *ый, ий, уу* дифтонгларының созымлылығы еки фонемадан туратуғынлығына хеш гуман жоқ деп саналатуғын *ым, ил, ул* т. б. сыяқлы сеслер дизбегінің созымлылығы менен орташа алғанда теңдей келеді.

¹. *Монофтонг* — грекше *monos* — «бір» хәм *phthos* — «дауыс», «сес» дегенді билдиреди.

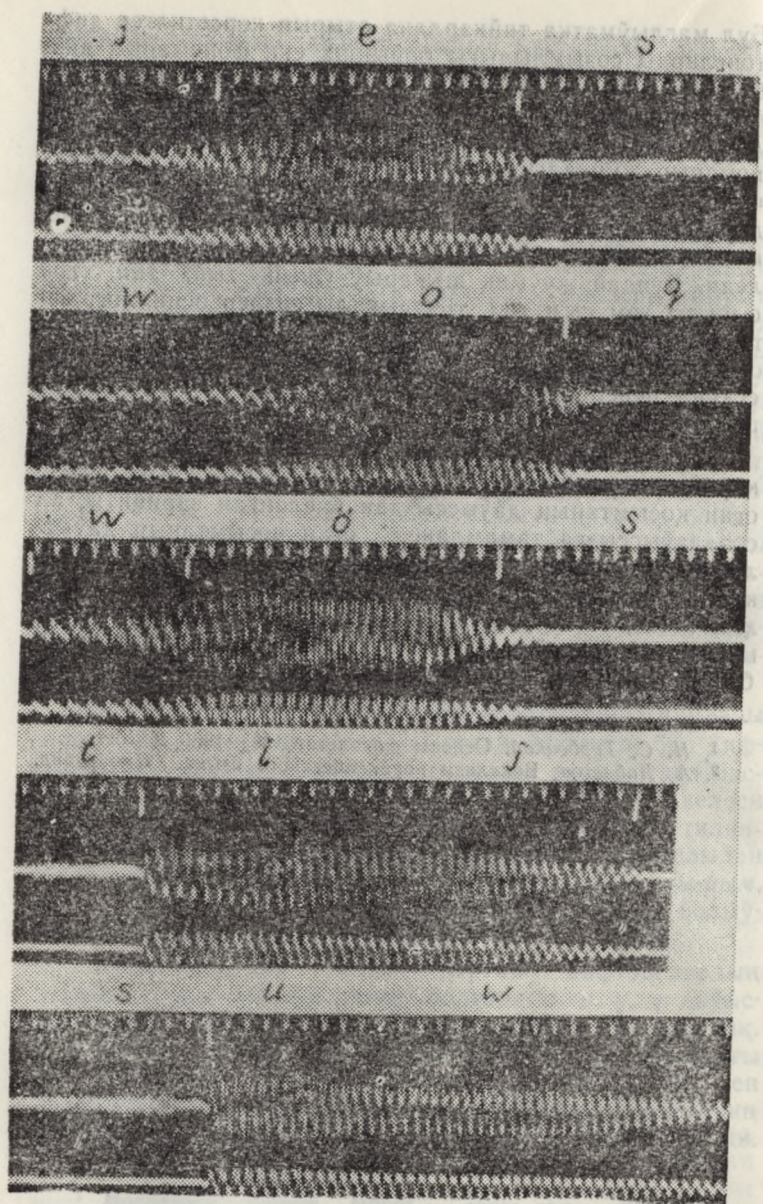

Бұл мағлұматқа тийкарлана отырып көрсетілген дифтонгларды созымлылығы бойынша еки фонеманың дизбегинен турады деу керек. Өйткени «егер де созымлылығы жағынан сол тилдеги басқа фонемалардың созымлылығынан асып кетпесе ғана сеслер топарын бир фонеманың жумсалыуы деп есаплау керек¹». Ал қарақалпақ тилинде болса, дифтонглардың созымлылығы да дара фонемалардан еки есе созымлырақ хәм еки фонеманың созымлылығының қосындысы менен бара бар келеди. Бундай жуумақ шығарыу ушын *тый, тий, туу* сыяқты хәм *сым тил, тул* сыяқты сөзлер осциллографта жазылып, алынған осциллограммадан сөзлердің соңғы *ый, ий, уу* хәм *ым, ил, ул* сеслер дизбегі миллисекунд пенен өлшенип салыстырылды.² 46-беттеги осциллограммаға қараң.

Тертиншиден, көпишлик түркий тиллерде сонда-ақ қарақалпақ тилинде де, сөздің ақыры дауыссызға питсе, оған қосымтаның дауыссыздан басланған варианты, ал сөз дауыссызға тамамланса, оған қосымтаның дауыссыздан басланған варианты қосылатуғын жағдайлар көплек ушырасады. Мысалы, *атам, иним, бөлем, дизем* хәм *атым, тилим, күним, қолым* сөзлерин салыстырыңыз; *ый, ий, уу, үу* дифтонгларына тамамланған сөзлерге басқа дауыссыз фонемаларға тамамланған сөзлер сы-

1. Н. С. Турбецкой. Основы фонологии. М., 1960, 65-бет.

2. А. Дайлетов. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 33-бет.

Пош, ѡѡ, ѡѡ, тий, суѡ сөзлериниц осциллограммасы.

яқлы қосымтаның дауыслыдан басланған сыңары қосылады. Мысалы: *сыйым, тыйым, шийим, кийим, суғым, жүрүүүм* т. б. Бул мысаллар аталған дифтонглардың бір пүтін фонемалар емес, ал соңғы сыңарларының дауыссыз фонемалар екенін көрсетеді.

Жоқарыда көрсетілген семантикалық, морфологиялық хәм фонетикалық фактлердің хәммеси **ый, ий, уу, үу** дифтонгларының фонетикалық дифтонглар болатуғынлығын, ал олардың хәр биринің фонологиялық жақтан сөзсіз еки фонеманың дизбегинен құралатуғынлығын толық дәлийллейді.

§ 14. АЙЫРЫМ АШЫҚ ДИФТОНГЛАРДЫҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚУРАМЫ (йе, уо, үө).

Қарақалпақ тили фонетикасын изертлеуге арналған мийнетлерде авторлар түпкиликли сөзлердің басында жумсалғанда дауыссыз **е, о, ө** фонемалары мұдамы дифтонг түрінде айтылады, яғный **е** фонемасы бул жағдайда **й** сесі менен, **о** хәм **ө** фонемалары **у** сесі менен дизбеклесип келеді деп көрсетеді. Хәқыйқатында да фонетикалық көз қарастан, яғный артикуляциялық жақтан сөздің басында **е, о, ө** хәриплери менен жазылып жүрген дауыссызлар **йе, уо, үө** болып, еки сестің дизбегі түрінде айтылады. Сөздің ортасында хәм ақырында келгенде *нийет, жийек, бийе, тийе* усаған сөзлерде **йе** айтылады хәм усылай жазылады. Сөздің ортасында **уө** болып айтылған менен жазыуда **уе** болып жазылады. Мысалы: *сүйөн, жүйөн*—айтылуы; *сүйен, жүйен*—жазылуы. Ал **уо** сөздің тек биринши бууынында ғана гезлесип, ол бир хәрип пенен — **о** менен белгиленеді. Соңғы бууындарда **о** фонемасы тек орыс тилинен кирген сөзлерде ушырасады.

Сөздің басында **йе, уо, үө** дифтонгларын эксперименталь методлар менен изертлеп қарағанда, олардың хәр бири **й** хәм **е, у** хәм **о, ү** хәм **ө** сыяқлы толық еки сестің дизбегинен туратуғынлығы анықланды.

Бириншиден, аудиториялық анализ нәтийжесинде сөздің ортасында жумсалатуғын еки фонемадан турған **йе** хәм **уө** дизбеклери тыңлаушылар тәрәпинен сөздің басында жумсалатуғын **йе, уе** дифтонглары сыяқлы болып қабыл етиледи. Бул тәжірийбе былай исленді: магнитофон лентасына *нийет, жийен, сүйен* сыяқлы сөз-

лерден сефератор аппараты арқалы екінші буынылары — *йет, йек, үен* бөлініп алынып, тағы да магнитофонға жазылды. Соңғы жазып алынған буынылар тыңдаушылар тәрепіннен қарақалпақ тіліндегі мәни билдіретуғын *ет, ек, өн* сөзлери түрінде қабыл етилди.

Екіншиден, *үо* хәм *үө* дифтонгларынан басланған сөзлерди айтыу уақтында еринлерди киноға түсірип, кино сүүретлерге серлеп қарағанда дәслең еринлер бир-бирине жақынласып, *ү* сесин айтқандағыдай формаға енип, оннан кейин *о* хәм *ө* сеслерине тән болған қәлпине келеди¹. Солай етип дәслең *ү* анық айтылады да кейин *о* хәм *ө* дауам етиледі.

Үшіншиден, осциллограф аппартында түсірилген сүүретлердегі сызықларға (осциллограммаға) қарап, сөздің басындағы *йе, үо, үе* дифтонгларының хәр бири толық еки сестен туратуғынлығын көриуге болады. Осциллограмма материалларына тийкарланып, бул дифтонглардың созымлылығы еки фонемадан туратуғынына хеш гүман туұмайтуғын *ле, ме, ло, мо, лө, мө* хәм т. б. сыяқлы дизбеклердің созымлылығы менен теңдей *йе, үо, үе* дифтонгларының созымлылығы сәйкес *е, о, ө* дауыслы фонемаларының созымлылығынан еки есе узынырақ екени байқалады. Бул дифтонглардың созымлылығы сөздің басында келген *йа, ўа* хәм *үә* дизбеклериниң созымлылығы менен барабар келеди. (*йер-йар, йеки-йәки, ўоз-ўаз, ўокир-ўәкил* сыяқлы сөзлердегі дәслеңки еки сестинң созымлылығы салыстырылған.²

Төртіншиден, спектрограмма материалларына қарағанда да дифтонглардан сонор хәм дауыслы сеслерди аңғарыуға болады. Спектрограммада *йе, үо, үе* дифтонгларының дауыслы сыңарлары анық формантларына ийе болса, алдыңғы сыңарының форманты анық емес; еки сыңардың тийкарғы тонлары бир-бири менен тутасып турады.

Жоқарыда көрсетилген эксперименталь материаллар, сондай-ақ сөйлеу ағзаларымыздың хәрекетин бақылау арқалы сөздің басындағы *йе, үо, үе* (жазыуда

¹ А. Дәдлетов. Вокализм каракалпакского языка. Самарканд, 1976, 41-бет.

² Сонда

-е, о, ө) дифтонгларының ҳәр бири толық еки сестен—й хэм е, у хэм о, ў хэм ө сеслеринен туратуғынлығын көриуге болады. Бирақ та оларды еки фонема деп таныў ушын жоқарыдағы фонетикалық фактлер еле де жеткиликсиз. Бул мәселени шешиу ушын тилдиң фонемалық системасын терең таллап көриу керек. Тилдиң фонемалық системасына тийкарланыу керек екенлиги проф. Л. Р. Зиндер тәрeпинен былай ескертиледі: «...дифтонг дара-дара еки фонеманың дизбегинен қура-ла ма ямаса фонетикалық жақтан қоспалы болған бир фонема ма? Бул сораўға сол тилдиң тутас фонемалық системасын изертлеу арқалы ғана анық жууап бериу мүмкин».¹ Жоқарыдағы фонетикалық артикуляциялық фактлер менен бирликте қарақалпақ тилиниң сеслик системасына фонемалық таллау жасағанымызда да барлық дифтонглардың еки фонеманың дизбегинен туратуғынлығын анықлауға болады.

Гейпара түркий сөздиң басында жумсалатуғын йе дифтонгиниң еки фонемадан туратуғынлығын дәлийиллеу қыйын емес. Мәселен, өзбек әдебий тилинде е монофтонги (өзбек тилиниң жазыуы бойынша -э) хэм йе дифтонги (өзбек жазыуы бойынша-е) сөздиң басында жумсалады.² Солай етип сөздиң басында йе хэм е өзара қарама-қарсы қойылады. Мысалы: *ер-эр* (фонематикалық жақтан *йер-ер*) т. б. Бул сыяқлы қубылыс рус тилинде де байқалады. Рус тилинде сөздиң басында е монофтонги жумсалып, ол э хәриби менен белгиленеди. Мысалы: *это, электр* т. б. Ал сөздиң басында хэм дауыссыз сестен кейин йе дифтонги жумсалып, ол е хәриби менен белгиленеди. Мысалы: *ел, есть, поел, повесть, сзел, в семье*.³ Солай етип сөздиң басында йе дифтонги менен бир қатарда е монофтонги де жумсалады. Әдебий тилде бирдей фонетикалық жағдайда (мәселен, сөздиң басында) бир фонеманың еки түрли реңки жумсалмайды, ал бир қыйлы реңки жумсалады рус тилинде, сондай-ақ қарақалпақ, өзбек тиллеринде де е хэм э өз алдына басқа-басқа фонемалар деп саналмайды. Ал олар бир фонеманың (е фонемасының) реңклери деп

1. Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. 209-6.

2. В. В. Рещетов. Узбекский язык. Ташкент, 1959, 135-бет.

3. Р. Н. Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1968, 48 бет.

есапланады. Сонлықтан *э* ҳам *е* түрінде хәр қыйлы болып жазылуына қарап, оларды хәр түрлі дауыссыз фонемалар деп есаплауға болмайды.

Солай етип сөздің басында дифтонг емес, «таза» *е* дауыссыз фонемасы ушырасатуғын тиллерде (мәселен, орыс ҳам өзбек тиллерінде) усындай фонетикалық жағдайда (сөздің басында) жумсалған *йе* дифтонгиниң еки фонемадан туратуғынлығын дәллийилеу қыйын емес.

Қарақалпақ тилинде фонетикалық жағдайға байланыссы, яғни сөздің басында келиуіне байланыссы *е* дауыссызсы мудары *й* сеси менен, ал *о* ҳам *ө* дауыссызлары *ў* сеси менен айтылғанлықтан *йе* сөздің басында жумсалатуғын *е* дауыссыз фонемасының реңки, ал *ўо*, *ўө* сәйкес *о* ҳам *ө* фонемаларының сөз басында жумсалатуғын реңкилері деуге болар еди. Өйткени фонеманың анау *я* мынау реңки тек белгилі бир фонетикалық жағдайда ғана жумсалады, ал басқа фонетикалық жағдайда сол фонеманың басқа реңки жумсалады. Усы уақытқа шекемги фонетикалық әдебиятларда бул көзқарас тийкарында *йе*, *ўо*, *ўө* дифтонглары еки фонеманың дизбегі емес, ал сәйкес *е*, *о*, *ө* фонемаларының сөздің басында жумсалатуғын реңклері деп саналып келди. Бундай шешимге жоқарыда келтирилген фонетикалық фактлер менен бирге төмендеги фонологиялық фактлер де қарсы келеди.

Бириншиден, қарақалпақ тилинде *й* ҳам *ў* сеслері фонема сыпатында қолланылады. Олар сөздің басында *а*, *э* дауыссызларының алдында өз алдына фонема хызметінде жумсалады. *Й* ҳам *ў* сонорларының өз алдына дара фонемалар екенін дәллийилеу қыйын емес. Бул сонорлар басқа дауыссызларға төмендегіше қарама-қарсы қойылады:

а) сөздің басында *-йар -тар -ар*; *йәки-пәки-қаз-қаз -аз йәкил-шәкир* т. б. Дауыссыз *а* фонемасының алдындағы сестің түсіп қалуы менен жана сөзлер (*ар, аз*) жасалады. Ал *э* фонемасының алдындағы *й* ҳам *ў* сеслериниң түсірилиуі менен жана сөз жасалмайды. Өйткени қарақалпақ тилинде *әки, әкил* деген сөзлер жоқ. Олар мәни билдирмейтуғын сеслер дизбегі. Сол сыяқлы *йер-тер, бор-тор, йөр-төр* т. б. дегенде биринши сеслериниң орын алмасыуы арқалы бул жубайлас сөзлерди бир-биринен ажыратамыз. Дауыссыз *е* фонемасының алдындағы *й* сесиниң, *о* ҳам *ө* фоне-

масының алдындағы *ў* сесинин түсирилиуі менен тазадан сөз жасалмайды. Жоқарыдағыдай *экил* хәм *эки* тилде сөзлер сыпатында жумсалмағаны сыяқлы түпкиликли сөзлерде алдындағы *й* хәм *ў* сыңарларысыз *е, о, ө* фонемалары жумсалмайды, яғный *ер, ор, өр* болып айтылмайды, ал мудары *йер, ўор, ўөр* түринде айтылады;

б) сөздин ортасында — *тайақ-тарақ, дәйек-дәрек, қу-жат-қурат, сүген-сүрен* хәм т. б. Бул мысаллардан көрингениндей *й* хәм *ў* сеслеринин орпына басқа дауыссыз сеслер жумсалыу менен сөздин мәниси өзгерип, басқа сөз жасалып тур.

Сонор *й* хәм дауыссыз *е* сеслеринин аралығынан морфологиялық шегара өтеди, яғный *е* морфема хызметин атқарады. Мысалы, *тийе, кийе* сыяқлы сөзлерди *йе* дифтонгинин соңғы сыңары *-е* дауыссыз хал фейилдин суффикси болып, морфема хызметин атқарып тур. Солай етип *й* хәм *ў* сонорлары өз алдына дара фонема болып, олар сөздин ортасында, ақырында хәм басында да жумсалады. Сөздин басында *е, о, ө* дауыссызлары айрықша қасийетке ийе болады, яғный олар жоқарыда айтылғанындай-ақ түпкиликли, сөзлерде тек дауыссызлардан соң ғана, соның ишинде *й, ў* дауыссызларынан да соң жумсалады.

Сөздин басында тек *йе, ўо, ўө* дифтонглары ғана емес, соның менен бирге еки фонемадан туратуғынына гүмансыз болған *йа, йә, ўа, ўә* сыяқлы дифтонглардың да жумсалатуғынлығы жоқарыда мысаллар менен көрсетилди. *Йа, йә, ўа, ўә* дифтонгларының хәр бири сөздин басында еки фонеманың дизбегли сыпатында жумсалатуғын болғанлықтан, тап сондай фонетикалық жағдайда (сөздин басында) келген *йе, ўо, ўө* дифтонгларын да еки фонеманың дизбегинен қуралған деп есаплауға тийислимиз. Себеби, «...белгилі бир тилдин қәделери бойынша соған усаған фонемалар топары дәл сондай фонетикалық жағдайда ушыраспайтуғын болса ғана ондай сеслер топары бир фонема деп есапланыуы керек»¹. Қарақалпақ тилинде болса *йа, ўә, ўа, ўә* сыяқлы сеслердин топарлары (дифтонглар) сөздин басында ушырасады хәм олардың хәр бири еки фонема деп есапланады. Сонлықтан аналогия бойынша сөздин

1. Н. С. Трубецкой. Основы фонологии М., 1960, 66-бет.

басында жумсалауғын *йе, ўо, ўе* дифтонглары да еки фонемадан туратуғын сеслердің дизбегі деп саналуы керек.

Екиншиден, қарақалпақ тилинде орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден келип кирген сөзлердің басында дифтонг емес, «таза» *е, о* фонемалары (монофтонглар) жумсалады. Мысалы: *электр, энергия, экскурсия, эсер, эстон, опера, область, орден, ордер, очерк, ода* т. б. Қарақалпақ тилинде *е* фонемасының *йе* реңки сөздин басында, *е* реңки сөздин ортасында хәм ақырында жумсалады; солай етип *йе* хәм *е* бир фонеманың (е фонемасының) реңки болады деп есапланып келген болса, орыс тилинен *электр, область* т. б. сыяқлы сөзлердің келип кириуи менен бул түсиник өзгереді. Қарақалпақ әдебий тилинде ол сөзлер *йелектр, йобласть* түрінде айтылмайды. Енди сөздин басында *йе, ўо* дифтонглары менен бирликте *е, о* монофтонглары да жумсалады. Демек *е* хәм *о* фонемаларының дифтонг болып айтылуының себеби фонетикалық жардайға (сөздин басында келиуине) байланысly деп есаплауға болмай қалады. Солай етип *е, о* фонемалары сөздин басында *йе, ўо* дифтонгларына қарама-қарсы қойылады. Мысалы: орфографиялық қәделер тийкарында *электр-елек, эсер-есер, эстон-естен, опера-опыра, орден-ордың, ордер-ордыр* т. б. болып айтылатуғын бул сөзлер фонемалық жақтан *електр-йелек, есер-йесер, эстон-иестен, опера-йопыра, орден-йордер, ордер-йордыр* болады хәм бул жубайлас сөзлерде *е—йе, о—ўо* өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сөздин басында жумсалатуғын *йе, ўо* дифтонглары бир пүтин фонемалар (монофонема) деп саналып келген болса, енди орыс тилинен кирген сөзлердің себебинен олар (*йе, ўо*) еки фонема (бифонема) болып есапланыуы керек. Тилдің фонемалық қурылысын анықтауда, улыўма тилдің фонемалық системасына анализ жасағанда сол тилдің сөзлик составына киретуғын барлық сөзлер, соның ишинде сырттан кирген сөзлер де есапқа алынуы керек: «Шеттен кирген сөзлерди қабыл етиўши, тилде сәйкес фонемалық қарама-қарсы қойыуға тийкар болса, айтылуы өзгешелигине ийе болған шеттен кирген сеслик қубылыслар айрықша роль ойнайды».¹

1. Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. 6—7-бет.

Жоқарыда келтирилген тиллик фактлерге тийкарлана отырып, сөздің басында жумсалатуғын *йе* дифтонгиді және *е* фонемаларының, *уо*, *уе* дифтонглары *ў* және *о*, *ұ* және *ө* фонемаларының дизбегинен турады деген жуу-маққа келемиз.

§ 15. ДАҒЫСЛЫ ФОНЕМАЛАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Дауыс шымылдығында пайда болған дауыс жутқыншақ бослығы, ауыз және мұрын бослықтарынан айырым дауыссыз сесті айтыуға зәрүрлі болған қосымша сеслик түр алатуғынлығы белгилі. Бул бослықтар сәйкес көмекші тонларды күшейте отырып ямаса пәсендете отырып резонатор хызметін атқарады. Нәтижесінде керекті болған дауыссыз сес жасалады. Дауыссызлардың бір-биринен айырмашылығы олардың тембрлеріне байланысты. Ал тембрлер көмекші тонлардың мұғдары және сапасына байланысты болып, оны форманта деп те атайды. Хәр бір дауыссыз сес өзінің форманталары арқалы танылады және басқа сеслерден айрылып турады. «Белгилі дауыссызды таныу үшін жеткиликлі және зәрүрлі болған жиіліктер тобын формантлар деп санауға болады».¹

Акустикалық изертлеулер дауыссызлардың сапасы резонаторлардың, әсіресе ауыз қуысының резонаторының формасына және көлеміне байланысты скенин тастыйықлайды.² Ауыз қуысының резонаторының формасы және көлемі хәрәкетшен сөйлеу ағзалары болған тил, ерін, жумсақ таңлайдың жағдайына байланысты болады. Әсіресе, хәр түрлі хәрәкеттер етиуге уқыпты болған және соның нәтижесінде ауыз бослығының формасын хәр қыйлы түрге ендиретугын хәрәкетшен сөйлеу ағзасы тил болып саналады. Сонлықтан да дауыссызлар ең алды менен тилдің, соннан кейін ерінлердің қандай жағдайда болуына байланысты сыпатланады. Дауыссызлардың айтылуында тил және ерінлердің қандай қәлипте болатуғынлығын дәл анықлау үлкен әхмийетке ийе. Бунь анықлау үшін жумысты рентген-

¹ Сонда.

² Г. Фант. Акустическая теория речеобразования. М., 1964, 113—115-беттер.

нограмма, палатограмма менен бирликте спектрограмма материаллары да пайдаланылды.

Тилдин ортаңгы бөлими таңлайдың ортасына ямаса алдыңғы таңлайға (қатты таңлайға) қарай көтеріліп, тилдин түби (тамыры) жутқыншақтың дийуалынан алысласа, тилдин ушы алға жылжыйды хәм алдыңғы тилсерге тиреледи. Керисинше, тилдин артқы бөлими жумсақ таңлайға қарай көтеріліп, тилдин түби жутқыншақтың дийуалларына қарай жақынласа, тил ушының кейин тартылыуы тәбийий нәрсе. Сондай-ақ тилдин түби менен жутқыншақтың дийуалы арасындағы аралық дауыссыз сеслердин тил алды я тил арты екенлигине байланыссы болады. Тил алды дауыссызларын айтқанда тилдин толық массасы алға жылжыйды хәм тилдин түби менен жутқыншақ дийуалы ортасындағы аралық кеңейеди, керисинше тил арты дауыссыз сеслерин айтқанда бул аралық тарылады. Усылай етип дауыссыз сеслерди айтқанда тилдин ушы, түби хәм үсти тәбийий түрде сәйкеслесип келеди. Өйткени тил анатомиялық жақтан бөлінбейтуғын бир тутас мүше болып, тил ушы, тил алды, тил ортасы, тил арғы, тил түби деп бөлиу фонетикада шәртли түрде қабыл етилген.¹

Тилдин таңлайға қарай көтерілиу дәрежеси де, яғный тилдин тик жағдайы дауыссыз сеслердин тийкарғы артикуляциялық өзгешеликлерин көрсетеди. Тилдин таңлайға қарай белгилі дәрежеде көтерілиуи менен ауыз қууыслығы резонаторы екиге бөлинип турады. Солай етип ауыз қууыслығы дауыссыз сеслер ушын зәрүрлі болған формаға келеди. Ауыз қууыслығының белгилі бир формаға келиуи менен соған сәйкес жаңғырықты пайда етип, айырым дауыссыз ушын кереклі болған сеслик түрди береді. Сондай-ақ еринлер де ауыз қууыслығының көлемин хәм формасын өзгерте отырып, еринлик дауыссызларды айтқанда оларға еринлик сеслик түр берді.

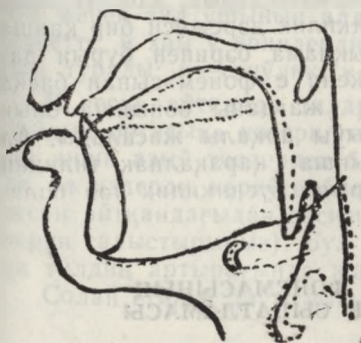
§ 16. ДАУЫСЛЫ Е ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпаттамасы

Сөйлеу ағзаларымызды бақылап қарағанымызда е фо-

1. М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959. 29—30-беттер.

немасын айтқан уақытта тилдің ортадан алдырағының қатты таңлайдың тусына қарай көтерілетуғынын сезіуге болады. Еринлер бийтәреп жағдайда турып, жоқары хәм төменги тислер ортасында санлақ пайда болады. Рентгенограмма хәм палатограмма сүүретлерине қарап, е дауыслысының жасалыуында тилдің қандай жағдайда болатуғынын көргизбелі түрде түсіндириуге болады. Рентгенограммада көрингениндей-ақ, е дауыслысын айтқанда тилдің алдыңғы бөлими алдыңғы таңлайға (қатты таңлайға) қарай көтеріледі; тилдің артқы бөлими түсінки болады; тил ушы түсінки болып, төменги тислердің түбине тирелип турады; тилдің түби (тамыры) жутқыншақтың артқы дийуалынан әдеуір қашықласады (5-сүүрет). Бул жағдай тутас тил массасының алға қарай умтылатуғынлығын көрсетеді. Төменги жақ аз дәрежеде түсінки жағдайда турады. Еринлер бийтәреп халда турып, ауыз қууыслығы резонаторының алдыңғы шегарасы тислер болады. Сөйлеу ағзаларының бундай жағдайы ауыз қууыслығының алдыңғы бөлиминде киши, артқы бөлиминде улынша хәм кең көлемди пайда етеди. Ауыз қууыслығы резонаторының бул формасы е дауыслысына тийисли болған сеслик түрди пайда етеди.

Рентгенограммдан алынған бул мағлыұматлар палатограмма арқалы тастыйықланады. Тилдің ортадан

5-сүүрет. Е хәм и фонемаларының рентгенограммасы (и үзик сызық пенен берилген).

6-сүүрет. Е хәм и фонемаларының палатограммасы (и үзик сызық пенен берилген)

алдырақ бөлімнің көтерілінуіне себепті оның (тилдің) екі шеті бірінші (алдыңғы) киші азыу тістерден бастап кейін қарай тийіп, палатограммада тилдің шетінің қалдырған изи анық көрінеді. (6-сүурет).

Эксперименталь материаллар қарақалпақ тилиндегі дауыслы е фонемасының басқа дауыссызларға салыстырғанда тил алды екенін тастыйықлау менен бирге тилдің көтеріліну дәрежесі бойынша яғный тилдің тик жағдайы бойынша и, у, ү хәм ы сыяқлы жоқары көтеріңки (қысық) екенін көрсетеді. Қарақалпақ тилинде орыс тилиндегі сыяқлы мәселен, орыс тилиндегі и ямаса у сеслери сыяқлы, хақыйқат қысық дауыссызлар жоқ. Қысық (ямаса жоқары көтеріңки) дауыссыз дегенде қарақалпақ тилиндегі басқа дауыссызларға салыстырмалы түрде ғана айтамыз. Қарақалпақ тилинің артикуляциялық базасын анықлай отырып, Н. А. Баскаков мынадай бағалы пиқир айтқан: «Қарақалпақ тилинің барлық сеслери жақтың көтеріліну дәрежесі бойынша жоқары хәм орта көтеріңкилікке қарағанда көбірек түсіңкилік пенен айтылады, яғный тилге байланысly артикуляциялық база бир қанша кейін жылысыңқы болса, ал қатарға (тилдің жазық жағдайына—А. Д.)—тил алды хәм тил арты екенлігіне байланысly, сондай-ақ көтеріңкилігіне (тилдің тик жағдайы—А. Д.)—көтеріңки хәм түсіңки екенлігіне байланысly болған айырмашылықтарын, әлбетте, сақлай отырып, тилдің көтеріңкилік дәрежесі бир қанша түсіңки болады».¹ Бул анықлама бәріннен бурын дауыссызларға тийисли. Өйткені е фонемасынан басқа дауыссызлар тилдің жазық жағдайы бойынша оның (тилдің) кейинірек жылжыуы арқалы жасалады. Ал тилдің тик жағдайы бойынша қарақалпақ тилинің барлық дауыссыз фонемаларына түсіңкилік тән болды.

§ 17. ДАУЫСЛЫ И ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпатламасы

Алынған рентгенографиялық, палатографиялық хәм спектрографиялық мағлұматларға сүйенен отырып, усы уақытқа шекем тил алды дауыссызлары деп саналып

¹ Н. А. Баскаков. Қарақалпақский язык. II том, М., 1962, 26-бет.

жүрген и, ә, ү, ө сеслерин тил ортасы фонемалары деп есаплау керек деген жуумаққа келдик.¹ Булардың артикуляциясы уақтында тилдің ортаңғы бөлими анау ямаса мынау дәрежеде таңлайдың ортасына, анығырақ айтқанда қатты таңлай менен жумсақ таңлайдың шегарасына қарай көтеріледі. Бул сыяқлы болып айтылған дауыссызларды тил ортасы сеслери деп айтыу қабыл етилген.²

Булардың төртеуі де тил ортасы дауыссызлары болғаны менен олар ортасында да тилдің жазық жағдайы бойынша айырмашылық сезиледі. Мәселен, езиулік дауыссыз ә, әсиресе и фонемасы еринлик ү хәм ө фонемаларына қарағанда сәл тил алдырақ.

Дауыссыз и фонемасын айтқанда еринлер е фонемасын айтқандағыдай жағдайда турып, алдыңғы тислер көринип турады. Тилдің көтеріліну дәрежесі бойынша қарақалпақ тилиндегі и сесі орыс тилиндегі и фонемасына салыстырғанда гүсінкилигі менен сыпатланады. Солай етип қарақалпақ тилиндегі е түріндегі сеске жақын болады. Е сесинен айырмасы тилдің кейинирекке (таңлайдың ортаңғы бөлиминен) қарай көтеріліуі сезиледі хәм созымлылығы бойынша и қысқа айтылады. (5-сүүреттегі и хәм е сеслерин салыстырып қараңыз). Тилдің толық массасы и сесин айтқанда е сесине қарағанда кейинирек жылысады, ал ү сесин айтқандағыға қарағанда тилдің толық массасы дерлік бірдей болған менен тил ушының алдырақ жылысуы сезиледі. Әлбетте, и хәм ү еринлердің қатнасы бойынша айырылып турады; и—езиулік, ү—еринлик.

И сесин айтқанда тилдің ортаңғы бөлиминің таңлайдың ортасына көтерілгенлигинен еки ернегі биринші киши азыу тислерден баслап тийип, палатограммада ол излерді көріуге болады. Қалдырылған излер е сесин айтқандағыдан енсизирек (6-сүүрет, и хәм е сеслерин салыстырыңыз). Бул и сесинің е сесине қарағанда тилдің артырағында жасалуынан болса керек.

Солай етип и дауыссызсыз алдырақтан жасалатуғын

¹ А. Дайлетов. Качественная характеристика каракалпакских гласных под ударением, «Советская тюркология» журналы. 1971, № 3, 60—67-бетлер.

² М. И. Матусевич. Л. В. Щербак как фонетик. «Памяти академика Л. В. Щербы» топламы Л., 1951, 56-бет.

тил ортасы, көтеріңки (қысық), езиулік фонема болып саналуы тийіс.

§ 18. ДАУЫСЛЫ Ә ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпаттамасы

Бул фонеманы айтқанда ауыздың кең ашылып, езиулік дауыссыз болғанлықтан ауыз қуыслығы резонаторының алдыңғы шегарасы тислер болып, тилдің үсти менен таңлай ортасында кең аралық қалыу арқалы жасалады. Рентгенограммалық материалларға қарағанда тилдің толық массасы аз дәрежеде ғана көтерілиуін, тил ушынын түсінки хәм тил ортасының таңлайдын ортасына қарай шамалы көтерілиуін, төменги жақтың түсінки екенін көриуге болады (7-сүүрет).

Ашық дауыссызларды айтқанда жақтың түсінки қалда болуы, ал қысық дауыссызларды айтқанда төменги жақтың көтеріңки жағдайда болуы тәбийий нәрсе. Солай да дауыссызларға керекли болған сеслик түр пайда етиүде төменги жақтың қаншелли дәрежеде түсінки я көтеріңки болуы емес, ал тилдің түсінки я көтеріңкилик дәрежеси тийкарғы рольди тутады. Мәселен, жақтың ашылуы дәрежесін өзгертпей-ақ ашық ә хәм қысық и дауыссызларын айтыу мүмкин. Бирақ бул сеслерди айтыуда тилдің көтерілиу дәрежелери, әлбетте, хәр қыйлы болады; ә сесін айтқанда—түсінки,

7-сүүрет. Ә хәм и фонемаларының рентгенограммасы (и үзник сызық пенен берилген).

8-сүүрет. Ә фонемасының палатограммасы.

и сесин айтқанда—көтеринки.¹ Сонлықтан дауыссызларға сыпатлама берерде, оларды классификациялауда жақтың ашылуына емес, ал тилдің көтеріліу дәрежесіне көбірек итибар беріп, соған сүйеніу керек.

Рентгенограмма сүүретіне қарай отырып, ә дауыссыздысын айтқанда тилдің улыуға жағдайы и сесин айтқандағыдай екенін, айырмашылығы—и сесин айтқанда тилдің әдеуір көтеринки екенін байқаймыз. Палатограммада екінші киші азыу тистің тусында кишкене из қалғанын көреміз (8-сүүрет). Бул да ә дауыссыздың тил ортасы фонемасы екенінен дерек береді.

Рентгенограмма, палатограмма материалларына сүйеніп хәм жеке өзиміздің сөйлеу ағзамызды бақлай отырып, ә фонемасын тил ортасы, түсінки (ашық), езиулік дауыссыз деп есаплауға болады.

§ 19. ДАУЫСЛЫ Ү ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпатламасы

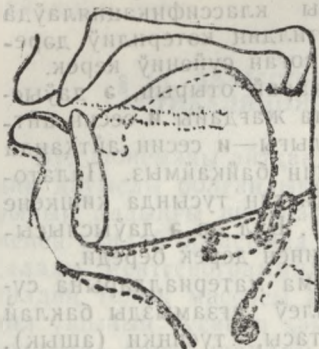
Еринлік дауыссыз болғандықтан ү фонемасын айтқанда еринлер алға умтылу нәтижесінде дөңгелек санлақ пайда етип, ауыз қуысы резонаторының алдыңғы шегарасын еринлер қурайды. Тилдің тик жағдайы бойынша, яғный тилдің көтеріліу дәрежесі бойынша ү фонемасы и менен бірдей.

Рентгенограммада көрінгеніндей-ақ ү сесин айтқанда тилдің ортасы көтеріліп, тилдің алдыңғы хәм артқы бөлімі түсінки жағдайда болады. Тил ушы артқа шегінннкі, ал тил гүбі алға умтылыңқы болып, толық тилдің массасы ауыз қуыслығының ортасында жыйнақланған халда жайласады. (9-сүүрет). Тилдің бундай жағдайда болуы ү фонемасында тил алды емес, ал хақықат тил ортасы сесі екенінен дерек береді.

Тилдің ортасы көтеринкиліктен, алдыңғы хәм артқы бөлімлері түсінки болғандықтан тилдің шетлері қапталдағы екінші киші азыу тислерден баслап тийіп, палатограммада тилдің алдыңғы хәм артқы тәрептері қалдырған из хәлсиз хәм киші, ал ортада анық хәм

¹. Қәлемді тислеп турып, бул еки сесті айтып қараңыз. Төменгі жақты хәрекетке келтирмей-ақ, қысық и хәм ашық ә сеслерін айтыуға болады.

9-сүүрет. Ү хэм ө фонемаларының рентгенограммасы (ө үзик сызықпенен берилген).

10-сүүрет. Ү фонемасының палатограмма-сы.

енли из қалдырады (10-сүүрет). Солай етип ү сесн тил ортасы, көтеріңки (қысық) еринлик дауыслы фонема болады.

§ 20. ДАУЫСЛЫ Ө ФОНЕМАСЫНЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Ө дауыслысының артикуляциясы ұақтында еринлер ү сесн айтқандағыдай алға умтылып, аралығында саңлақ пайда етеди. Ү сесн айтқанда еринлер көбірек жақынласып, тар саңлақ пайда етсе, ө сесн айтқанда ү ге қарағанда еринлер аз дәрежеде жақынласып, кеңірек саңлақ пайда етеди. Рентгенограмма бойынша тилдің ортанғы бөлімінің жумсақ таңлайдың алдына қарай көтеріліп, тилдің ү сесн айтқандағыдай жағдайда екенін көріуге болады. Бірақ ө менен ү сесннің айырмасы тилдің тик жағдайында көрінеди; ү сесн айтқанда тил—көтеріңки, ө сесн айтқанда—түсіңки. Тилдің көтеріңки ямаса түсіңкилік дәрежесі бойынша, яғный тилдің тик жағдайы бойынша и хэм ә дауыслыларын (7-сүүрет), ү хэм ө дауыслыларын (9-сүүрет) өз-ара салыстырып қарағанымызда и сеснне қарағанда ө сесн айтқанда тилдің әдеуір түсіңки екенін, ал ү сеснне салыстырғанда ө сесн айтқанда тилдің түсіңкилігі аз дәрежеде екенін көріуге болады. Тилдің көтеріңкилігі бойынша и хэм ү дауыслылары бірдей.

Олай болса **ө** дауыссыз тилдің көтеріліу дәрежесі бойынша **э** сесіне салыстырғанда көтеріңкі, ал **и** хәм **ү** сесіне салыстырғанда түсіңкі. Сонлықтан **ө** дауыссыз артикуляциялық жақтан тилдің тик жағдайы бойынша орта көтеріңкі дауыссыз деп саналады.

Ө сесінің тил ортасы, орта көтеріңкі дауыссыз екенін палатограмма да тастыйқлайды. Тилдің еки шети қалдырған излер биринши үлкен азыу тистен басланады (11-сүўрет).

§ 21. ДАУЫСЛЫ А ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпатламасы

Тил арты дауыссызларына тән нәрсе—тилдің кейин шегиниуі хәм тил артының белгилі дәрежеде жумсақ танлайға қарай көтеріліуі. Тилдің бундай жағдайында тил ушының кейин шегиниуі хәм тил түбинің жутқыңшақ дийуалына жақынласуы тәбийий нәрсе. Тилдің усындай болып жайласуы ауыз қуыслығының алдыңғы бөлімінде үлкен, артқы бөлімінде киши резонаторды пайда етеди.

11-сүўрет. **Ө** фонемасының палатограммасы.

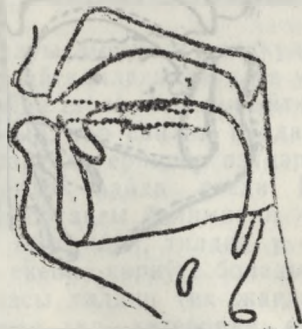
12-сүўрет. **А** хәм **ы** фонемаларының рентгенограммасы (ы үзик сызық пенен берілген).

Дауыссыз **а** сесі ерінлердің алға умтылмай, бийтәреп болыуы, ауыздың кең ашылуы, басқа да тил арты дауыссызлары сыяқлы толық тил денесінің кейин шегиниуі, тил артының азғана дәрежеде көтеріліуі арқалы жасалады (12-сүўрет). Тил арты дауыссызлары-

ның ишінде а сесин айтқанда тил ең түсіңки жағдайда болады. Күтилгеніндей-ақ палатограммада хеш қандай из қалдырылмайды. Өйткені тилдің жүдә кейінги бөлімі аз дәрежеде ғана көтерілгендіктен хәм жақ кең ашылғанлықтан, тил үсті таңдайға я үстіңги тислерге тиймейді. Демек, а дауыссысы ең түсіңки (ашық), тил арты, езиулік фонема болады.

§ 22. ДАУЫСЛЫ Ү ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпатламасы

Қарақалпақ тилинде ы дауыссыс фонемасы еки түр-ли вариантта айтылса керек. Өйткені рентгенограмма сүүретлерине қарай отырып бул сестин еки түрли артикуляциясын көреміз. Бираз адамлардын артикуляциясында, ы тилдің артқы бөлімнің көтеріліуі, тил ушының түсіңки жағдайда болуы арқалы жасалып, нағыз тил арты дауыссысы болады (12-сүүрет). Екин-ши биреулердин артикуляциясында өзгеше жасалады; ушы менен бирликте тил толық көтерілип, тил үсті жазық халда болып, узынша резонатор пайда етиледі (13-сүүрет). Бул сыяқлы болып жасалған дауыссылар аралас дауыссылар деп аталады.¹

13-сүүрет. ы фонемасының
рентгенограммасы.

14-сүүрет. ы фонема-
сының палатограмма-
сы.

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, 75-бет.

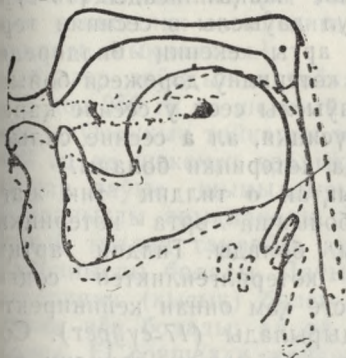

Платограммада тил шетлеринин қалдырған кишкене излери екінші (ортаңғы) үлкен азыу тислердин тұсында көринеди (14-сүүрет). Бул тилдин шамалы көтерілип, сәл алға жылжыйтуғынынан дерек береді. Тилдин тик жағдайы бойынша **ы** сеси **а** дауыслысына салыстырғанда анағурлым көтеріңки (қысық) бола отырып, **у** сесине салыстырғанда түсіңки (ашық), ал **о** сесине салыстырғанда аз дәрежеде көтеріңки екенлиги тил үсти менен таңлай ортасындағы аралықты өлшеу арқалы анықланады. **Ы** сесин айтқанда еринлер **и** сесин айтқандағыдай қәлипте болады—еринлер ашылып, тислер көринип турады хәм ериннин мүйешлери азмаз тартылған халда болып, ол езиулик дауыслы болады.

Ы дауыслы сеси тил арты болып айтылуы менен бирге, ол аралас вариантына да ийе болады. Сондай-ақ бул сес басқа көтеріңки (қысық) дауыслылардан сәл түсіңкилиги менен өзгешеленеди.

§ 23. ДАУЫСЛЫ У ФОНЕМАСЫНЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

У сесин айтқанда басқа еринлик дауыслыларды айтқандағы сыяқлы ауыз қууыслығы резонаторының алдыңғы шегарасы еринлер болады. Еринлердин ортасындағы аралыққа қарағанда жоқарғы хәм төменги тислер ортасындағы аралық үлкен болып, еринлик да-

15-сүүрет. **У** хәм **о** фонемаларының рентгенограммасы (**о** үзик сызық пенен берілген).

16-сүүрет. **У** фонемасының палатограммасы.

уысыларды айтқанда алдыңғы тислер ауыз қуысы-
ғының алдыңғы шегарасы бола алмайды. У сесин айт-
қан уақытта еринлер алға умтылып, бир-бирине жа-
қыналасып, дөңгелек санлақты пайда етеди. Тилдің то-
лық денеси кейин жылысқанлықтан тил ушы да кейин
жылысады хәм тил түби жутқыншақтың дийуалына
жақынласды. Тилдің ең артқы бөлими жумсақ танлай-
ға қарай көтеріледі (15-сүұрет). Артқы бөлими көте-
рилгенликтен тилдің ернеклери кейинги азыу тистің
тусына тийип, палатограммада ол анық көринеді (16-
сүұрет). У дауыссылы еринлик, көтеринки (қысық) хәм
терең тил арты дауыссы фонемасы болып саналады.

§ 24. ДАУЫСЛЫ О ФОНЕМАСЫНЫҢ Артикуляциялық сыпаттамасы

Дауыссы о сесиниң артикуляциясында еринлер аз
дәрежеде алға умтылып, у сесин айтқандағыға қараған-
да кеңірек хәм жалпақ санлақ пайда етиледі. Тилдің
толық денеси жүдә артқа шегинип, ауыздың артқы
бөлиминде жыйнақласқан халда жайласады. Тилдің
артқы бөлими жумсақ танлайдың артқы бөлиминне—
кишкене тилдің тусына қарай у сесин айтқандағыдан
аз дәрежеде көтеріледі. Тил ушы тартыңқы, тил түби
басқа тил арты дауыссыларына қарағанда да жут-
қыншақтың дийуалына қарай жақынласады (15-сүұ-
рет). Бул дауыссы о сесиниң тер-

17-сүұрет. О фонема-
сының палатограмма-
сы.

ең тил арты екенін билдиреди.
Тилдің көтеріліу дәрежесі бойын-
ша о дауыссы сеси у сесине қара-
ғанда түсінки, ал а сесине салыс-
тырғанда көтеринки болады.

Сонлықтан о тилдің тик жағ-
дайы бойынша орта көтеринки,
дауыссы болады. Тилдің артқы
бөлими көтерілгенликтен соңғы
азыу тисте хәм оннан кейиниректе
из қалдырылады (17-сүұрет). Со-
лай етип о дауыссылы еринлик, ор-
та көтеринки, терең тил арты фо-
немасы болып саналады.

§ 25. ДАҰЫСЛЫ ФОНЕМАЛАРДЫҢ АКУСТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Акустикалық жақтан дауыссыз сеслер өзлерінің формантлық құрылысына иіе болып, хәр бир дауыссыз басқа дауыссызлардан формантларының жийилигі арқалы айырылып турады. Дауыссызлардың формантлық құрылысы резонатор хызметін атқаратуғын бослықлардың, бәрінен бұрын ауыз бослығының формасына хәм көлеміне байланыссы болады. Хәр бир дауыссыз сесті айтқанда сөйлеу ағзаларының белгілі бир жағдайда болыуы хәм соған сәйкес дауыссыз сес белгілі бир формантлық құрылысына иіе болыуы шәрт. Дауыссыз сестің спектрінде бирнеше формантлар болады. Спектрограммаларды анализлегенде төменнен баслап бирінші формант (F1) хәм екінші форманттың (F2) жайласуына айрықша итибар бериледи. Өйткені дауыссызлардың акустикалық сыпатламасын беруге усы еки форманттың бир-бирине қалайынша сәйкеслесіп, жийілік шкаласында орналасқанын анықлаудың өзі жеткілікті. Ал үшінші, төртінші формантлар (F3, F4) тийкарынан сөйлеушінің өзіншелік өзгешелігіне байланыссы болады. Басқаша айтқанда, еки адам тәрәпіннен айтылған а белгілі дәрежеде еки түрлі сес болады. Бирақ ол еки түрлілік хешқандай лингвистикалық әхмийетке иіе болмайды. Бул хәр түрлі адам тәрәпіннен айтылған хәр түрлі а сесінің лингвистикалық жақтан бирдейлігі F1 хәм F2 арқалы, ал сөйлеушілердің өзіншелік өзгешелігін оннан жоқары формантлар арқалы анықланады.¹

Ерлер дауысының тийкарғы тонының формантына 100 ден 250 гц ке шекемгі аралықтағы жийілік, хаяллар дауысының тийкарғы тонының формантына 200 ден 400 гц ке шекемгі аралықтағы жийілік тән болады. Булар дауыс шымылдығының тербеліс жийілігіне байланыссы анықланады. F1 тилдің тик жағдайына, яғній тилдің таңдайға қарай көтеріліу дәрежесіне байланыссы болады. Дауыссыз сес қаншеллі жоқары көтеріңкі (қысық) болса, F1 соншеллі төмен жийілікке иіе болады; ал ол қаншеллі түсіңкі (ашық) болса, F1 соншеллі жоқары жийілікке иіе болады.

¹ Г. Фант. Акустическая теория речеобразования. М., 1964, 112 бет.

FII тилдің жазық жағдайына байланысы болады. Басқаша айтқанда ол тилдің алға я артқа қарай жылжу дәрежесіне байланысы болады. Дауыссыз сес қаншалы тил алды болса, FII соншалы жоқары жийілікте болады, ал қаншалы тил арты болса, FII соншалы төмен жийілікте болады. Сондай-ақ дауыссыздың ермек болуы да FII нің жийілігін төмендетеді.

Қарақалпақ тилинің дауыссыздары түсірілген спектрграммаларды анализлей отырып (18-сурет), дауыссыздардың бірінші хәм екінші формантлары хаққында 1-таблицада мағлұмат берілген.¹

Таблица 1

Дауыссыздар	F1	F2
е	260-580	1800-2090
и	250-570	1640-1930
э	500-970	1380-1840
ү	260-550	1300-1550
ө	320-500	1290-1410
ы	250-660	1160-1440
а	570-1000	1130-1390
у	270-560	830-1090
о	360-730	800-1110

¹ Спектрографиялық таллау үшін тийкарынан бир бууынлы сөзлер алынып, ол сөзлерде дауыссыздар хәр түрлі фонетикалық жағдайда келтирилди. Тосыннанлыққа жол қоймау мақсетінде хәрбир дауыссыз үшін бирнеше онлаған мысаллар алынып, олар үш диктор тәрәпинен оқылып, олардың бәринен хәр бир дауыссыз үшін орташа мағлұмат шығарылады. Формант тек ғана бир жийілік емес, ал жийіліклер топары болғанлықтан ол жийіліклердің төменгі хәм жоқарғы шегарасы алынған. Мәселен, е сесінің бірінші фонемасы 260—580 гц аралығында болады. Спектрограммалар «ведимая речь» тиіндегі спектрография түсірилди.

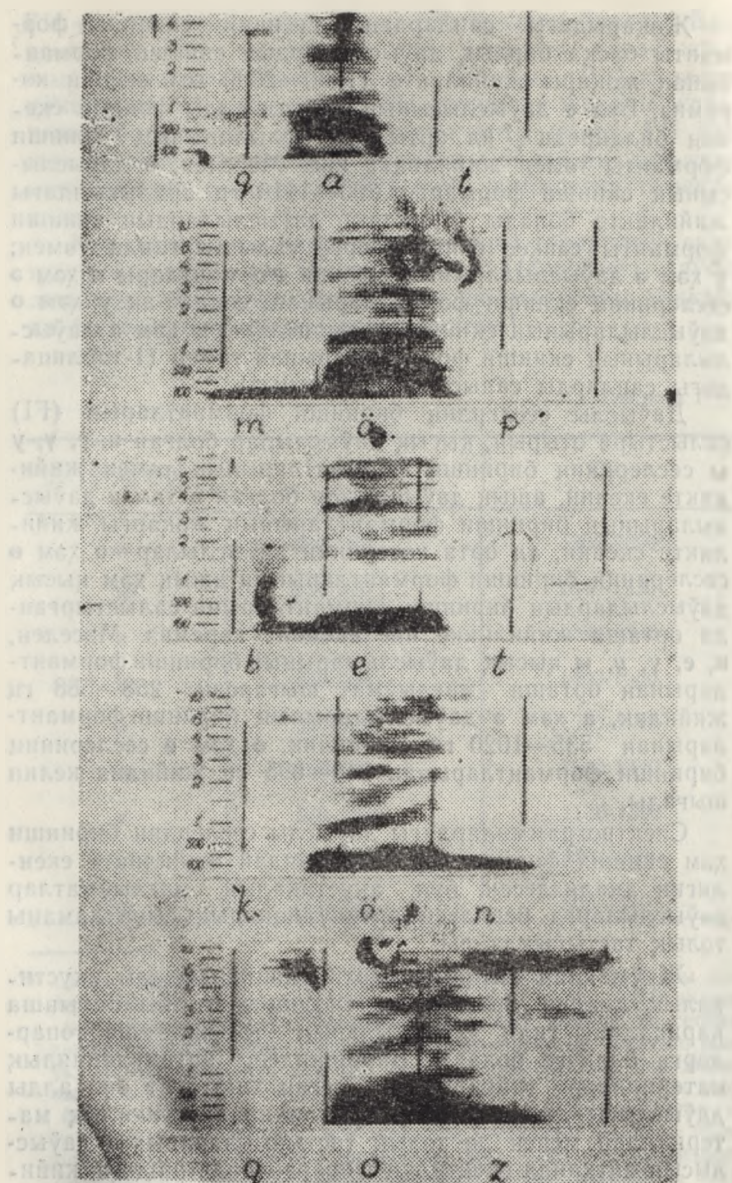
Жоқарыдағы санлардан е сесинің екінші форманты басқа барлық дауыссыздардың екінші формантынан жоқары жийілікте (1800—2090 гц) екенін көреміз. Бул е дауыссызының ең тил алды фонема екенін билдиреди, ил арты дауыссыздарының екінші форманты төмен жийілікке иіс. Мәселен, о дауыссызының екінші форманты 800—1110 гц аралығындағы жийілікте болады. Еринлік дауыссыздардың екінші форманты сәйкес езуліклерге салыстырғанда төмен; ү хәм ә дауыссыздарының екінші форманттары и хәм ә сеслерінің екінші форманттарынан, сондай-ақ у хәм о дауыссыздарының екінші форманттары ы хәм а дауыссыздарының екінші форманттарынан төмен (1-таблицадағы санларды салыстырып қараңыз).

Дауыссыз сеслердің бірінші форманттарын (F1) салыстыра отырып, қысық дауыссыздар болған и, е, ү, у ы сеслерінің бірінші форманттарының төмен жийілікте екенін, ашық дауыссыздар болған а хәм ә дауыссыздарының бірінші форманттарының жоқарғы жийілікте екенін, ал орта көтеріңкі дауыссыздар—о хәм ө сеслерінің бірінші форманттарының ашық хәм қысық дауыссыздардың бірінші форманттарына салыстырғанда орташа жийілікке иіс екенін көреміз. Мәселен, и, е, ү, у, ы қысық дауыссыздарының бірінші форманттарынан орташа мағлұмат шығарсаң 258—588 гц жийілік, а хәм ә дауыссыздарының бірінші форманттарынан 535—1020 гц жийілік, о хәм ө сеслерінің бірінші форманттарынан 340—695 гц жийілік келип шығады.

Спектрограммалардағы дауыссыз сеслердің бірінші хәм екінші форманттарының қандай жийілікте екендігін анализлесек, бул акустикалық мағлұматтар дауыссыздарға берілген артикуляциялық сыпаттаманы толық тастыйықлайды.

Жуумақлап айтқанда, артикуляциялық хәм акустикалық анализ тийкарында тилдің жағдайы бойынша қарақалпақ тили дауыссыздарын төмендегіше топтарға бөліуге болады. Біріншіден, артикуляциялық материаллар тийкарында е сесін қақыйқат тил алды дауыссызы деген болсақ, бул пикир акустикалық материаллар менен де толық тастыйықланады; е дауыссызын айтқанда спектрдің жоқарғы бөліміндегі жийі-

18-сүрөт. Кат, мөп, бет, көн, қоз сөзлеринин спектрограммасы.

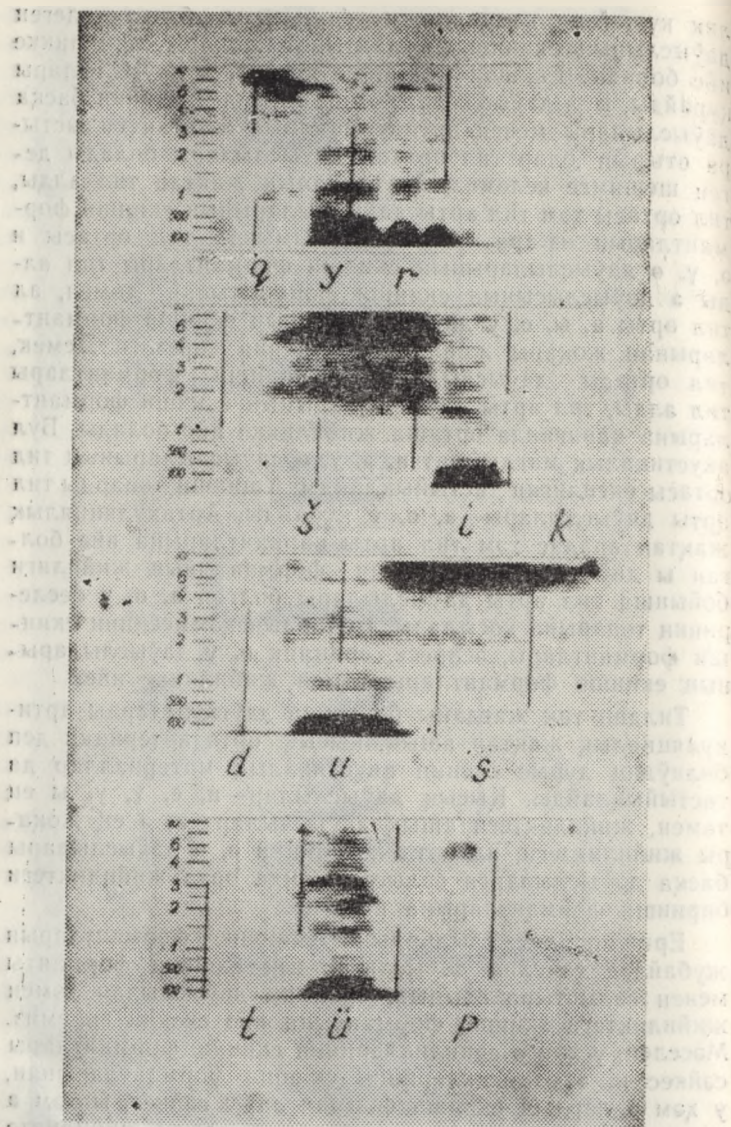

лік күшейеді хәм екінши форманты басқа қалеген дауыслының екінши формантынан жоқары жийиликке ийе болады. Екінши топарды и, ә, ү, ө дауыссылары қурайды. Бул дауыссыларды қарақалпақ тилнің басқа дауыссылары менен артикуляциялық жақтан салыстыра отырып, олар тил ортасы дауыссылары болады деген шешімге келемиз. Акустикалық жақтан тил алды, тил ортасы хәм тил арты дауыссыларының екінши формантларын өз-ара салыстырғанымызда тил ортасы и, ә, ү, ө дауыссыларының екінши формантлары тил алды ә дауыссылының екінши формантынан төмен, ал тил арты а, ы, о, у дауыссыларының екінши формантларынан жоқары жийиликте екенін көреміз. Демек, тил ортасы дауыссыларының екінши формантлары тил алды, тил арты дауыссыларының екінши формантларына қарағанда орташа жийиликке ийе болады. Бул акустикалық мағлұмат и, ә, ү, ө дауыссыларының тил ортасы екендігін тастыйықлайды. Үшінши топарды тил арты дауыссылары—а, о, у қурайды. Артикуляциялық жақтан аралас хәм тил арты вариантларына ийе болған ы дауыссы сесі екінши формантының жийилигі бойынша тил арты дауыссылары болған а, о, у сеслерінің топарына қосылады. Булардың хәммесінің екінши формантлары, әсиресе, еринлік о, у дауыссыларының екінши формантлары төмен жийиликке ийе.

Тилдің тик жағдайы бойынша дауыссыларды артикуляциялық жақтан ашық, қысық, орта көтеріңки деп бөліудің дұрыс екенін акустикалық материаллар да тастыйықлайды. Қысық дауыссылар—и, е, ү, у, ы ең төмен, жийиликтегі ашық дауыссылар—а, ә ең жоқары жийиликтегі, ал орта көтеріңки о, ө дауыссылары басқа дауыссыларға салыстырғанда орта жийиликтегі бирінши формантларына ийе.

Еринлік дауыссылардың екінши формантларын жубайлас езиулік дауыссылардың екінши форманты менен салыстыра отырып, еринлік дауыссылар төмен жийиликтегі екінши формантына ийе екенін көреміз. Мәселен, у хәм ө еринліклерінің екінши формантлары сәйкес и, ә езиуліклерінің екінши формантларынан, у хәм о лардың екінши формантлары сәйкес, ы хәм а сеслерінің екінши формантларынан төмен жийиликте болады.

Тилдің жазық жағдайы бойынша ә—а, ө—о, и—ы,

18-а-сүзүрөт. Қыр, шик, дус, түп сөзлеринин спектрограммасы.

ү—у, е—и хәм ы бир-биринен айрылып турады. Тилдің тик жағдайы бойынша бул жубайлас дауысқылар я ашық, я қысық, я орта көтерілкі: ериннің қатнасы бойынша я еринлік, я езиулік болады. Резонатордың қысылған бөлімінің тамақтан еринлерге қарай жылжыуы екінші форманттың жоқарылауына, аз дәрежеде бирінші форманттың төменлеуіне себепші болатуғынлығы белгілі. Спектрограммаларда жоқарыдағы жубайлас дауысқылардың соңғыларының (а, о, у, ы) бирінші хәм екінші формантлары бир-бирине жақын жайласқан, ал алдыңғыларының (э, ө, и, ү, е) бирінші хәм екінші формантлары бир-биринен қашық жайласады.

§ 26. ДАУЫСЛЫ ФОНЕМАЛАРДЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Қарақалпақ тилинің дауыслы фонемалары ауыз қуыслығы резонаторының формасын хәм көлемін өзгертіуге тиккелей қатнасатуғын актив сөйлеу ағзалары болған тилдің хәм еринлердің жағдайына қарай классификацияланады. Басқаша айтқанда дауысқылардың артикуляциясы уақтында тилдің алға я артқа қарай жылжыу дәрежесіне байланысly, ериннің қатнасына байланысly дауысқылар топарларға бөлінеди.

Берілген артикуляциялық хәм акустикалық сыпатламалар тийкарында қарақалпақ тилинің дауысқылары фонетикалық (артикуляциялық) жақтан тилдің жазық жағдайы бойынша тил алды (е), тил ортасы (и, э, ү, ө), тил арты (а, о, у) хәм аралас (ы, ол тил арты реткіне да ийе) болып, тилдің тик жағдайы бойынша ашық (а, э) қысық (и, е, ү, у, ы), хәм орта көтерілкі (о, ө) болып, ериннің қатнасы бойынша еринлік (о, ө, у, ү) хәм езиулік (а, э, ы, и, е) болып бөлінеди.

Дауысly сеслер фонема сыпатында өзлерінің мәні айырыушылық белгілері арқалы фонологиялық жақтан жууан-жиңишке, ашық-қысық хәм еринлік-езиулік болып бир-бирине, қарама-қарсы қойылады. Жууан, яғни тил арты дауысқылары болған а, ы, о, у фонемалары жиңишке тил ортасы дауысқылары болған э, и, ө, ү фонемаларына қарама-қарсы қойылыу менен бирге бул фонемалар тил алды е фонемасына да қарама-қарсы қойылады. Солай етип дауысly сеслердің үнлеслік

Дауыссыздардың фонетикалық таблицасы

Тилдің жағдайы бойынша	тил алды		тил ортасы		тил арты		аралас	
Ериннің катнасы бойынша	езіу- лик	ерин- лик	езіу- лик	ерин- лик	езіу- лик	ерин- лик	езіу- лик	ерин- лик
Тилдің тик жағдайы бойынша								
Қысық /кө- терінки	е	—	и	ү	/ы/	у	/ы/	—
Орта /кө- терінки/	—	—	—	ө	—	о	—	—
Ашық /тү- сіңкі/	—	—	э	—	а	—	—	—

нызамы бойынша тил алды е хәм тил ортасы э, и, ө, ү фонемалары бир топарды—жинишке фонемалар топарын құрағаны менен, олардың тил алды хәм тил ортасы болып бөлинуі де мәни айырыушылық хызмет атқарады. Мәселен, ким-кем сөзлеріндеги и хәм е сеслери еки түрлі фонема болып саналады: е тил алды и тил ортасы фонемалары болып, басқа белгилери жағынан е хәм и бирдей. Олардың екеуі де—езіулік хәм екеуі де—қысық фонемалар. Тилдің тик жағдайы бойынша фонетикалық жақтан дауыссыздарды ашық, қысық хәм орта көтерінки деп үш топарға бөлгенде ериннің қатнасуы, қатнаспауына қарамастан тилдің көтеріліу дәрежеси есапқа алынған. О хәм ө сеслери а хәм э сеслерине қарағанда тилдің көтерінки жағдайында айтылады, керисинше у хәм ү сеслерине қарағанда о хәм ө сеслери тилдің түсіңкі жағдайында айтылады. Сонлықтан тилдің көтеріліу дәрежеси бойынша бир жағынан езіулік а хәм э дауыссызларына, екінші жағынан еринлік у хәм ү дауыссызларына салыстырғанда еринлік о хәм ө дауыссызлары орта көтерінки болады. Ал фонематикалық жақтан дауыссыздар ашық хәм қы-

сық болып, еки топарға бөлинеди. Фонематикалық жақтан **о** хәм **э** фонемаларын орта көтеринки деп есаплауға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде **о** хәм **ө** фонемаларына қарама-қарсы қойылатуғын олардан да ашық болған еринлик фонемалар жоқ. Басқаша айтқанда тилдин көтерилиу дәрежесин жағынан **а** хәм **э** дауыссыларына теңдей келетуғын ашық еринлик дауыссылар жоқ. **О** хәм **ө** дауыссылары қысық **у** хәм **ү** дауыссыларынан өзлериниң ашық екенлиги менен айрылып турады. Демек, **о-у** хәм **ө-ү** жубайлас дауыссылары үшін ашық хәм қысықтық белгилери сөзлердин мәнсин айырушылық (фонемалық) хызмет атқарады. Басқа белгилери жағынан **о** хәм **у**, **ө** хәм **ү** бирдей мәни айырушылық (фонемалық) белгилерине ийе: булардың бәри еринлик; **о** хәм **у** жууан, **ө** хәм **ү** жинишке фонемалар болып саналады. Фонологиялық жақтан **а-ы**, **е-и** фонемалары ашық хәм қысықтығы бойынша қалай өз-ара қарама-қарсы қойылса, **о—у** хәм **ө—ү** фонемалары да дәл солай өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Еринниң қатнасы бойынша дауыссылар фонетикалық жақтан қалай еринлик хәм езиулик болып бөлінген болса, олар фонологиялық жақтан да сондай болып бөлинеди.

Таблица 3

Дауыссылардың фонологиялық таблицасы.

Тилдин жазық жағдайы хәм еринниң қатнасы бойынша	Жинишке			Жууан	
	езиулик тил алды	тил ор- тасы	еринлик	езиулик	еринлик
Тилдин тик жағдайы бойынша					
Қысық /көтеринки/ Ашық /түсинки/	ө —	и э	ү ө	ы а	у о

ДАҒЫССЫЗ ФОНЕМАЛАР

§ 27. ДАҒЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫҒЫ

Тил сеслеринің жасалығы үшін қаға ағымы хәм уақыт бирлиги керек. Уақыт бирлиги хәм қаға ағымы менен бирге дағыссыз сеслердің айтылығында сөйлеу ағзаларының бир жерінде тосқынлықтың пайда етилуі зәрүр. Солай етип артикуляциялық жақтан дағыссызларға улыма нәрсе—оларды айтқанда өкпеден шыққан қаға ағымы ауыз қуыслығында тосқынлыққа ушырай отырып, дағыссызлар үшін керекли болған шауқымды пайда етеди. Дағыссызлардың жасалығында бөлеклене хәрекет етип, тосқынлықты пайда етиуші бир актив сөйлеу ағзасына ғана күш түсіп, сол сөйлеу ағзасының хызметін айрықша болады. Дәл тосқынлық пайда етилген орын дағыссыз сестің жасалыу орны болады. Мысалы, **т** хәм **с** дағыссызлары жасалыу орны жағынан тил алды фонемалары болып саналады. Себеби оларды айтқанда тилдің алдыңғы бөлімі менен альвеол ортасында тосқынлық пайда етилип тур. Дағыссыз **й** сесін айтқанда тилдің ортаңғы бөлімі менен таңлайдың ортаңғы бөлімі арасында, **к** хәм **г** сеслерін айтқанда тилдің артқы бөлімі менен артқы (жумсақ) таңлай арасында тосқынлық пайда етиледі. Сонлықтан **й** сесі тил ортасы дағыссыз ал **к**, **г** сеслери тил арты дағыссызлары деп айтылады. Жасалыу орны жағынан **т**, **с** дағыссыз сеслеринің тил алды, **й** сесинің тил ортасы, **к**, **г** сеслеринің тил арты деп аталығында актив сөйлеу ағзасы болған тилдің қайсы бөлімінің хәрекетке келип, тосқынлық пайда етиуі есапқа алынады. Сондай-ақ жасалыу орны жағынан **п**, **б** сеслеринің еринлик, **қ**, **ғ** сеслеринің кишкене тиллик ямаса **уулар**,¹ **х** сесинің көмекей ямаса **фарингаль**² деп айтылығында актив (хәрекетшен) сөйлеу ағзаларының хыз-

1 **Уулар**—латынша *uvula* сөзинен келип шыгып, «кишкене тил» деген мәні аңлатады.

2 **Фарингаль**—латынша *pharynx* сөзі болып, «тамақ» деген мәні аңлатады.

метін есапқа алынады. Хәрекетшен (актив) сөйлеу ағзасының хәрекетке келмейтуғын (пассив) сөйлеу ағзасына жабысуы (тийиуін) арқалы жууысыуы (жақынласуы) арқалы, бирден жабысуыуы хәм кейин ала ақырын жаздырылыуы арқалы ямаса хәрекетшен сөйлеу ағзасының (тил ушының) дирилдеуі арқалы тосқынлық пайда етилиуі мүмкин. Дауыссыз сеслердің артикуляциясында тосқынлықтың бундай түрлі усыл менен пайда етилиуі дауыссызлардың жасалуы усылы болады. Мысалы, жасалуы усылы жағынан **т, к, г** сеслери жабысыңқы, **с, й** сеслери жууысыңқы, **р** сеси дирилдеуик, ал **ц, ч** сеслерин айтқанда дәслеп жабысуы, изин ала жууысуы пайда етилип, олар бирикпели ямаса аффрикат¹ фонемалар деп аталады.

Дауыссыз сеслер дауыстың (дауыс шымылдығының) қатнасы жағынан хәм ҳауа ағымының пәти жағынан биргелки болмайды. Сонорларды айтқанда дауыс қатнасады хәм ҳауа ағымы күшсиз, өлпең болады. Ҳауа ағымы хәлсиз болғанлықтан сонорлардың жасалуында дауыс шаўқымнан басым есителиди. Үнли дауыссыз сеслерди айтқанда дауыс қатнасады хәм ҳауа ағымы күшли болады. Ҳауа ағымы пәтли болғанлықтан үнлилерди айтқанда сонорларға қарағанда шаўқым басым болып келеди. Ал үнсиз дауыссыз сеслерди айтқанда дауыс қатнаспайды, өкпеден шыққан ҳауа ағымы жүдә күшли болып, үнсизлер тек шаўқымнан пайда болады.

Дауыссыз сеслердің көпилигиниң жасалуында ауыз қууыслығы резонатор хызметин атқарса, гейпара дауыссызларды айтқанда мурын қууыслығы да резонатор хызметин атқарады. Қарақалпақ тилинде **м, н, ң** сеслери—мурынлық дауыссызлар. Бул сеслердің үшеуі де мурынлық дауыссыз сеслер болғаны менен бириншиси еринлик, екіншиси тил алды, үшіншиси кишкене тиллик болып, жасалуы орны жағынан бир-биринен айрылып турады. Сонлықтан мурынлық дауыссызларды айтқанда да ауыз қууыслығының қай жеринде тосқынлық пайда етилиуі айрықша әҳмийетке ийе болады.

---

1. Аффрикат—алтынша деген мәни аңлатады.

afrikare

сөзи блып «қырып өтиу»

§ 28. ДАҒЫССЫЗЛАРДЫҢ ФОНЕМАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.

Қарақалпақ тилинің консонантизм¹ системасы избеніз үш тарийхый рауажланыу басқышын басынан кеширген². Дауыссыз фонемалардың рауажланып, қәлиплесиуиниң дәслепки басқышлары қәзирги фонемалық қурамда да өз изин қалдырған. Буны айырым сеслердин фонемалық қәсийетлериниң гейде сақланбау факти тастыйықлайды. Мәселен, *гелле-келле*, *гүртик-күртик*, *ғарры-қарры*, *ғарбыз-қарбыз*, сыяқлы сөзлердин қабатласа бир мәниде жумсалып, *г/ғ* хәм *к/қ* сеслериниң өз алдына дара-дара фонемалар сыяқлы болып сөзлердин мәнисин өзгертиуге қатнаса алмау фактин көрсетиуге болады.

Түркий тиллерге араб, парсы тиллеринен көплек сөзлердин келип кириуине шекемги дәуирде, яғный ислам дининиң таралыуына шекемги дәуирди дауыссызлар системасының ең дәслепки басқышы деп алсақ, ол дәуирде Н. А. Баскаковтың көрсетиуи бойынша 14 дауыссыз фонема *м, п, у, н, л, р, т, с, з, ш, дж, й, ң, к* болған. Ал *б, д, г, х, қ, ғ* хәм *т, б* сеслер дауыссыз фонемалардың варианты хызметин атқарған³.

Дауыссыз фонемалардың тарийхый рауажланып, қәлиплесиуиниң екнши басқышы ислам дининиң таралыуы хәм араб, парсы тиллеринен көплек сөзлердин кириуи менен байланыслы болады. Бул дәуирде жоқары да көрсетилген 14 фонемаға қосымша *б, д, х, г* сеслерин фонеманың реңки қәлпинен енди өз алдына фонема болып қосылған. Ал, *ф, х* дауыссыз фонемалары болса, тиккелей араб, парсы тиллеринен өткен. Солай етип бул басқышта дауыссызлардың фонемалық қурамы 20 фонемадан ибарат болған.

Дауыссызлардың рауажланыуының соңғы басқышы Октябрь революциясынан соңғы Қарақалпақстанда совет хукиметиниң дүзлину дәуирине туура келеди. Бул басқыш орыс хәм интернациональлық сөзлериниң қарақалпақ тилине көплек кириуи менен сыпатланады. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден сөзлер-

¹ Консонантизм—латынша *konsonantse* сөзинен келип шығып, «дауыссыз сес» деген мәни билдиреди.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II т., 56-бет.

³ Сонда, 57-бет.

дин өтиуі менен қарақалпақ тилинің дауыссызлар системасына **в, ц, ч** фонемалары қосылды¹.

Солай етип хазирги қарақалпақ әдебий тилинің дауыссызларының қурамы хәммеси болып жигирма үш фонемадаи турады. Олардан тек орыс тилинен кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын үш дауыссызды /**в, ц, ч**/ хәм араб, парсы тиллеринен ауысқан сөзлерде жумсалатуғын еки дауыссызды /**ф, х**/ алып тасласақ, тек түпкиликли қарақалпақ сөзлеринде жумсалатуғын он сегиз дауыссыз фонема қалады. Олар **б, п, м, у, с, з, ш, ж, т, д, н, л, р, й, к/қ, г/ғ, ң, х**. Булардың ишинде жууысыңқы, үнсиз, киршкене тиллик **х** дауыссызының фонемалық қасийети басқа дауыссызлардан өзгешерек. Жабьысыңқы дауыссыз **қ** реңки интервоколь жағдайда /еки дауысшының ортасында/ **х** жууысыңқысы менен мудармы алмасады. Солай етип **қ** менен **х**, сондай-ақ **к** бир фонеманың реңклері (үш түрли реңклері) хызметинде жумсалады. Мысалы *сақа, тоқал, тақым* хәм т. б. Буннан тысқары сөздің басында да жабьысыңқы **қ** менен жууысыңқы **х** сеслеринин фонема ретинде қарама-қарсы қойылыуы турақлы емес. Ауызеки сөйлеу тилинде олардың бири орнына екиншиси жумсалыуы мүмкин, бирақ буның менен сөздің мәніси өзгермейди. Мысалы: *қор—хор қал—хал* хәм т. б. Бул жерде әдебий нормадан шетлеушилик сезилгени менен улыўма мазмун өзгермейди. Ал қан-хан, *қор-хор, қабар-хабар* хәм т. б. жубайлас сөзлерин айырып турған **қ** хәм **х** дауыссызлары болып табылады. Бирақ та буларды да ксиптексте бири орнына бирин алмастырсақ, олардың бурынғы мәніси сақланып өзгермей қалады. Мысалы: *хабар келди* десекте *қабар келди* келди десек те бир мәністи түсинемиз. Сондай-ақ *қолы қабарды* десек те, сол мәни түсиниледи. Бирақ соңғы да шамалы нормадан шетлеушилик сезиледи.

Солай етип қарақалпақ тилиндеги жууысыңқы **х** дауыссыз сеси бирде жабьысыңқы **қ** реңки менен орын

¹ Н. А. Баскаковгын көрсетиуі бойынша бул басқышта, хәттеки үшінши, яғный хазирги басқышта да, жумсақ **л'** сесин өз алдына фонема сыпатында қаралады. Қарақалпақ тилинде дауыссызлардың қатты—жумсақлығы фонемалық әхмийетке ийе болмайды. Сонлықтан, жумсақ **л'** сесин өз алдына фонема демей, қарақалпақ тилиндеги **л** фонемасының фонетикалық реңки деп есаплағхсрек. Қараңыз: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II т., 58-бет.

алмасып, бир-бири менен басқа-басқа фонемалар ретинде емес, ал бир фонеманың реңклері сыяқлы қарым-қатнаста болады /интервоколь жағдайда/, бирде айрықша фонема сыяқлы хызмет атқарады. Мәселен, /хабар атлық мәнісінде, хабар фейил мәнісінде жумсалған сөзлер бир-биринен тек қ, хәм х сеслері арқалы айырылып тур. Бул жерде қ да, х да басқа-басқа фонемалардың реңклері уазыйпасын да келген.

Усы жерде к/қ хәм г/ғ дауыссызларының фонемалық қасиетлері жөнінде кеңірек тоқтап өтпесек болмайды.

Қарақалпақ тилиндегі дауыссыз фонемалар ортасында қ, к, ғ, г сеслерінің хәзіргі күнге шекем өз алдына айрықша фонемалар деп есаплап хәм олардың хәр бирін айрықша таңбалар менен таңбалап келген болсақ бул көз-қарасты енді қайта қарап шығуға тууры келеди. Биз өзіміздің 1979-жылы баспадан шыққан сабақлық кітабымызда бул дауыссызлардың фонемалық қасиеті жөнінде былай деген едик: «Дауыссызлардың фонетикалық қасиеті жөнінде сөз болғанда тил арты к хәм г сеслері кишкене тиллик қ хәм ғ сеслеріне фонема ретинде қарама-қарсы қойыла ма ямаса к, қ сеслері к фонемасының, ғ, г сеслері г фонемасының комбинаторлық отеноклары ма деген сорау қойылды. Бундай сораудың тууатуғынының себебі көпшилик сөзлерде к, г сеслері жиңишке дауыссылар менен, ал қ, ғ сеслері жууан дауыссылар менен қонсылас болып жумсалады. Усыған тийкарлана отырып к, г фонемалары хәр түрлі фонетикалық жағдайға байланысы, яғни олар жууан дауыссылар менен келсе, сәйкес жууан /қ, ғ/ отеноклары арқалы, ал жиңишке дауыссылар менен келсе, жиңишке /к, г/ отеноклары арқалы сөзлерде жумсалады деуге болар еди. Бирақ қ хәм ғ сеслері жууан дауыссылар менен қонсылас жағдайда жумсалыуы менен бирге олар к, г сеслері сыяқлы жиңишке ә дауыссыз фонемасының алдында да жумсалады. Мысалы: *қәде, қәте, қәдир, қәпес, қәдем, қәлем, қәрели, қәсте, ғәлле, ғәлет, ғәрез, ғәззел, ғәплет* т. б. Сондай-ақ қарақалпақ тилинде актив қолланылып жүрген көп ғана сырттан кирген сөзлерде к, г сеслері жууан дауыссылар менен де жумсалады. Мысалы: *Кавказ, канал, камал, казарма, газон, гараж, галстук* т. б. Демек, қ, ғ хәм к, г сеслерінің жумсалыуы фонетикалық

жағдайға—қоңсылас дауыссыздардың жууан-жиңишке-
лигине ғана байланыссыз емес, ал тилдің дәстүрине
байланыссыз. Сондықтан қ, ғ сеслері жууан дауыссыз
фонемалар менен жумсалатуғын к хәм ғ сеслерінің
оттеноклары емес, ал олар к, ғ дауыссыз фонемалары
сыяқлы өз алдына дара-дара фонемалар деп саналуы
керек»¹. Бірақ бұл пикирді тексеріп көріңіз ушын жүр-
гизген соңғы дәуірдегі қосымша бақлауларымыз жо-
қарыда айтылған пикирді тастыйықламады. Керисин-
ше, қ менен к сеслерінің екеуі бір үнсіз дауыссыз
фонеманың жууан хәм жиңишке реңклері, ал ғ менен
г сеслерінің екеуі де бір үнлі дауыссыз фонеманың
жууан хәм жиңишке реңклері деген жуумақ шығаруы-
ға себепші болды. Олар артикуляциялық жақтан хәр
түрлі сеслер түрінде айтылғаны менен /қ менен ғ-киш-
кене тиллік, к менен г тил арты/ хәм жазыуда басқа-
басқа таңбалар менен таңбаланғаны менен оларды
төрт түрлі фонема /қ, к, г, ғ/ деп санауға болмайтуғы-
нына, ал қ менен к бір фонеманың /тил арты—кишкене
тиллік, үнсіз, жабысыңқы/ жууан (қ) хәм жиңишке (к)
реңклері, сондай-ақ (ғ) менен (г) де сондай бір фо-
неманың (тил арты—кишкене тиллік, үнлі жабысың-
қы) жууан (ғ) хәм жиңишке (г) реңклері екеніне биз-
де толық исенім пайда болды.

Хәзіргі орфографиялық қәделер бойынша қәде, қә-
те, ғәлле, ғәлет, тәғдір түріндегі сөздерде соңғы жи-
ңишке буынның тәсірі нәтижесінде алдыңғы буын-
да қ хәм ғ дауыссыздары менен қоңсылас болып кел-
ген дауыссыз сестің жиңишке ә түрінде айтылуы тә-
мийленеді деген түсінікке сүйене отырып, жазыуда
ә түрінде жазылып жүр. Шынында бұл жерге қоңсы-
лас буынның кейінгі тәсірине, яғни соңғы жиңишке
буынның алдыңғы буынды жиңишкертиуші тәсірине
қарағанда қоңсылас сестің илгерілі тәсірі, яғни қ
хәм ғ жууан дауыссыздарының соңындағы дауыссыз
жууанлатыушы тәсірі күшлірек болса керек. Қ хәм ғ
дауыссыз сеслері менен қоңсылас келген жиңишке да-
уыссыз деп жүрген ә қақыйқатында жууан а сыяқлы
сыпатламаға ийе екенін мына эксперименталь мағлы-
матлар тастыйықлайды.

¹ Е. Бердичиратов, А. Дәулетов. Хәзіргі қарақалпақ тили.
Нөкис, 1979, 73 бет.

Биринши бууындағы дауыслының формантлық құрылысы хақында мағлұмат:

қаде	500-900	1000-1400
қәте		
қәте	500-900	1000-1400
қәдир	500-900	1100-1400
қәпес	500-950	1100-1400
қәдем	500-950	1150-1400
қәлем	500-950	1200-1500
қәрели	500-950	1200-1500
қәсте	500-900	1000-1300
ғәлле	500-950	1000-1300
тағдир	500-950	1075-1385
орташа	500-925	1000-1250

Әлле қашан мәлим болғанындай-ақ¹, F1 тилдің тик жағдайына, яғний тилдің таңлайға қарай көтерілу дәрежесіне байланысы болады. Дауыссыз сес қаншелли жоқары көтерілген /қысық/ болса, F1 соншелли төмен жийиликте болады. Ал дауыссыз сес қаншелли ашық болса; F1 соншелли жоқары жийиликте болады. F2 тилдің жазық жағдайына, басқаша айтқанда тилдің алға ямаса артқа қарай жылжыу дәрежесіне байланысы болады. Дауыссыз сес қаншелли тил алды болса, F2 соншелли жоқары жийиликте болады; ал ол қаншелли тил арты болса, F2 соншелли төмен жийиликте болады. Биз қарақалпақ тилиндегі дауыссыз фонемалардың формантлық құрылысы хақындағы мағлұматтар менен салыстырып қарасақ, жоқарыдағы сөзлердің биринши бууындағы дауыссыздың екінши форманты жууан а дауыссыз фонемасының екінши формантына жақын келетугынын көрсеміз. А дауыссыздың екінши форманты 1130-1390 гц, ә дауыссыздың екінши форманты 1380-1840 гц², ал келтирилген мысаллардың биринши бууындағы дауыссыздың екінши форманты 1075-1385 гц. жийиликте болады. Солай етип қ хәм ғ дауыссыздары менен қоңсылас қалда бир бууының құрылысында келген дауыссыздың биз жинишке ә фонемасы деп жүрген болсақ,

¹ Г. Фант. Акустическая теория речеобразования. М., 1964, 112-б.

² Усы китаптың 66-бетіндегі таблицаға қараңыз.

буны акустикалық мағлұматлар тастыйықламайды. Керисинше ол жерде келген жууан а фонемасы болып табылады. Сондай-ақ артикуляциялық жақтан да жууан қ хәм ғ дауыссызлары менен қонсылас жағдайда бир бууынның қурылысында жиңишке дауыслының айтылуы мүмкин емес. Солай етип қонсылас бууындардың жууан я жиңишкелигинен ғәрезсиз қ хәм ғ дауыссызлары менен тек жууан дауыссызлар ғана бир бууынның қурылысында келе алады. Ал жиңишке дауыссызлар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Керисинше, к хәм г жиңишке дауыссызлары менен жууан дауыссызлардың бир бууын қурылысында келиуі де табиғый жағдай емес. Биз *канал*, *камал*, *гараж*, *газета* түріндеги сөзлерди алып, олардағы жиңишке к, г дауыссызлары менен қонсылас келген дауыслының формантлық қурылысын салыстырып қарасақ, усы уақытқа шекем жууан а деп жүрген дауыслының хақыйқатында жиңишке ә сыяқлы акустикалық сыпатламаға ийе екенін көриуге болады хәм буны төмендеги эксперименталь мағлұматлар тастыйықлайды. Биринши бууындағы дауыслының формантлық қурылысы хақында мағлұмат:

	FI	FII
<i>канал</i>	550-1000	1400-1800
<i>камал</i>	550-900	1400-1800
<i>Кавказ</i>	550-900	1350-1800
<i>казарма</i>	500-900	1350-1800
<i>газон</i>	600-1000	1300-1700
<i>гараж</i>	600-1000	1400-1700
<i>галстук</i>	550-900	1350-1740
<i>газета</i>	550-900	1400-1900
орташа	560-940	1375-1775

Биз бул санларды қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемаларының формантлық қурылысы хаққындағы мағлұматлар менен салыстырып қарасақ¹, келтирилген сөзлердин биринши бууынындағы дауыслының екінши форманты /екінши формант дауыслының жууан я жиңишкелигине тиккелей қатнаслы болады/ жиңишке ә дауыссыз фонемасының екінши формантына жақын келетуғынын көремиз. Жоқарыда айтылғанындай-ақ ә дауыссыз фонемасының екінши форманты 1380-

¹Усы кітаптың 66-бетиндеги I-таблицаға қараңыз.

1840 гц жиіилікті, а дауыслысы 1130-1390 гц жиілікте, ал келтірілген мысаллардың бірінші буынындағы дауыслының екінші форманты 1375-1775 гц жиілікте болады. Бұл үш түрлі санларды салыстыра отырып, жоқарыда келтірілген сөзлердің бірінші буынындағы дауыслының акустикалық жақтан жууан а фонемасына емес, ал жиңишке ә фонемасына жақын екеніне ісенім пайда болады. Солай етіп к хәм г дауыссызлары менен қоңсылас халда бір буынның құрылысында келген дауыслыны жууан а фонемасы деп жүрген болсақ, бұны акустикалық мағлұматлар тастыйықламайды. Керісінше, ол жерде келген жиңишке дауыссыз ә фонемасы болып саналады. Сондай-ақ артикуляциялық жақтан да жиңишке к хәм г дауыссызлары менен қоңсылас жағдайда бір буынның құрылысында жууан дауыслының айтылуы мүмкін емес. Солай етіп қоңсылас буындардың жууан я жиңишкелигінен фәрезсіз халда жиңишке к хәм г дауыссызлары менен тек жиңишке дауыссызлар ғана бір буынның құрылысында келе алады. Ал жууан дауыссызлар ондай фонетикалық жағдайда ушыраспайды.

Жоқарыда келтірілген мағлұматларға сүйене отырып, қарақалпақ тилиндегі усы күнге шекем қ хәм к сондай-ақ ғ хәм г сеслерінің хәр бири басқа-басқа фонемалар ретінде танылып келген болса, енді қ жууан дауыссызлар менен бір буында, к жиңишке дауыссызлар менен бір буында жумсалатуғын бір пүтін үнсиз дауыссыз фонеманың жууан және жиңишке реңклері деп саналуы керек, ал ғ менен г сеслері де тап сондай қатнастағы, яғни ғ жууан дауыссызлар менен бір буынның құрылысында, г жиңишке дауыссызлар менен бір буынның құрылысында жумсалатуғын бір пүтін үнли дауыссыз фонеманың жууан және жиңишке реңклері деп саналуы керек. Солай етіп, қ менен ғ тек жууан дауыссызлар менен жумсалатуғын реңклер болғанлықтан бұл жағдай жазыуда да қатаң есапқа алынуы керек.

Дауыссызлар жасалуы орны жағынан еринлік, тиллік, кишкене тиллік хәм көмекей фонемалары болып қарама-қарсы қойылады. Мысалы: *пар—тар, бар—дар, май—най, ай—ай, ваза—жаза* сыяқлы сөзлерде еринлік дауыссызлар тиллік дауыссызлар менен қарама-

қарсы қойылып, сөзлердің мәнісін өзгертіп тұр: *пар—қар, абын—ағын, нем—нең, пәр—хәр* сөзлерінде еринлик дауыссызлар менен кишкене тиллик хәм көмекей дауыссызлары орын алмасыуы арқалы сөзлердің мәнісін өзгеріп тұр; *қар—тар, аға—аза, хал—сал* сөзлерінде кишкене тиллик хәм көмекей дауыссызлары менен тил алды дауыссызлары орын алмасып, квазимонимлердің пайда етип тұр.

Тиллик дауыссызлар тил алды, тил ортасы, тил арты дауыссызлары болып өз-ара қарама-қарсы қойылады. Сондай-ақ олар еринлик, кишкене тиллик, көмекей дауыссызларына да қарама-қарсы қойылады. Мысалы: *тес—кес, дәп—гәп* сөзлерінде т, д—тил алды, к, г—тил арты. Жасалыу орны жағынан ғана т—к, д—г бір-бірінен айырылады да, басқа барлық белгилері бойынша бұл жубайласлардың айырмашылығы жоқ. Сондай-ақ *лар—йар* сөзлерін салыстырсақ, л—тил алды, й—тил ортасы. Л дауыссыз сесинің қаптал жуу-сыңқы, й дауыссызның орта жуу-сыңқы екенін есапқа алмағанымызда жасалыу орнынан басқа белгилері бойынша олар—бірдей.

Дауыссызларды айтқандағы шауқымның жасалыу ұсылына қарай, яғни пайда етілетуғын тосқынлықтың сыпатына қарай жабысыңқы, жуу-сыңқы, дирилдеуик болып дауыссызлар өз-ара қарама-қарсы қойылады. Мысалы, *тай-там, жан-жал-жар, ферма-перде, ваза-база, тап-сап-шап, дар-зар-жар, қан-хан, жаңа-жаға* сыяқлы сөздерде *ү—м, н—л—р, ф—п, в—б, т—с—ш, д—з—ж, қ—х, ң—ғ* жубайлас дауыссызлары бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда келіп, өз-ара қарма-қарсы қойылып тұр. Олар жасалыу ұсылы жағынан жабысыңқы /п, б, т, д, қ, м, н, ң; соңғы үшеуі мұрындық болыуы жағынан да/ жуу-сыңқы/ү, ф, в, л, с, з, ш, ж, ғ) хәм дирилдеуик /р/ болып өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ал басқа мәні айырушылық белгилері бойынша бұл дауыссызлар—бірдей. **С, з, ш, ж** дауыссыз фонемаларының бәрі де жуу-сыңқы болғаны менен олардың дәслепкі екеуі (**с, з**)—бір тосқынлықлы қалған екеуі /**ш, ж**/—еки тосқынлықлы. Ұсы белгилері бойынша олар өз-ара қарама-қарсы қойылады хәм сөзлердің мәнісін айырушы хәр қыйлы фонемалары болады. Мысалы: *ас-аш, зат-жат* т. б.

Ал қалған дауыссызлар жасалыу ұсылы бойынша өзлериниң жубайлас фонемаларына ийе емес, тил арты жабысыңқы **қ, г** фонемалары тил арты жууысыңқы фонемаларына, тил ортасы жууысыңқы **й** фонемасы тил ортасы жабысыңқы фонемасына, көмекей жууысыңқы **х** фонемасы көмекей жабысыңқы фонемасына қарама-қарсы қойылмайды. Себеби қарақалпақ тилинде тил арты жууысыңқылары, тил ортасы хәм көмекей жабысыңқылары фонема сыпатында жумсалмайды. Буннан **к, г** дауыссызларының жабысыңқы, **й** дауыссызының жууысыңқы екенлиги хеш қандай әхмийетке ийе емес деген қәте түсиникте болмауымыз керек.¹ Қарақалпақ тилинде көк, шөк, төк, гүз, гүл сыяқлы сөзлердеги жабысыңқы **к, г** дауыссызларын жууысыңқы етип айтсақ әдебий тил нормасына сәйкес болмайды хәм ол сөзлерди түсиниу қыйынласады. Айырым фонетикалық жағдайларда атап айтқанда еки дауыссызының арасында /интервокаль жағдайда/ **қ, г** дауыссызларының жууысыңқы реңклери қолланылады. Мысалы: *шәкирт, секир, сегиз, тегис*. Бул сөзлердеги **к; г** дауыссызларының жууысыңқы болып айтылыуы фонетикалық жағдайға—еки дауыссызының аралығында келуине байланысly болғанлықтан олар жабысыңқы **к, г** дауыссызларының реңклери деп есапланады. *Кай, сай, ай, хәл, хәм* сыяқлы сөзлердеги жууысыңқы **й** хәм **х** дауыссызларын қарақалпақ тилиниң артикуляциялық базасында жабысыңқы етип айтыу пүткиллей қыйын. Егер шынығыулар нәтийжесинде айта қойғанымызда да жоқарыдағы сөзлер мәни аңлатпайтуғын әпиуайы сеслер дизбегине айланып кетеди. Й дауыссызын жабысыңқы етип айтқанда азербайжан тилиндеги жумсақ **г** сыяқлы сес келип шығады, ал көмекей жууысыңқы **х** дауыссызын жабысыңқы етип айтыу пүткиллей қыйын. Бул жағдайлар **к, г** фонемаларының жабысыңқы **й, х** фонемаларының жууысыңқылық белгилериниң де үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ тилинде **ф, п, в, б, х, қ** дауыссызларының жууысыңқы хәм жабысыңқы болып, фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылыуы турақлы емес. *Вагон, вокзал, фонарь, ферма* сыяқлы сөзлер

¹ Структуралим ығымының уәкиллери болса, фонема тек мәни айырушы /дифференциация жасаушы/ белгилердиң жыйнағы деп есаплайды.

сөйлеу тилинде *багон, бакзал, панар, перме* болып та айтыла береді. Сондай-ақ *қада-хада, қаза-хаза, қайғы-хайқы, қаназат-ханазат* болып та айтылуы мүмкін. Бірақ оның менен сөзлердің мәнилері өзгеріп кетпейді. Бул **п, б, қ** жабысыңқылары менен **ф, в, х** жууысыңқылары ортасында фонемалық айырмашылықтың еле хәлсіз екенін көрсетеді. Солай да *ваза-база-базар, ферма-перде, вагон-бағын* сыяқлы *хан-қан, халық-қалқы* (қармақтың қалқысы), *хат-қат* (қабат), *хабар-қабар* (қабарыу) сыяқлы сөзлерде **в-б, ф-п, х-қ** дауыссыздары бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда ушырасып, сөздің мәнісін өзгертуге қатнасыуы олардың хәр бирінің жеке-жеке фонема екенлігін көрсетеді. Себеби бірдей ямаса усас фонетикалық жағдайда жумсалған хәр түрлі сеслер (бул жерде **в** хәм **б, ф** хәм **п, х** хәм **қ**) бір фонеманың реңклері болмай, олардың хәр бири өз алдына фонема болатуғынлығы тууралы жоқарыда айтылған еді.

Дауыссыз фонемалар дауыстың ямаса шауқымның қатнасы бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылады. Шауқымлы дауыссызлар болған **п-б, ф-в, т-д, с-з, ш-ж, к-г, х-ғ** дауыссыздары үнсіз хәм үнли болип жубайласып, *пай-бай, фаза-ваза, ата-ада, жас-жаз, шала-жала, күл-гүл, бахыт-бағыт*, т. б. сөзлерде квазиомонимлерді пайда етеді. Ал **ц, ч, х** үнсіз дауыссыздары өзлерінің үнли жубайласларына ийе емес. Сонор дауыссызлар **у, м, н, л, р, й, ң** фонемалары *ғазы-ваза-фаза, май-бай-пай, нар-дар-тар, ал-аз-аң-ақ* сыяқлы сөзлерде шауқымлылар болған үнли хәм үнсіз дауыссызларға қарама-қарсы қойылады.

Үнли хәм үнсіз дауыссызлар тек усы белгилері бойынша өз-ара қарама-қарсы қойылуы менен бірлікте қарақалпақ тилинің сөзлік құрамындағы гейпара сөзлердің басындағы дауыссызлардың үнли ямаса үнсізлік белгиси мәни айырушылық хызмет атқармайды. Мысалы: *гелле-келле, геме-кеме, гербиш-кербиш, гегирдек-кегирдек, ғумша-қумша, ғөрек-көрек, ғоза-қоза, ғарбыз-қарбыз, байпақ-пайпақ, бал-пал* сыяқлы сөзлер қабатласа бир мәниде жумсала береді. Бул сыяқлы қубылыстың болуы, яғный үнли-үнсізліктің фонемалық қасиетін сақламауы барлық дауыссызларға тән нәрсе емес. Керісінше, қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемалары үнли хәм үнсізлік белгилері бойынша

(жоқарыдағы сыяқлы сөзлерди есапқа алмағанда) сөздин барлық орынларында (басында, ортасында, ақырында) қарама-қарсы қойылады: *пай-бай, фаза-ваза, тар-дар, сат-зат, шап-жап, көш-гөш, халық-ғарқ* сыяқлы сөзлердин басында *қапы-қабы, афазия-авария, атым-адым, гешир-гежир, аса-аза, бүрке-бүрге, сақал-сағал* сыяқлы сөзлердин ортасында; *ас-аз, шап-шап* сыяқлы сөзлердин ақырында тек үнли хәм үнсизлик белгилери арқалы қарама-қарсы қойылған жубайлас дауыссызлар басқа белгилери жағынан айрылмайды. Көпшилик үнли дауыссызлар сөздин ақырында жумсалыуы жағынан шекленген болады. Мәселен: **б, в, д, г** үнлилери сөз ақырында жазыуда сийрек (көбинше сырттан кирген сөздерде) ушырасқан менен ауызеки сөйлөуде **б, в** үнлилери үнсиз **п** дауыссызына **д, г** үнли дауыссызлары сәйкес **т, к** үнсизлерине айланып айтылады. Салыстырыңыз:

жазылыуы:

клуб —
Арысланов —
Ленинград —
абад —
педагог —

айтылыуы:

клуп
Арысланоф
Ленинград
абат
педагок

Дауыссызлардың ишинде **м, н** фонемаларын айтқанда мурын қууыслығы резонатор хызметин атқарып, оларға тийинли болған сеслик өзгешелликти мурын қууыслығы пайда етеди. Мурынлық, еринлик, жабысыңқы **м** фонемасы ауызлық, еринлик, жабысыңқы **б, п** фонемаларына, мурынлық, тил алды, жабысыңқы **н** фонемасы ауызлық, тил алды, жабысыңқы **д, т** фонемаларына, мурынлық, кишкене тиллик, жабысыңқы **ң** фонемасы ауызлық, кишкене тиллик, жабысыңқы **қ** фонемасына қарма-қарсы қойылады. **М-б-п, н-д-т, ң-қ** жубайлас дауыссызлар мурынлық хәм ауызлық болып резонатор хызметин атқарыушы бослықлардын қатнасына қарай айырылыу менен бирликте олар дауыс хәм шауқымның қатнасына қарай айырмашылыққа ийе болады. **М, н, ң** — сонорлар, **б, д** — үнлилер, **п, т, к** — үнсизлер.

Солай етип хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде хәммесип болып 23 дауыссыз сес, соннан түпкиликли сөзлерде 18 дауыссыз сес жасалыу орны жағынан ермелик тил алды, тил ортасы, тил арты, кишкене тил-

лик, көмекей дауыссызлары болып, жасалыу ұсылына қарай жабысыңқы, бирикпелі, дирилдеуік болып, дауыстың хәм шауқымның қатнасына қарай үнлі, үнсіз, сонор дауыссызлары болып, ауыз хәм мұрын бослығының резонатор хызметін атқаруына қарай ауызлық хәм мұрындық дауыссызлары болып фонема сыпатында өз-ара қарама-қарсы қойылады.

§ 29. ДАУЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ СЫПАТЛАМАСЫ

Сеслердің жасалуында хәрекетшен сөйлеу ағзаларының хызметі айрықша үлкен әхмийетке ийе болады. Тіл сеслері сөйлеу ағзаларының хәрекеті нәтижесінде жасалады. Сонлықтан дауыссыз фонемалардың жасалуы жөнінде сөз болғанда актив сөйлеу ағзаларының қайсылары хәрекетке келеді, қандай формада болады, актив сөйлеу ағзасы пассив сөйлеу ағзасы менен қандай ара-қатнаста болады, дауыс қатнаса ма, жоқ па хәм т. б. мәселелер көзде татылады. Сондай-ақ пассив сөйлеу ағзалары да сеслердің жасалуы үшін белгилі хызмет атқарады. Олар актив сөйлеу ағзаларына тирениші болуы менен бирге резонатор хызметін атқаратуғын ауыз хәм мұрын бослықтарының дийуаллары хызметін атқарады.

§ 30. ЕРИНЛИК (ЛАБИАЛЫ) ДАУЫССЫЗЛАР—Б, П, У, М, В, Ф.

Еринлик дауыссызлардан б, п, у, м сеслері қос еринлик ямаса биабналь² дауыссызлары делинеді. Бұларды айтқан уақытта еки ериннің аралығында тосқынлық пайда етиледі. Ал в, ф дауыссызларын айтқанда зәрүрлі болған шауқым астыңғы ерин менен үстінгі тислер аралығында жасалады. Сонлықтан в, ф сеслерін еринлик-тислик ямаса лабиоденталь³ дауыссызлары деймиз.

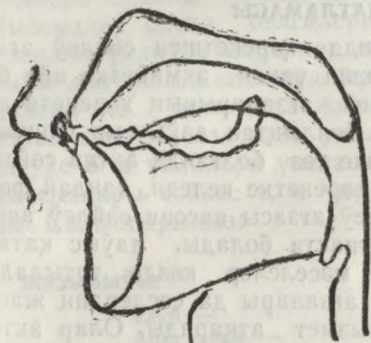
Қос еринлик, жабысыңқы, шауқымлы б, п дауыссыз сеслері астыңғы хәм үстінгі еринлердің өз-ара жабысып, кейін бирден ажырасуы нәтижесінде жарылыу пайда етуі арқалы жасалады. Жұмсақ таңлай көтерін:

¹ *Лабиль* — латынша *labia* — «еринлик» деген сөзден жасалған.

² *Биабналь* — латынша *bi* — «еки, қос», *labia* — «ерин» деген сөзлерден жасалған.

³ *Лабиденталь* — латынша *labia* — «ерин», *denta* — «тис» деген сөзлерден келип шыққан.

ки халда болып, мурын жолын беккемлеп тұрады (19—сүрөт)¹. Сонлықтан бул дауыссызлар мурынлық емес. Б сесин айтқанда дауыс шымылдығы тербеліске келип, шауқым менен бирликте дауыс пайда етиледі. П сесин айтқанда дауыс қатнаспайды, бірақ өкпеден шыққан ғауа ағымы пәтлі болып, көбірек шауқымды пайда етеді.

19-сүрөт. П фонемасының рентгенограммасы.

Көпшилик түркий тиллердегі сыяқлы қарақалпақ тилинде де дауыссыз сеслердің жууаң ямаса жиңишкелпги фонемалық хызмет атқармайды, яғный сөзлердің мәнісін өзгертиуге қатнаспайды. Басқа дауыссызлар сыяқлы п, б сеслериниң жууан ямаса жиңишкелпги оларға қонсылас болып келген дауыс-лылардың жууан я жиңишкелигине байланысы болады.

Егерде қонсылас дауыс-лылар жиңишке (тил алды, тил ортасы) болса п, б сеслери де жиңишке болып, қонсылас дауыс-лылар жууан (тил арты) болса, бул дауыссызлар да жууан болып айтылады. Мысалы: бат—бет, пал—пил, жап—жеп, бар—бер т. б. Бул сөзлердеги дауыссызлардың жууан-жиңишкелиги емес, ал дауыс-лылар сөзлерди айырып отыр. Орыс тилинде болса, дауыссызлардың жууан-жиңишкелиги фонемалық хызмет атқарады. Өйткені орыс тилинде көпшилик дауыссыз фонемалар жубайласып келип, олар тек жууан жиңишкелигине қарай айрылады хәм усы айырмашылық белгилери бойынша өз ара фонема ретинде қарама-қарсы қойылады.

Б сесиниң үнлі, п сесиниң үнсіз болыуы булардың

¹ Қарақалпақ тилиниң дауыссыз фонемаларының рентгенограмма сүрөтлери Р. С. Бекназарованың «Консонантизм современного каракалпакского литературного языка» атлы кандидатлық диссертациясынан алынды.

негизги (фонемалық) айырмашылығы болып саналады. Үнсиз дауыссызларды айтқанда үнлилерди айтқандағыға қарағанда сөйлеу ағзаларына көбірек күш түсіп, көбірек энергия жумсалады. Үнли хәм үнсиз дауыссызлардың тағы бир айырмашылығы—үнсизлерди айтқанда хәуа ағымы жүдә пәтли болып, күшли шауқым пайда стиледи. Үнлилерди айтқанда болса, үнсиз дауыссызларға қарағанда хәуа ағымы күшсиз болады. Бул оларға тәп қосымша айырмашылық болып табылады.

Жасалыу усылы жағынан **п** хәм **б** дауыссызларының тийкарғы ренки жабысыңқы болғаны менен айырым фонетикалық жағдайда ушырасқанда, атап айтқанда еки дауыссызының аралығында (интервокаль позицияда), гейде сөздің ортасында дауыссыздың соңында ямаса дауыссыздың алдында турып, жууысыңқы болып та айтылады. Мысалы: *таба, ана, көпир, иштей, шелпек, гүрбек, түпле, үпле*, т. б. Бул сөзлердеги **п** хәм **б** сеслерин айтқанда астыңғы хәм үстинги еринлер өз-ара жабысып үлгермейди, сонлықтан олар арасында саңлақ қалады.

Дауыссыз **б** сесі сөздің басында хәм ортасында жумсалады. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлериниң ақырында жазылуы **б** болғаны менен **п** болып айтылады. Мысалы: жазылуы—*клуб, штаб*; айтылуы—*клу^п, шта^п* т. б. Дауыссыз **п** сесі сөздің барлық позициясында—басында, ортасында ақырында жумсала береди.

Дауыссыз **п**, **б** сеслері өз-ара хәм басқа дауыссызлар менен де алмасып жумсалады. Сөздің ақыры **п** сесіне тамамланып, оған дауыссыздан басланған қосымта қосылса, **п** сесі **б** сесіне айланады. Мысалы: *мектеп-мектеби, китап-китабы, топ-тобы, шөп-шөби* хәм т. б. Түбір сөздің ақыры **п** сесіне тамамланып, оған халфейилдің *ып-ип* суффикслериниң биреуі қосылса, **п** сесі **ұ** сесіне айналады. Мысалы: *сеп-се^ұп, тап-та^ұп, жап-жа^ұп* т. б. Сондай-ақ **б**, **п**, **м** сеслері өзлерінен бурын келген сөздің ақырындағы сесиниң дауыссыз, сонор, үнли ямаса үнсиз дауыссыз болып келиуіне қарай бир-бири менен орын алмасып келеди. Усының нәтижесинде гейпара көмекши сөзлер бир неше варианттарына ийе болады: *менен, бенен, пенен, ма/ме, ба/бе, па/пе*. Мысалы: *бала менен, биз бенен, қап пенен бала ма, қалем бе, саз ба, қап па* т. б. Фейилдің болымсыз

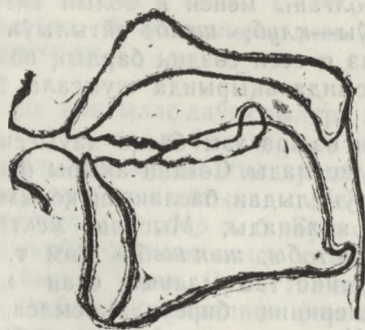
формасы да ма/ме, ба/бе, па/пе варианттары менен айтылады. Мысалы: таслама, ислеме, қалма, келме, жазба, безбе, айтпа, кетпе т. б.

Қос еринлік, жууысыңқы, сонант *у* дауыссызы еки, еринниц үйрилип, алға умтылыуы арқалы дөңгелек саңлақ пайда етиуін нәтийжесинде жасалады. Бул сесті айтқанда жумсақ танлай жоқары көтерілип, мурынға баратуғын саңлақты беклеп турады (20-сүүрет). Сонлықтан ҳауа ағымы ауыз арқалы өтип *у* сеси ауызлық дауыссыз фонема болып саналады. Ҳауа ағымы дауыссыз сеслерди айтқандағы сыяқлы болып өлпен шығады хәм дауыс шымылдығы тербелиске келип, дауыс қатнасады. *У* сесин айтқанда шауқымға қарағанда дауыс жүдә басым еситилетуғын болғанлықтан бул фонеманы сонорлар қатарына киргиземиз.¹ *У* фонемасының артикуляциялық жақтан дауыссылардан айырмасы буны айтқанда еринлер бир бирине жақыпласып, ҳауа ағымына тосқынлық жасалады. Әлбетте, баслы айырмасы дауыссылар буын құрай алады да, *у* фонемасы буын құрай алмайды.

У фонемасы сөздің басында, ортасында хәм ақырында келип қонсылас дауыссыз менен бирликте жалған

дифтонг пайда

етеди. Мысалы: уақыт, уәде, уәкил, ҳауа, ауа, сауа, геуде, сауда, қауын, сауын, ау, тау, сау т. б. Бул фонема сөздің басында уаз, уәде, усаған сөзлерде а, ә дауыссыларының алдында жумсалыу менен бирге о, ө дауыссыларының алдында жумсалады. Түпкиликли сөзлерде о хәм ө дауыссылары сөздің

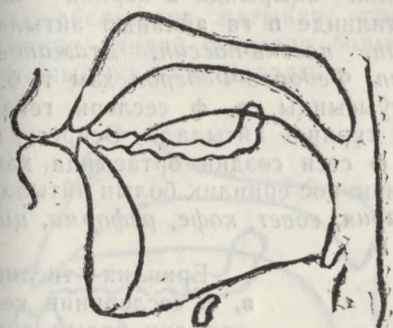

20-сүүрет. *У* фонемасының рентгенограммасы.

¹ Н. А. Баскаков «Қарақалпақский язык» (II. т., М., 1952, 63—бет) атлы мийнетинде *у* фонемасын үңли, Қ. Убайдуллаев «Хәзирги қарақалпақ тили Фонетика» (Нөкис, 1965, 51—бет). китабында ызыңлы (бизин қолланып отырған терминимиз бойынша —үңли) деп есаплайды.

басында ушыраспайды, ал олардың алдында мудары
 у сесн жумсалады. Мысалы: *дол, дон, дөмир, уоқ* т. б.
 Бул сөзлердеги *уо, уө* дизбеклери *йа, йуу, йо, йе* диз-
 беклеринин *я, ю, ё, е* ҳәриплери менен жазылғаны сы-
 яқлы *о, ө* ҳәриплери менен жазылады.

Қос еринлик, жабысыңқы, сонант *м* сесн еки ерин-
 нин бир-бирине тийиуи арқалы хәм жумсақ таңлай тү-
 синки ҳалда турғанлықтан өкпеден шыққан ҳауа ағы-
 мының мурын бослығынан өтиуи арқалы жасалады.
 (21-сүррет). Ҳауа ағымының пәтн өлпең болады хәм
 дауыс қатнасады. Сонлықтан *м* фонемасы қос еринлик,
 жабысыңқы, мурынлық, сонор дауыссыз деп есаплана-
 ды. Бул фонема түбирде, қосымталарда, сөздин басын-
 да, ортасында, ақырында ушыраса бередн. Мысалы:
мала, мол, мәш, кеме, гүман, жаман, там, кем, сәлем,

21-сүррет *М* фонемасының рент-
 генограммасы.

*көлем, шығарма тың-
 лама, балам, иним,
 баламыз, инимиз,
 адамман, қәнигемсн*
 т. б. Қарақалпақ ти-
 линде *м* фонемасы
 үнсиз дауыссызлар
 менен аз сандағы
*ақмақ шақмақ, тақ-
 мақ* сыяқлы сөзлер-
 де ғана дизбеклесип
 келеди. Басқа бир
 қаңша түркий тил-
 лерде үнсиз дауыс-
 ызлар менен дизбек-
 лесетуғын *м* фоне-
 масы қарақалпақ

тилинде *п* сесине, үнлилерден кейин *б* сесине айлана-
 ды. Мысалы: *кетмен-кетпен, шекмен-шекпен, батман-
 батпан, бажман-бажбан, жазма-жазба гезме-гезбе*. Бул
 сөзлердин соңғылары қарақалпақ тилинде қолланыла-
 ды, ал алдыңғылары басқа бир қатар түркий тиллерде
 жумсалады.

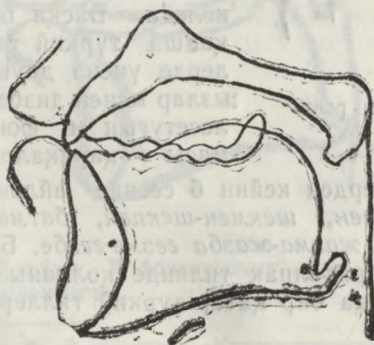
Еринлик—тислик (лавио—денталь), жууысыңқы,
 шауқымлы *в, ф* дауыссызларын айтқанда астыңғы
 ерин үстинги тислерге жақынласып, жалпақ саңлақ пай-
 да етиледн. Хәттеки айырым үстинги тислер астыңғы

еринге тийиуи де мүмкин. Жумсақ таңлай жоқары көтерілип, мурын жолы жабық турады. (22-сүүрөт). Сон-
 лыктан бул дауыссызлар мурынлык эмес, ауызык сес-
 лер болып саналады.

В сеси үңли, ф сеси үңсиз дауыссыз. Бул еки фоне-
 ма да түпкиликли сөзлерде ушыраспайды, ал сырттан
 кирген сөзлерде, атап айтқанда, в дауыссызы орыс ти-
 линен қарақалпақ тилине келип кирген сөзлерде ф се-
 си орыс тилинен хәм араб, парсы тиллеринен кирген
 сөзлерде жумсалады. Мысалы: *вагон, ванна, аванс, ав-
 густ, автобус, автомат, фабрика, факультет, фамилия,
 факт, фейил, салфетка, телефон* хәм т. б.

В, ф сеслери сөйлеу тилинде б, п сеслерине айланып
 та айтылады, бирақ бул жазыуда ескерилмейди; *вагон-
 багон, ванна-банна, вулкан-булкан, фабрика-пабрика*
 хәм т. б. Бул усаған сөзлерде в хәм ф хәриплери сақ-
 ланып жазылады. Сөздің ақырында в хәриби жа-
 зылғаны менен сөйлеу тилинде п ға айланып айтыла-
 ды. Мысалы: *актив-актин, пассив-пассип, Атажанов-
 Атажаноп, Сараев Сараеп, Федоров-Федероп* хәм т. б.

Еринлик—тислик, жууысыңқы, в, ф сеслери гейде
 қос еринлик жууысыңқы түринде айтылады. Әсиресе, в
 сеси сөздің ортасында, ф сеси сөздің ортасында хәм
 ақырында келгенде көбинше қос еринлик болып айтыла-
 ды. Мысалы, *аванс, авария, совет, кофе, реформа, ци-
 фр, түф, сүф, үф* хәм т. б.

22-сүүрөт. Ф фонемасының рент-
 гсграммасы.

Еринлик—тислик
 в, ф сеслеринин қос
 еринлик болып айт-
 тылуы қарақалпақ
 тилинің өзіншелик
 өзгешелигине байла-
 ныслы болса керек.
 Сөздің ортасында
 дауыссыздың алдын-
 да келгенде в сеси-
 нің үңсизге айла-
 ныу қубылысы сези-
 леди. Мысалы: ав-
 тобус, совхоз автор
 усаған сөзлерде үңли
 в сеси п сесине усап
 айтылады.

Солай етип сырттан кирген сөзлерде жумсалатуғын **ф**, **ф** сесі түф, үф, сүф усаған түпкіліклі сөзлерде де жумсалады (дауыссызлары еринлік—тислік, жууысыңқы жалпақ санлақлы) фонемалар болып, олардан **в** үнлі, **ф** үнсіз фонема болып саналады.

§ 31. ТИЛ АЛДЫ ДАУЫССЫЗЛАРЫ — Д, Т, З, С, Ж, Ш, Ц, Ч, Н, Л, Р.

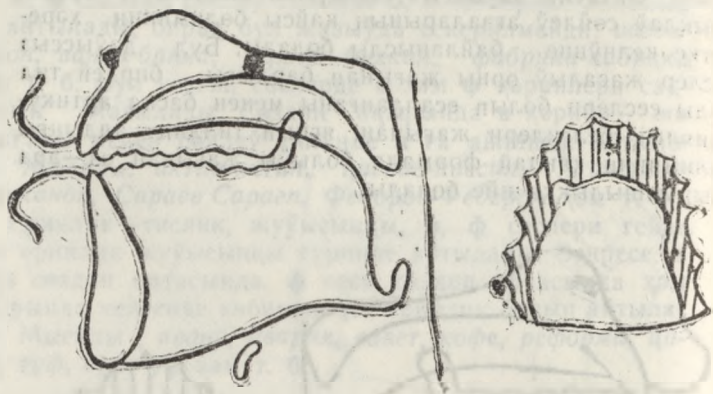
Бұл сеслерді айтқан уақытта актив сөйлеу ағзасы хызметін тилдің алдыңғы бөлімі атқарады. Сонлықтан да олар тил алды фонемалары деп есапланыуы тийіс. Өйткені дауыссыз сеслердің жасалуы орнын анықлау сөйлеу ағзаларының қайсы бөлімінің қарекетке келуіне байланысты болады. Бұл дауыссыз сеслер жасалуы орны жағынан барлығы бірдей тил алды сеслері болып есапланғаны менен басқа артикуляциялық белгілері жағынан, яғни тилдің алдыңғы бөлімінің қандай формада болуы жағынан өз—ара айырмашылыққа ие болады.

23-сүрет. Т фонемасының рентгенограммасы және палатограммасы.

Тил алды дауыссызларының ишінде **т**, **д** сеслері шауқымлы, жабысыңқы, ауызлық болып, ал **н** сесі соңор, жабысыңқы, мұрынлық болып саналады. Булардың үшеуін айтқан уақытта да тилдің ушы тислердің түбі менен қатты таңлайдың алдыңғы бөліміне жа-

бысуу жәм бирден ажырасуу арқалы жасалады. Сонлықтан **т, д, н** сеслери апикаль¹ дауыссызлар делinedи. **Т, д** сеслерин айтқанда жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолын жауып турады (23-сүўрет), **н** сесин айтқанда жумсақ таңлай түсинки ҳалда турып, мурын жолы ашылады (24-сүўрет). Сонлықтан **т, д** дауыссызлары—ауызлық, **н** сесн—мурынлық сес. Олар ортасындағы тағы да айырмашылықлар—**т, д** сеслерин айтқанда актив сөйлеу ағзасы болған тилдин алдыңғы бөлиминне көбирек күш салынады жәм ҳауа ағымы пәтлн болып, көбирек шауқым пайда етиледи (**т** сеси.

24-сүўрет **Н** фонемасынын рентгенограммасы жәм платограммасы.

тек шауқымнан, **д** шауқым жәм дауыстан жасалады). Ал **н** сесин айтқанда тил алдына онша күш түспейди жәм ҳауа ағымы өлпең болып, шауқым пәсең, дауыс басым болады.

Басқа дауыссызлар сыяқлы **т, д, н** сеслери де қоңсылас болып келген дауыссыз сеслердин тәсирине ушырап, жууан, жиңишке, еринлик реңкleri менен айтылады. Мысалы: *тас, тыс, тес, тис, топ, тут, түс, төс* т. б. Бул сөзлерде жууан **а, ы** сеслери менен қоңсылас болып келгенде **т** сеси жууан болып, **е, и** дауыссызлары менен келгенде жиңишке болып, **о, у** дауыссызлары

¹ Апикаль—латынша арех—«ушы». «басы» дегенди билдиреди.

менен келгенде т жууан хэм еринлик болып, ү. ө дауыс-
 тылары менен келгенде т сесн жипишке хэм еринлик
 болып айтылады. Солай етип т фонемасы қонсылас
 болып келген дауыссыларға байланысly белгилн дә-
 режеде хәр түрлн болып айтылып, хәр қыйлы реңкле-
 рине ийе болады. Қарақалпақ тилиндеги д, н фонема-
 лары хаққында да хэм басқа дауыссызлар жөнинде де
 усындай деўге болады. Дауыссыз фонемалардың бәри
 де қонсылас болып келген дауыссылардың тәсирн нә-
 тийжесинде түрлн реңклерн менен айтылады.¹ Т хэм н
 дауыссызлары сөздің басында, ортасында, ақырында
 жумсала бередн. Мысалы: тарақ, тал, тер, тоң, тор,
 түлки, ата, етик, отақ, ертеқ, ұтыс, түтин, ат, от, ут,
 өт, күт, ет, нан, не, нур, нөкер, ана, ене, қонақ, ғунан,
 күн, түн, бүгн, мен, сен, өн, жөн. т. б. Ал д сесн бол-
 са, сөздің басында хэм ортасында жумсалады. Мыса-
 лы: дала, дуз, дәлиз, дүз, дорба, дос, адам, қада, жол-
 дас, жүдә, қәде т. б. Сөздің ақырында д сесн жумсал-
 майды. Халқабад, абад, Ашхабад, Ленинабад, Ленин-
 град усаған сөзлердің ақырында д хәрбірн жазылған
 менен ол т сесине айланып айтылады. Сондай-ақ сонор
 н сесн үнсиз дауыссыз бенен қабатласып келгенде, пүт-
 киллей үнсізге айланбаған менен де үнсізленнү қу-
 былысы сезиледн. Мысалы: қант, жент, ант, бәнт, т. б.
 Үнсиз п дауыссызы айырым фонетикалық жағдайда,
 мәселен, ақыры п сесине тамамланған гейпара сөзлер-
 ге дауыссыздан басланған сөз ямаса айырым дауыссыз-
 лардан басланған сөз дизбеклеснп келсе, п үнлилеснп,
 б сесине айланып айтылады. Мысалы: сатып алды
 (сатыбалды), сорап әкел (сорабәкел), санап ал (сана-
 бал), сайлап ал (сайлабал), келнп едн (келнбедн) т. б.
 Бирақ, сап етти, гүрп етти, зулп алды, қулп ур, тырп
 етпе сыяқлы сөз дизбеклеринде ондай қубылыс бай-
 қалмай, п сесн өзінннн үнсиз қалпынде айтыла бередн.

Бул дауыссызлар түбір сөзлерде жумсалыу менен
 бирлнкте қосымталарда да жийн қолланылады. Гей-
 пара сеплнк жалғауларда т, д, н сеслерн өз ара орын
 алмасады. Бул сеслердің үнлеслнгіне байлансылы бо-
 лады, яғнй түбір сөздің ақырындағы сестннн сыпа-

¹ Дауыссызлардың хәр бірнннн дауыссылардың ыңғайына
 қарай төрт түрлн реңкте жумсалатуғыны жөнинде кеңірек «Да-
 уыссызлар сингармонизм» деген темада айтылады.

тына қарай бирде т, бирде д, бирде н сесиннен басланған жалғау жалғанады. Мысалы: тастың, истиң, саздың, сөздің, баланың, кемениң, қәлемнің, нанның, таңның (ийелик сеплеу); тасты, исти, сазды, сөзді, баланы, қәлемді, нанды, таңды, (табыс сеплеу); тастан, истен, саздан, сөзден, баладан, қәлемнен, наннан, таңнан (шығыс сеплеу). Т, д сеслери орын сеплигине хәм фейилдің бетлік жалғауларында да өз-ара орын алмасады. Мысалы: исте, таста, сазда, сөзде, балада, кемеде, таңда, аштым, сездим, қаздым т. б.

Мен, сен бетлік алмасықлары сепленгенде ийелик, барыс, табыс сепликлеринде н сесі түсіп қалады. Ал ол алмасығы сепленгенде ийелик, барыс, табыс сепликлеринде л сесі түсіп қалады да шығыс, орын сепликлеринде л сесінің орнына н сесі жумсалады. Н сесіне

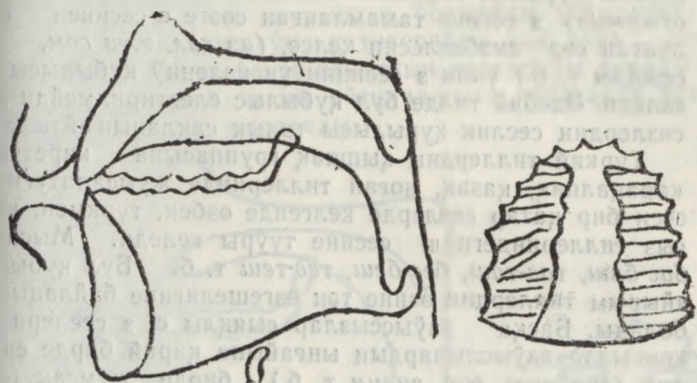
А. Мен,	сен,	ол
И. Мениң,	сениң,	оның
Б. Маған,	саған,	оған
Т. Мени,	сени,	оны
Ш. Меннен,	сенинен,	оннан
О. Менде,	сенде,	онда

тамамланған сөзге ғы, ги, қосымталары қосылса, н сесі н сесіне айланып айтылады. Мысалы: *азанғы-азаңғы, алдыңғы-алдыңғы, түнги-түңги*. Бирақ бұл жазыуда ескерілмей, түбірі толық сақланып жазылады.

Тил алды, жууысыңқы, бир фокуслы, с, з, сеслери тилдің алдыңғы бөлімі (оның екі қапталы) альвеолға ямаса жоқарғы тислердің түбіне тийіп, ортада дөңгелек санлақ пайда етилиуі арқалы жасалады. Тилдің ушы түсіңки қалда болып, төменгі тислердің түбіне тиреледі. Тил ушының бундай қалда тұрыуынан дорсаль¹ дауыссызлар жасалады. Қарақалпақ тилиндегі с, з, сеслери дорсаль дауыссызлар болады. Тилдің екі қапталы қапталдағы тислерге жабысқан қалда үйрилип, тилдің арқасында пайда етилген дөңгелек санлақтан қауа ағымы өтеді. С, з сеслери бир тосқынлықлы, себеби тосқынлық тек бир жерде—тилдің алдыңғы бөлімінде пайда етиледі. Жумсақ таңлай көтерілип, мұрын жолын жауып тұрғанлықтан бұл сеслер мұрын-

¹ Дорсаль—латынша dorsum —«арқа» деген мәні билдиреди.

лық болмайды, ал ауыз бослығы жаңғырық (резонатор) хызметін атқарып, ауызлық фонемалар болады (25-сүүрет). З сесн дауыс шымылдығының ҳәрекетн арқалы пайда етилген дауыстың қатнасыуы менен жасалады: с сесн айтқанда дауыс қатнаспай, ол тек шауқымнан турады. Басқа да үнсиз дауыссызлар сыяқлы с сесн айтқанда ҳауа ағымы пәтли болып, күшлн шауқымды пайда етеди.

25-сүүрет. С фонемасының рентгенограммасы ҳәм палатограммасы

С, з сеслери жасалғанда тилдин алдыңғы бөлими әдеуір жазық ҳалда жоқары көтерилип, еки қапталы альвеолға тийип, ортадан науаша тәризлн дөңгелек саңлақ пайда еткенликтен булар дөңгелек саңлақлы дауыссызлар делинеди. Бундай саңлақтан өткенде ҳауа ағымы ысқырық тәризлн айрықша шауқымды пайда етеди. Т ҳәм д сеслеринин артикуляциясы менен салыстырғанда с ҳәм з сеслерин айтқанда тосқынлық сәл артырақта жасалады.

Тилимизде с, з сеслери сөздин басында, ортасында, ақырында, сондай-ақ қосымталарда жумсала бередн. Мысалы: сөн, сулығ, сол, сән, аса, усы, барса, ислесе, адамсаң, билсин, ағасы, иниси, көмеклес, жеңис, бас, тас, зат, зар, зулым, зәңги, зер, зыят, таза, азат, узын, гүзе, аз, саз, тергиз, айтқыз, тамыз, айтамыз.

Үнлеслик нызамына байланыслы ш сесинин алдында келген с, з сеслери ш ға айланып айтылады. Бирақ бул

жазыуда ескерилмейди. Мысалы: *басшы-башшы, қосшы-қошшы, орысша-орышша, душы-душшы, озсын-оссын, жазсын-жассын* хәм т. б. Айырым сөзлерде с хәм ш сеслери параллель қолланылады. Мысалы: *самал-шамал, салы-шалы, салғам-шалғам*. Булардың ишинде *самал, салы, салғам* формалары әдебий сөйлеу нормасына тән болып, сол қалпында жазыу қабыл етилген.

Гейпара жағдайда, әсиресе, бетлеу жалғауының көплек түриниң биринши бетинде (*барамыз, билемиз, отырмыз*) з сесине тамамланған сөзге с сесинен басланған сөз дизбеклесип келсе, (*аз сал, жүз сом, гүз самалы* т. б.) үнли з сесиниң үнсизлениу қубылысы сезиледи. Әдебий тилде бул қубылыс елестирилмейди хәм сөзлердиң сеслик қурылысы толық сақланып айтылады.

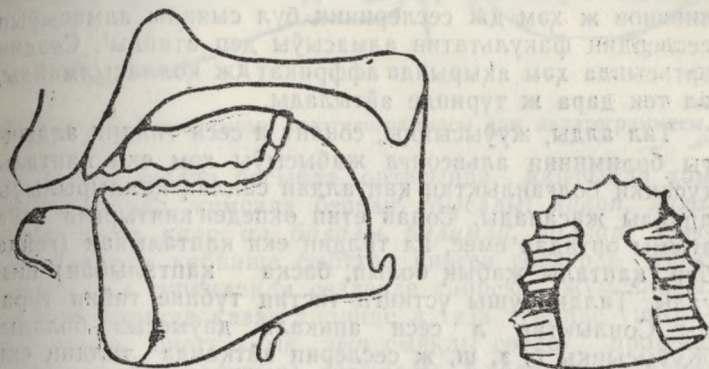
Түркий тиллердиң қыпшақ группасына киретуғын қарақалпақ, қазақ, ноғай тиллеринде жумсалатуғын с сеси бир қатар сөзлерде келгенде өзбек, түркмен, қырғыз тиллериндеги ш сесине тууры келеди. Мысалы: *бас-баш, тас-таш, бес-беш, тес-теш* т. б. Бул қубылыс айырым тиллердиң өзине тән өзгешелигине байланысly болады. Басқа дауыссызлар сыяқлы с, з сеслери де, қоңсылас дауысlyлардың ыңғайына қарай бирде еринлик (*сол, усы, зор, зулум* т. б.), бирде жумсақ (*сәл, сен, сиз, тез* т. б.), бирде еринлик хәм жумсақ (*сөз, үз, бөз, сүр*, т. б.) болып, хәр түрли реңклерде айтылады.

Тил алды, жууысыңқы, еки тосқынлықлы ш, ж сеслери тилдиң алдыңғы хәм ортаңғы бөлиминиң жоқарыға көтерілип, еки жерден тосқынлық пайда етилиуи арқалы жасалады. Солай етип, шауқым пайда ететуғын тосқынлық ауыздың еки жеринде (алдыңғы хәм ортаңғы бөлимлеринде) жасалады хәм олар еки тосқынлықлы фонемалар делинеди. Тил ушының қатты таңлайдың алдыңғы бөлиimine көтерілиуи арқалы биринши тосқынлық жасалады. Тил ушының бундай қалда турууынан какуминаль¹ дауыссызлар жасалады. Сонлықтан тил ушының жағдайына қарай қарақалпақ тилиндеги ш, ж дауыссызлары какуминаль дауыссызлар делинеди. Тил ортасының жумсақ таңлай менен қатты таңлай-

¹ Какуминаль — латынша сасиптеп -«үш, төбе» деген мәни билдиреди.

дың шегарасына қарай көтеріліуі арқалы екінші тос-
қындық пайда етиледі. Тіл ушы менен ортасының ара-
лығында тегіслик, хәтте ойыс пайда болады. Тілдин
екі қапталы қапталдағы тислерге тийип, ортасынан
тілди бойлап узынша саңлақ қалдырылады. Саңлақтың
формасы с хәм з сеслерин айтқандағыға қарағанда
жалпақлау болса керек хәм с, з ға салыстырғанда тос-
қынлық артырақта жасалады. Жумсақ таңдай жоқары
көтерілып турғанлықтан мурын жолы жабық болып,
ш хәм ж сеслерин мурынлық болмайды (26-сүүрет). Ш
сесин айтқанда дауыс қатнаспайды хәм хауа ағымы
күшли болады. Ал ж дауыстың қатнасыуы арқалы хәм
хауа ағымының ш ны айтқандағыға қарағанда күшсиз
болыуы менен жасалады.

26-сүүрет. Ш фонемасының рентгенограммасы хәм палатограммасы.

Дауыссыз ш сеси сөздин басында, ортасында, ақы-
рында хәм қосымталарда жумсала береді. Мысалы:
шаш, шел, шөл, шымшық, шире, аша, ишек, кеше, ушын,
аш, иш, уш, үш, гүриш, буриш, көпшилик, балықшы, хыз-
метши, балашылық хәм т. б. Дауыссыз ж сеси сөздин
басында хәм ортасында жиин қолланылады. Мысалы:
жолдас, жақсы, жылқы, жүрек, жумыс, жигит, ажы-
рық, гөже, гүжим, әжим, ажар, т. б. Ал сөздин ақы-
рында сийрек ушырасады. Мысалы: ұәж, илаж, минаж,
шыж-пыж, мәйиж, хәйиж усаған аз сандағы сөзлерде
жумсалады. Сондай-ақ орыс тили арқалы кирген этаж,
тираж, стаж, блиндаж, манеж, монтаж, усаған сөзлерде

ушырасып, үнсізленеди хәм ш тәризли болып айтылады.

Ш, ж дауыссызлары да еринлик дауыслылар менен келсе, еринлик болып, жууан дауыслылар менен келсе, жууан болып, жинишке дауыслылар менен келсе, жинишке болып айтылады. Мысалы: *жол, журт, жал, жер, жыл, жүр* т. б.

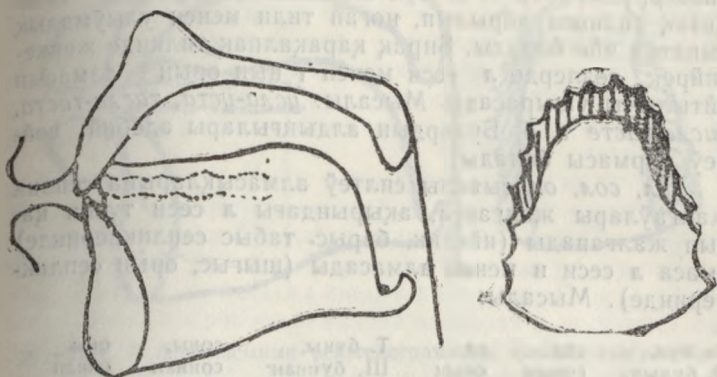
Қарақалпақ тилинде сөздің басында жумсалатуғын **ж** сеси бир қатар түркий тиллердеги **й** сеси менен сәйкес келеди. Мысалы: *жақсы-йақшы, жаз-йаз, және-йәне, жер-йер, жүз-йүз, жұлдыз-йұлдыз* т. б.

Кеуил аударарлық нәрсе—**ж** сеси сөздің басында **дж** аффрикаты түрінде де айтылады. Бир адамның өзи *жол, жақсы, жолдас, жүр, жарлы* сыяқлы сөзлерде **ж** сесин бирде **ж**, бирде **дж** түрінде айтады. Е. Д. Поливанов **ж** хәм **дж** сеслериниң бул сыяқлы алмасыуын сеслердин факультатив алмасыуы деп атайды¹. Сөздің ортасында хәм ақырында аффрикат **дж** қолланылмайды, ал тек дара **ж** түрінде айтылады.

Тил алды, жууысыңқы, сонант **л** сеси тилдің алдыңғы бөлиминиң альвеолға жабысыуы хәм еки қапталы түсинки болғанлықтан қапталдан саңлақ қалдырылуы арқалы жасалады. Солай етип өкпеден киятырған хауа ағымы ортадан емес, ал тилдің еки қапталынан (гейде бир қапталы жабық болып, басқа қапталынан) шығады. Тилдің ушы үстинги тистің түбине тийип турады. Сонлықтан **л** сеси апикаль дауыссыз болады. Жууысыңқы **с, з, ш, ж** сеслерин айтқанда тилдің еки қапталы қапталдағы тислерге жабысып, саңлақ ортада болса, **л** сесин айтқанда, керисинше қаптал ашық болып, саңлақ қапталдан пайда етиледі. **С, з, ш, ж** сеслери орта жууысыңқылар болса, **л** сеси қаптал жууысыңқы болады. Жумсақ таңлай **л** сесин айтқанда көтерілип, мурынға баратуғын саңлақты беклеп турады. Сонлықтан ол мурынлық емес, ауызлық сес болады (27-сүүрет). Дауыс шымылдығы тербелип, дауыс пайда етиледі. Сөйлеу ағзаларына жүдә күш түспей айтылады хәм хауа ағымы пәсең болғанлықтан, шауқым аз дәрежеде болады. **Л** сеси сонор дауыссызлар қатарына киреди.

¹ Е. Д. Поливанов. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. «Труды Хорезмской экспедиции», Ташкент, 1933, 8-бет.

Сөйтип л дауыссызы тил алды, сонор, қаптал жууы-
сыңқы фонема болып сачалады!

27-сүурет. Л фонемасының рентгенограммасы хәм палатограммасы.

Л сеси сөздің басында, ортасында, ақырында хәм қосымталарда жумсала береді. Мысалы: *лақап, лала, лаген, алма, қала, ал, балалы, билилли, маллар*. Сөздің басында көбінше сырттан кирген сөзлерде ушырасады, ал түпкиликли сөзлерде сийрек жумсалады. Сөздің басында қазақ тилинде л таза түрінде ушырасу менен бирге (*лық, лып* сыяқлы сөзде) протеза¹ менен (*ылақ, ылақтыр*) айтылады. Қарақалпақ тилинде л сөз басында таза түрінде айтылады. Ал қазақ тилиндеги протеза менен айтылатуғын *ылақ, ылақтыр* сөзлери қарақалпақ тилинде *ылақ, ылақтыр* болып л сесиниң алдында дауыслы элемент емес, ал ҳақыйқат дауыслы фонема жумсалады.

Қарақалпақ тилинде *лы—ли, лар—лер* сыяқлы л сесинен басланатуғын қосымталар басқа сеслер менен алмаса бермейді. Қазақ тилинде бул сыяқлы қосым-

¹ Л сесиниң жасалуы ҳаққында толығырақ мына мақалада айтылған: Р. Бекназарова. Материалы экспериментально — фонетического исследования согласных современного литературного каракалпакского языка, «Вестник» Каракалпакского филиала АН УзССР Нөкис, 1971, №1.

² Протеза — латынша *protesis* — «арттыруу» мәнисин билдиреди.

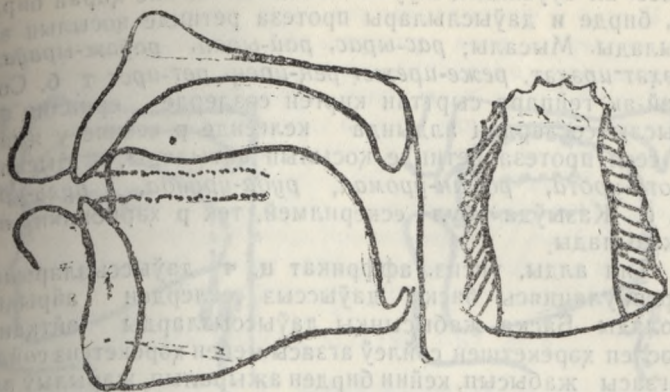
талардағы л сесі жалғанатуғын сөзінің ақырындағы сестің ыңғайына байланысты д, т сеслері менен алмасып жумсалады. Мысалы: қалалар, жастар, қыздар, биздер, күндер т. б. Бұл жағынан қарақалпақ тілі қазақ тілінен айрылып, ноғай тілі менен ұлыұмалық сыпатқа иіе болады. Бірақ қарақалпақ тілінде жеккесіірек сөзлерде л сесі менен т ның орын алмасып айтылуы ұшырасады. Мысалы: *ұсла-ұста, тасла-таста, тисле-тисте* т. б. Булардың алдыңғылары әдебий сөйлеу нормасы болады.

Бұл, сол, ол сыяқлы сілтеу алмасықтарына сеплік жалғаулары жалғанса, ақырындағы л сесі түсіп қалып жалғанады (ііейілік, барыс, табыс сепліклерінде) ямаса л сесі н менен алмасады (шығыс, орын сепліклерінде). Мысалы:

А. бұл,	сол,	ол	Т. бұны,	соны,	оны
И. бұның,	соның	оның	Ш. бұннан	соннан	өннан
Б. бұған,	соған,	оған	О, бұнда,	сонда,	онда.

Қарақалпақ тілінің арқа диалектінде, анығырақ айтқанда Тахтакөпір районында жайласқан қарақалпақлардың тілінде л сесі н менен алмасыуы байқалады. Мысалы: *күнлер-күннер, түнлер-түннер, адамлар-адамнар, тонлар-тоннар, онлап-оннап, күнлеп-күннеп* т. б. Керісінше қарапайым сөйлеу тілінде, әсіресе, қарақалпақ тілінің қубла диалектінде н сесінің л менеп алмасыуы сезіледі. Мысалы: *күнлер-күллер, сенлер-селлер, түнлер-түллер, онлап-оллап, күнлеп-күллер*, т. б. Әдебий тілде жоқарыдағы сөзлердің фонемалық құрылысы толық сақланып (*күнлер, түнлер* т. б. түрінде) айтылады.

Тіл алды, дирилдеуік, сонант р тіл ұшы хәм тіл алдының ернегі қатты таңлайдың алдыңғы тусында дирилдеуі арқалы жасалады. Тіл ұшы жоқары қарай аздап иймейеді, тіл ортасы көтеріңкі жағдайда болады. Сонлықтан тіл ұшы менен тіл ортасының аралығында аздап ойыс пайда етіледі (28-сүүрет). Р сесі тіл ұшының жағдайына қарай какуминаль дауыссыз делінеді. Тіл ұшы дирилдеуі уақтында қатты таңлайға аздап тийіп қайтады. Проф. Л. Р. Зиндердің айтыуы бойынша р түріндегі дирилдеуік сесті айтқанда «дирилдинің іске асыуы үшін сөйлеу ағзаларының толық жабысуының зәрүрлігі жоқ, бұл үшін олардың жа-

28-сүүрет. Р фонемасының рентгенограммасы хэм палатограммасы.

кынласууының өзі жеткиликли»¹. Қарақалпақ тилиндегі р сесин айтқанда тил ушы қатты таңлайға толық тиймейди. Сонлықтан палатограммада тил ушы толық из қалдырмайды. Р сеси жабысыңқы дауыссызға қарағанда жууысыңқыға бираз жақынырақ болады. Тил ушының дирилдисиниң саны бірден үш-төртке шекем болууы мүмкин. Сөздің ортасында келгенде бир-скиден зыят дирилди болмайды. Ал сөздің ақырында үш-төртке шекем дирилди пайда етилиуи мүмкин. Дауыс шымылдығы тербелiske келип, дауыс қатнасады. Сөйлеу ағзаларының мускулларына көп күш түспейди. Хауа ағымының пәти басқа сонорларды айтқандағыдан күшлирек болады хэм басқа сонорларға қарағанда р сеси шауқымлырақ айтылады. Бул р сесин айтқанда пайда етилетугын тосқышлықтың сыпатына байланысly болса керек. Жумсақ таңлай көтерилип, мурын жолы жабық турады. Сонлықтан бул сес мурынлық дауыссыз болмайды.

Р дауыссызы сөздің ортасында хэм ақырында жийи қолланылады. Мысалы: *ара, артық, арыс, жүр, қыр, сыр* т. б. Сондай-ақ айырым қосымталарда да ушырасады: *барар, келер, сақлар, атқар, жеткер* т. б. Сөздің басында сийрек ушырасады. Онда да р таза түрінде

¹ Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, 146-бет.

емес, ал бууынның жууан—жиңишкелігине қарай бірде ы, бірде и дауыссыздары протеза ретінде қосылып айтылады. Мысалы; *рас-ырас, рай-ырай, райаж-ырайаж, рахат-ирахат, реже-иреже, рең-ирең, рет-ирет* т. б. Сондай-ақ гейпара сырттан кирген сөздерде еринлік дауыссыздардың алдында келгенде р сесіне у ямаса ү сесі протеза ретінде қосылып айтылады. Мысалы; *рота-урота, роман-уроман, руда-уруда, руль-үрел* т. б. Жазууда бұл ескерілмей, тек р қарібиннің өзі жазылады.

Тил алды, үнсіз, аффрикат **ц, ч** дауыссыздарының артикуляциясы басқа дауыссыздардан айрықша болады. Басқа жабысқан дауыссыздарды айтқанда дәлелі қарқынмен сөйлеу ағзасы менен қарқынсыз сөйлеу ағзасы жабысып, кейін бірден ажыралып, жарылуы пайда етілсе, **ц, ч** сесінің айтқанда дәлелі жабысуы, кейін әстен ажырасуы арқалы саңлақ пайда етіліп, олар жабысқанлық хәм жууысқанлық қарінетлерге ие болады. Булардың екеуін айтқанда да жумсақ таңлай көтерінкі жағдайда болып, мурынға баратуғын саңлақты жауып турады. Сонлықтан **ц, ч** мурынлық емес, ауызлық сесілер болады. Дауыс шымылдығы қарқын етпейді хәм олар үнсіз дауыссыздар қатарына жатады (29-30 сүүреттерде **ц, ч** фонемаларының рентгенограммалары берілген).

Ц сесі **т** сесін айтқандағыдай тил ушының альвеолға жабысып, кейін әстен жаздырылуы нәтижесінде **С** сесін айтқандағыдай тилдің ушы менен бірлікте тилдің алдыңғы бөлімі тосқанлық пайда етіуге қатнасады. Жабысу хәм жууысу ажыралмаслық дәрежеде пайда етілгенліктен **ц** сесін толық айтылған **т** хәм **с** сесілерінің дизбегі деп қарауға болмайды. Екі бөлек биригіп, бір пүтін аффрикат сесі пайда етеді. Солай етіп **ц** жабысқаннан басланып, жууысқан бөлігі **с** тәрізлі бір тосқанлық болады.

Ч сесін айтқанда жумсақ **т'** сесін айтқандағыдай тил алдының қатты таңлайдың алдыңғы бөліміне жабысуы хәм кейін әстен ажыралысып, жүдә қысқа **ш** сесі сияқты бөлімін пайда етіу арқалы жасалады. Солай етіп сөйлеу ағзалары **т** хәм **ш** сесілерінің диз-

¹ 29—30—сүүреттер М. И. Матусевичтің «Современный русский язык. Фонетика», (М. 1976, 143-144-беттер) кітабынан алынды.

29 сүүрет. Ц бирикпелисинин рентгенограммасы (дәслепки жабысыңқы бөлеги тутас сызык пенен, соңгы жууысыңқы бөлеги узик сызык пенен берилген).

30-сүүрет Ч бирикпелисинин рентгенограммасы (дәслепки жабысыңқы бөлеги тутас сызык пенен соңгы жууысыңқы бөлеги узик сызык пенен берилген).

Бегин айтқандагы жағдайға усайды. Бирақ дәслепки т сыяқлы бөлеги айтылғаннан кейин жарылуу болмайды, ал ш тәрізлі сести дауам етиу менен тамамланады. Соңгы жууысыңқы бөлеги еки тосқындықты болады. Ч сесинин жабысыңқы хәм жууысыңқы бөлімлерин сөйлеу ағзаларының бир жеринде бир пүтин сес сыпатында жасалғанлықтан оны т хәм ш сеслеринин дизбегин деп есаплауға болмайды.

Дауыссыз ч сесинин жасалуу орны ц ға қарағанда сәл артырақта болады. Бул ч хәм ц бирикпелеринин соңгы жууысыңқы бөлеклеринин жасалуу өзгешеликлерин менен байланыссы болса керек. С хәм ш сеслеринин артикуляциялық өзгешелиги қандай болса, ц хәм ч сеслеринин соңгы жууысыңқы бөлеклеринин айырмашылығы да сондай. Бул бирикпелерди айтқанда тил ушының жағдайы т сесин айтқандагы тәрізлі болады: ц сеси—апикаль, ч какуминаль фонема. Яғный, т сесин айтқанда тил ушы жоғарғы тислердин түбине (альвеолға) тийип турса, ц хәм ч сеслерин айтқанда да тил ушы альвеолға (ямаса қатты таңлайға) тийип айтылады.

Ц хәм ч фонемалары тек орыс тилинен келип кирген сөзлерде ғана ушырасады. Қарақалпақ тилинің түпкиликін сөзлерінде ушыраспайды. Сонлықтан булар қарақалпақ тили ушын жаңа фонемалар болып сапалады. Қарақалпақ әдебий тилинде орыс тилиндегідей, ал қарапайым халық тилинде ц сесін с менен, ч сесін ш менен алмастырып айтыу жийі гезлеседи. Мысалы: *цех-сех, центнер-синтинер, цемент-семент (сиймонт), цыган-сийган, цифра-сийфр, цитата-сийтат, чек-шек, чемпион-шемпон, чума-шумма, чуваш-шуваш, лекция-лексия, концерт-консерт, каучук-каушук.*

§ 32. ТИЛ ОРТАСЫ ДАҰЫССЫЗЫ—Й.

Й дауыссыз сесін айтқанда тилдің ортаңғы бөлімі қатты таңлайдың тусына көтеріліп, олар ортасында жалпақ саңлақ қалдырылады. Тил еки қапталы ортасынан узынша саңлақ қалдыра отырып, қапталдағы азыу тислерге хәм олардың түплерине тийеди. усының нәтижесінде тилдің қалдырған еки қапталының излери палатограмада анық көринеди. Әсиресе, көбірек жоқары көтерілген тил ортасының еки қапталы тийген үлкен азыу тислердің тусында үлкенірек (енлірек) излер қалдырылады. (*31-сүурет*). Тилдің алдыңғы хәм артқы бөлімлери түсіңки жағдайда турады. тил ушы төменгі тислердің түбіне тийіп, бул сес дорсаль фонема болады. Тилдің ортаңғы бөлімі ауыз бослығын екиге бөліп турады. Солай етип ауыздың алды бетінде кишірек кеңликти, артында үлкен бослықты пайда етеди. Ерінлер ашық, бийтәреп ғалда болып, ауыз бослығы резонаторының алдыңғы шегарасы алдыңғы тислер болады. Жумсақ таңлай көтеріліп, мурын жолын жауып турады. Дауыс шымылдығы хәрекетте болып, й сесін айтқанда дауыс қатнасады. Хауа ағымы күшли болмайды хәм шауқым аз дәрежеде қатнасады. Солай етип й сонор дауыссыз болады.

Дауыссыз сеслердің ишінде й хәм ұ сонорлары артикуляциялық жақтан дауыссызларға көбірек ұсас болады. Сонлықтан буларды гейде ярим дауыссызлар деп те атайды. Й, ұ сеслери, әсиресе, сөздің ақырында, буынның ақырында хәм ортасында келгенде дауыссызларға көбірек ұсайды. яғный бул фонетикалық жағдайларда сөйлеу ағзаларының тосқынлығы аз дәрежеде болады. (Дауыссызлардың баслы өзгешелигі—сөйлеу

31-сүүрет. **Й** фонемасының рентгенограммасы хэм палатограммасы.

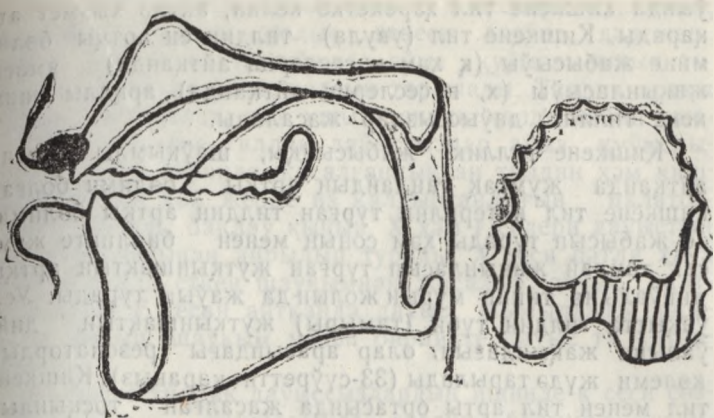
ағзаларының бир жеринде тосқынлық пайда этпү арқалы жасалады. Ал сөздің басында хэм бууының басында **й, ұ** сеслери сөйлеу ағзаларының әдеуір дәрежеде тосқынлық этпү арқалы жасалады. Мысалы: *ай, тай, айт, тау, сау, ау*, сөзлериндеги **й, ұ** сеслери менен *йа (я), уаз, аяқ, тайын, тауар, сауат, ауар* сөзлериндеги **й, ұ** сеслеринин айтылыуын салыстырып қараңыз. **Й, ұ** фонемаларының бул еки түрли реңкинң бири (сөздің, бууының ақырында келгендеги реңки, артикуляциялық жақтан дауыссызларға жақын айтылса, екіншиси (сөздің, бууының басындағы реңки) дауыссызларға көбирек усайды.

Й сеси сөздің ортасында хэм ақырында жийи ушырасады. Ал сөздің басында *йа, (я), йамаса (ямаса), йақ (яқ), йақшы, (яқшы), йар (яр), (ябы), йәки (яки), йош, Йусип (Юсип)* сыяқлы сөзлерде ушырасады. Бул сес қарақалпақ тилинде түпкиликли сөзлердің басында мудама **е** дауыссызының алдында жумсалады. Мысалы: *йел(ел), йеки(еки), йерин(ерин), Йеримбет (Еримбет)* т. б. Орыс тилинен кирген сөзлерде де сөздің басында **й** фонемасы жумсалады. *Йегор (Егор, Емельянов(Емельянов), Йешишев(Епишев), йолка (ёлка)*. Жазыуда сөздің басындағы **й** хэм соңында келген дауыссыз бирлестирилип бир хәрип пенен. **я, ю, е, ё** хәриптерининң бири менен, жазылады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде к хәм қ бир пүтин үнсиз фонеманың реңклери, сондай-ақ г хәм ғ да бирден-бир үнли фонеманың еки түрли реңки екенин мойынлай отырып, ал артикуляциялық жақтан к менен қ ның, г менен ғ ның үлкен айырмашылыққа ийе екенин (к, г—тил арты, қ, ғ—кишкене тилин) есапқа алып, ол реңклердин хәр бирине айрықша дыққат аударып, жән-жақлы сыпатлама беріуді мақұл көрдик. Қ, г дауыссызлары тилдин аріқы бөлімнің жумсақ таңлайға жабысуы хәм кейінн бирден ажырасуы арқалы жасалады. Тилдин алдыңғы бөлімнн түсінікн жағдайда болады. (32-сұурет). Тил ушы артқа тартылғанлықтан алдыңғы тислерге тиймейди. Тил артынын соңғы азыу тислердин тусына тийетуғынын палатограммада қалдырған изден көріуге болады. Жумсақ таңлай көтеріліп, мурынға баратуғын саңлақты жауып турады. Сонлықтан бул сес мурынлық болмайды. Г сесин айтқанда дауыс шымылдығы гербеліске келип, дауыс пайда етеди. Ал к сесин айтқанда ҳауа ағымы күшли болады хәм дауыс шымылдығы ҳәрекет етпей, дауыс қатнаспайды. Г сеси дауыс пенен бирге шауқымнан жасалады; к сеси тек шауқымнан жасалады. Жабысыңқы к, г, сеслери интервокаль жағдайда (еки дауысслының аралығында) өзлеринин жууысыңқы реңклеринде айтылады. Мысалы: *әке, ҳәким, шеке, шеге, ләген, егис, тигис* хәм т. б. Сондай-ақ сөздин ортасында айырым үнли ямаса сонор дауыссызлар менен дауысслардың арасында келгенде де, мысалы, *ләзги, дизгин, бизге, берген, келген, желке, күлки, түлки* т. б.) жууысыңқы болып айтылыуы мүмкин. К, г сеслеринин жууысыңқы болып айтылыуы сөйлеушилер тәрепинен ҳеш қандай елестирілмейди. Олардың жууысыңқы болып айтылыуы сөзлердин мәнисин өзгертиуге себепши болмайды. Сонлықтан да жууысыңқы хәм жабысыңқы болып айтылған к, г сеслери жеке-жеке фонемалар ретинде өз-ара қарама-қарсы қойылмайды.

К сеси сөздин басында, ортасында, ақырында жумсала береді. Мысалы: *кәп, күн, кән, кеп, шекпен, еки, уки, төк, түк* т. б. Г сеси сөздин басында хәм ортасында жумсала береді. Мысалы: *гәп, гүрриң, гәне, гедей, гилем, өгиз, бүгин* т. б. Ал түпкилики сөзлердин ақы-

32-сүүрет. К сесиниң рентгенограммасы хәм палатограммасы.

рында ушыраспайды. Орыстили арқалы кирген педагог, биолог, геолог усаған сөзлердиң ақырында г ҳәриби жазылғаны менен к болып айтылады.

Жоқарыда келтирилген мысаллардан көргенимиздей-ақ к, г сеслери түпкиликли сөзлерде мудама жинишке дауыссылар менен бирге бир бууында қатар келеди.

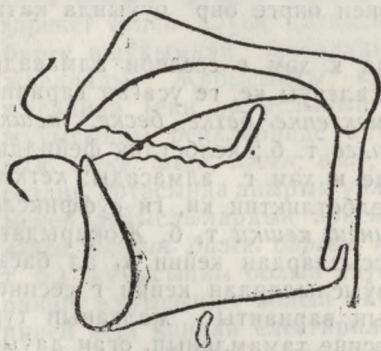
Гейпара қосымталарда к хәм г сеслери алмасады. Мәселен, барыс сеплик жалғауы **ке, ге** усаған вариантлары менен айтылады: *мектепке, бетке, беске, кешке, билимге, жерге, изге, тилге* т. б.; келбетлик феиһлдиң **кен, ген** суффикслеринде к хәм г алмасады: *кеткен, келген, ислеген* т. б.; келбетликтиң **ки, ги** суффикслеринде: *түски, гүзги, бүгинги, кешки* т. б. Жоқарыдағы мысалларда үнсиз дауыссызлардан кейин **к**, ал басқа дауыссызлардан хәм дауыссылардан кейин **г** сесинен басланған қосымталардың варианты жалғанып тур. Сөздиң ақыры үнсиз к сесине тамамланып, оған дауысыдан басланған қосымта қосылса, **к** сеси **г** сесине айналады. Мысалы: *терек-тереге, көмек-көмеги, жүрек-жүреге, ерик-ериге, ек-еге, жек-жеге, шек-шеге* хәм т. б.

§ 34. КИШКЕНЕ ТИЛЛИК ДАУЫССЫЗЛАР—Қ, Х, Ғ, Н.

Жумсақ таңлайдың арты кишкене тил менен тамаманатұғышылығы белгили. **Қ, х, ғ, н** сеслериниң жасалы-

уында кишкене тил ҳәрекетке келип, актив хызмет атқарады. Кишкене тил (увула) тилдің ең артқы бөліміне жабысуы (қ хәм ң сеслерін айтқанда) ямаса жақынласуы (х, ғ сеслерін айтқанда) арқалы кишкене тиллик¹ дауыссызлар жасалады.

Кишкене тиллик, жабысыңқы, шауқымлы қ сесін айтқанда жумсақ таңлайдың артқы бөлімі болған кишкене тил көтеріліп тұрған тилдің артқы бөліміне жабысып турады хәм соның менен бирликте жумсақ таңлай жақынласып тұрған жутқыншақтың артқы дийуалына тийіп мұрын жолында жауып турады. Усы уақытта тилдің түбі (тамыры) жутқыншақтың дийуалына жақынласып, олар арасындағы резонатордың көлемі жүдә тарылады (33-сүуретти қараңыз). Кишкене тил менен тил арты ортасында жасалған тосқынлық ҳауа ағымының пәти менен бирден жаздырылып, жарылуы пайда етиледі. Усы уақытта мұрын жолы жабық тұрғанлықтан қ сесі мұрынлық дауыссыз болмай, ауызлық болады. Дауыс шымылдығы ҳәрекетсіз болып, дауыс қатнаспайды, ал ҳауа ағымы пәтти болады. Сонлықтан бул сес тек шауқымнан ибарат болып, үнсіз дауыссызлар қатарына киреди.

33 сүурет. Қ сесінің рентгенограммасы.

Кишкене тиллик, жууысыңқы, шауқымлы х, ғ дауыссыз сеслері жасалуы орны жағынан бирдей. Кишкене тил тилге жақынласып, ортада саңлақ қалдырылады, ҳауа ағымы қалдырылған саңлақтан өтіу уақытында бул сеслерге тийіспі болған шауқым пайда етиледі. Жумсақ таңлай тилдің артқы бөліміне жақынласуы менен бирликте х, ғ сеслерін

айтқанда қ сесін айтқандағы сыяқлы ол (жумсақ таңлай) жутқыншақтың дийуалына да тийіп, мұрын жо-

¹ Кишкене тиллик фонемаларды «увуляр» фонемалар деп е атайды. uvula — латынша «кишкене тил» дегенди аңлатады.

лын жауып турады. Сонлықтан х, ғ сесслери мурынлық болмайды. Тилдин толық денеси әдеуір дәрежеде кейин шегинеди. Нәтийжеде ауыз қууыслығының төриндеги резонатордың көлеми тарылады. Тилдин артқы бөлими көтерилип, тил ушы түсинки ҳалда кейин шегинеди. Қишкене тиллик дауыссызлар ауыз қууыслығының жүдә төринде жасалғанлықтан тилдин хәм кишкене тилдин қай жерде из қалдырғанлығын палатограмма арқалы бақлау қыйын. Х хәм ғ селери дауыстың қатнасы жағынан айрылып турады. Х сеси пәтлн ҳауа ағымы пайда еткен шаўқымнан жасалып, дауыс қатнаспайды. Ғ сесин айтқанда дауыс шымылдығы ҳәрекетте болып, шаўқым менен бирликте дауыс та қатнасады.

Қишкене тиллик дауыссызлардың ишинде қ сеси сөздин барлық орынларында—сөздин басында, ортасында, ақырында жиий ушырасады. Мысалы: *қала, қармақ, қалқы, қанар, қумар, қулын, соқ, жоқ, сопақ, тоқпақ* т. б. Сөздин ортасында келгенде қ көпшилик жағдайда жууысынқы х сеси менен алмасады: еки дауыслының аралығында (*ахыл, сахла, пахал*); дауыслы менен сонорлар аралығында (*сахла, шахмақ, тахлау*); дауыслы менен жууысынқы дауыссызлар аралығында (*жақсы бахсы, ахша, бахша*) х. т. б. Бирақ жазыуда ол ескерилмей, қ менен жазылады. Сөз дизбегинде алдыңғы сөздин ақырында келген қ сеси соңғы сөздин басындағы сестин ыңғайына байланыслы үнли ғ сесинне айланып айтылады¹. Мысалы: *жоқ етти—жоғ етти, Ақдәрья-Ағдәрья* т. б. Бирақ *ақ терек, ақ тал, сақ бол, ҳақ көкирек, Ақ қала* усаған сөз дизбеклеринде қ сеси өзиниң жабысынқы түринде айтылады. Сондай-ақ *тоқпақ, соқпақ, ақбас, соққы жақты* усаған сөзлерде сөз ортасында келгенде жабысынқы болып айтылады.

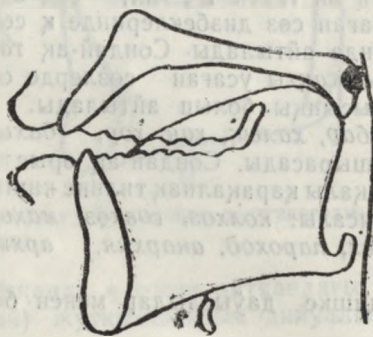
Х фонемасы *хат, хабар, халық, хан, хор, бахыт, пахта* усаған сөзлерде ушырасады. Сондай-ақ орыс тилинен хәм орыс тили арқалы қарақалпақ тилине кирген сөзлерде ушырасады. Мысалы: *колхоз, совхоз, махорка, техника, механизм, цех, пароход, анархия, архив, архизм* т. б.

К хәм ғ сеслери жинишке дауыслылар менен бир

¹ Морфемалардың шегарасындағы хәм сөз дизбегиндеги шегаралас сеслердин үнлесин, сеслердин алмасып келиуи жөнинде дауыссызлар сингармонизми темасында кеңирек сөз етиледи.

бууында келетуғын болса, түпкиликли сөзлерде **қ**, **ғ** сес-
слери жууан дауыссылар менен бир бууында келеди.
*Қәде, қәдир, қәлем, қәлип, қәте, қәули, қәпес, ғәлле,
ғәзийне, ғәрезли, ғәззел* сыяқлы сөзлерде жиңишке
ә дауыссылы жазылғаны менен ол жерде жууан а фо-
немасы жұмсалған. Гейпара қосымталарда **қ** хәм **ғ**
сесслери алдындағы сеслердин ыңғайына қарай алма-
сады: сеплик жалғауларында—*атқа, тасқа, жасқа, ба-
лаға, талға, сазға, жанға, жарға*, т. б.; келбетлик фе-
йилдин суффикслеринде—*айтқан, асқан, аққан, шап-
қан, алған, баслаған, жанған, барған* т. б.; келбетлик-
тин суффикслеринде—*артқы, қысқы, бурынғы, алдың-
ғы, былтырғы, жазғы* т. б. Бул сөзлерде үнсиз дауыс-
сызлардан соң үнсиз **қ**, ал үнли, сонор дауыссызлар-
дан хәм дауыссылардан соң үнли **ғ** сесинен басланған
қосымталардың вариантлары жалғанып отыр.

Жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей **қ**, **ғ**, **к**,
г сеслеринен басланған бирқанша қосымталар төрт
вариантта айтылады, бирақ бир мәни билдиреди. Мә-
селен, *ға/ге, қа/ке; қан/кен, ған/ген; ғалы/гели, қалы/ке-
ли; қы/ки, ғы/ги* т. б. қосымталар қосылажақ сөзиниң ақы-
рындағы сестин жағдайына байланысly хәм ондағы да-
уысlyның жууан я жиңишкелигине байланысly қосыла-
ды. Сөздин ақырындағы үнли дауыссыздың үнсизге
айланғаны сыяқлы, керисинше, сөздин ақыры **қ** сеси-
не тамамланып, оған дауысlyдан басланған қосымта

34-сүурет. **Ң** фонемасының рентгено-
граммасы

қосылса, үнсиз **қ** се-
си **ғ** үнлисине ай-
ланады. Мысалы:
*тарақ-тарағы, жа-
рық-жарығы, қурақ-
қурағы, тақ-таға,
тық-тыға* т. б.

Ң сесин айтқан-
да **қ** ны айтқанда-
ғы сыяқлы кишке-
не тилдин артқы
бөлимине тийип, ҳа-
уа ағымының ауыз-
ға өтетуғын жолы-
на тосқынлық қы-
лады. Бирақ **қ** се-
син айтқандағыдан

айырмасы—жумсақ таңлай түсіңки-қалда болғанлықтан хәм жутқыншақтың дийуалына тийип турмағанлықтан ң сесин айтқанда мурын жолы ашық турады. (34-сүүрет). Солай етип бул сести айтқан уақытта ауыз бослығында тосқынлық жасалған менен хауа ағымы мурын жолынан иркинишсиз өтип турады. Нәтийжеде мурынлық ң сеси жасалады. Хауа ағымы күшли болмайды, дауыс шымылдығы тербелисте болып, дауыс қатнасады. Бул артикуляциялық сыпатлама ң дауыссызыпын кишкене тиллик, жабысыңқы сонор, мурынлық фонема екенин көрсетеди.

Ң сеси сөздин ортасында хәм ақырында жумсалады. Мысалы: *жаңа, жеңис, теңиз, жеңге, аң, таң, кең, тең, мың, тың*, т. б. Қосымталарда ушырасады: *балаң иинің, китабың, тилиң, иследиң, оқыдың илиминің китаптың* т. б. Ал сөздин басында ушыраспайды.

§ 35. КӨМЕКЕЙ ДАУЫССЫЗЫ — Ҳ

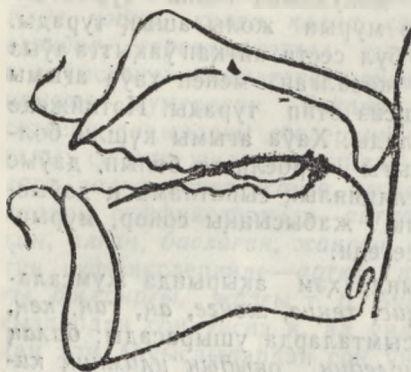
Бул сес фарингаль¹ дауыссыз деп те аталады. Ҳ сесин айтқанда тилдин толық массасы түсіңки жағдайда болады. Тил ушы төменги тислердин түбине тийеди. Тилдин түби жутқыншақтың дийуалына жақынласады. Ауыз қууысылығы резонаторының ең тарылған жери тилдин түби менен жутқыншақтың артқы дийуалының аралығы болады (35-сүүрет). Резонатордын тарылған сол жеринде Ҳ дауыссызына керекли болған шауқым пайда етиледі. Бул дауыссызды айтқанда дауыс қатнаса ма ямаса қатнаспай ма? Бул мәселеде еки түрли көз-қарас бар. Бир қатар илимпазлар Ҳ үнсиз дауыссыз² десе, екіншилери ызыңлы³ (усы жумыста қолланылған термин бойынша—үнли) деп есаплайды. Осциллограммадағы сызықларды қарасақ, бул дауыссыздың сөздин ортасында үнлиге айланып айтыла-

1. Фарингаль — грекше *pharynx* — «жутқыншақ, көмекей».

2. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II т, 1952, 70-бет; Р. С. Бекпазарова. Заднеязычные, uvулярные, фарингальные согласные каракалпакского языка «Вестник Киевского университета», серия филология, 1973, №15. 98-бет.

3. К. Убайдуллаев. Ҳазирги заман каракалпак тили. Фонетика. Нөкис, Ҳ сеси дауыс шымылдығында жасалады деген пикирге де қосыла алмаймыз (45—46-бетлер).

35-сүүрет. Х фонемасының рентгенограммасы.

лақ сөзлерде жумсалады. Х сесі фонемаретинде араб, парсы тиллеринен сөзлердин келип кириуи менен бирге қарақалпақ тилинде пайда болған. Бул сес *баха*, *бәхәр*, *хәм*, *хәр*, *хәзир*, *мәхәл*, *хайуан*, *қахарман* т. б. сыяқлы араб, парсы тиллеринен кирген сөзлерде жумсалады.

туғынын көреміз¹. Ал сөздин басында хәм ақырында—үнсиз. Бас-қа үнсиз дауыссызларды айтқандағы сыяқлы хауа ағымы пәтл шығады. Сонлықтан х сесин, бизинше, үнсиз дауыссыз фонема деп есаплаған дурыс. Ол сөз ортасында үнли ренки менен айтылады.

Дауыссыз х фонемасы түпкиликли сөзлерде сийрек ушырасады: Ол *ах*, *үх*, *пах*, *хай-хай* усаған таң-

§36. ДАУЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Дауыссыз сеслердин жасалуында шауқым менен дауыс қатнасуының белгили. Бир топар дауыссызлар тек шауқымның жәрдеминде, екінши топардағы дауыссызлар шауқымның хәм дауыстың қатнасуында, үшінши топардағы дауыссыз сеслер шауқымға қарағанда дауыстың басымырақ қатнасуы нәтийжесинде жасалады. Дауыссызлардын жасалуында дауыстың хәм шауқымның қатнасына қарай дауыссыз сеслер шауқымлылар хәм сонорлар болып бөлинеди. Шауқымлы дауыссызлар үнли хәм үнсизлер болып тағы да топарларға бөлинеди. Актив (хәрекетшен) сөйлеу ағ-

¹ 1. Е. Д. Поливанов та сөз ортасында (инлаутта) х сесинин үнлиге айланатуғынын көрсетеди. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. Труды Хорезмской экспедиции Ташкент, 1933, 26-бет.

засының пассив (хәрекет етпейтуғын) сөйлеу ағзасына қалай хәм қандай дәрежеде жақынласыуына (яма-са жабысыуына) қарай, яғный тосқынлықтың жасалыу усылына қарай дауыссызлар жабысынқы, жууысынқы, дирилдеуик болып бөлинеди. Сөйлеу ағзасының қайсы бөлиминиң хәрекет етиуине қарай, басқаша айтқанда жасалыу орнына қарай дауыссызлар еринлик (қос еринлик, еринлик—тислик), тиллик (тил алды, тил ортасы, тил арты/ кишкене тиллик, көмекей /жутқыншақ/, дауыссызлары болып бөлинеди.

Дауыссызлардың жасалыуында дауыстың хәм шауқымның қатнасы, шауқымның жасалыу орны хәм жасалыу усыллары есапқа алынып, қарақалпақ тилиниң дауыссыз фонемалар системасының таблицасы дүзилди¹. (4-таблица).

Дауыссыз сеслерге тән улымалық белги—оларды айтқанда белгили дәрежеде шауқым қатнасады. Шауқым сөйлеу ағзаларының өкпеден шыққан ҳауа ағымына қалай тосқынлық жасауы менен тығыз байланысly. Дауыссыз сеслер усы шауқымның жасалыу усылына, жасалыу орнына хәм дауыстың қатнасына қарай классификацияланады. Жасалыу орнына қарай дауыссыз сеслерди еринлик, тил алды, тил ортасы, тил арты, кишкене тиллик, көмекей (жутқыншақ) дауыссызлар деп бөлип, хәрекетшен сөйлеу ағзаларының қатнасы есапқа алынғаны хәм дауыссыз сеслер олардың аты менен аталғаны мақул.

Көпшилик тиллерде дауыссыз сеслердің жасалыу орнын актив сөйлеу ағзаларының қатнасы менен белгилейди хәм оларды хәрекетшен сөйлеу ағзаларының аты менен атайды (тил алды, тил ортасы, тил арты т. б.). Бул дауыссызлардың дәл жасалыу орнын анықтауда үлкен әхмийетке ийе. Өйткени ҳауа ағымына тосқынлық жасау ушын хәрекет етпейтуғын (пассив) сөйлеу ағзасына жақынласатуғын ағза хәрекетшен (актив) сөйлеу ағзасы болып саналады. Н. А. Баскаков дауыссызлардың жасалыу орнын пассив сөйлеу ағзалары менен;² К. Убайдуллаев актив хәм пассив сөйлеу ағ-

1. Бул таблицаны дүзиуде Л. В. Шерба тәрәпинен дүзилген таблица басшылыққа алынды. (Л. В. Шерба, Фонетика французского языка Л. 1948).

2. Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II т, М., 1957. 72-бет.

4 Таблица

Қарақалпақ тилин лауысыз фонемалар системасы

Лауысыз фонемалар системасы	Шәуқымның жасалуы орны бойынша	ериндик				тил алды		тил арты		киш. тил.	көмекей (жүткімшак)	Лауыс хам шәуқым. қат бойынша
		Қос ериндик	Ериндик	Ериндик	Ериндик	Лорсаль	Япсикаль	Кақы-минсаль	Тил ортасы			
Лауысыз фонемалар системасы	жарылушы	б	п	б	п		д	т		г	к	үңли үңсиз
	аффрикат						ц	ч		ғ	х	үңли үңсиз
Лауысыз фонемалар системасы	жазық санлақлы											үңли үңсиз
	дөңгелек санлақлы					з						үңли үңсиз
Лауысыз фонемалар системасы	еки тосқындықлы					с						үңли үңсиз
	мурындық	м					н				ң	үңли үңсиз
Лауысыз фонемалар системасы	орта	у							й			үңли үңсиз
	қаптал						л					үңли үңсиз
Лауысыз фонемалар системасы	дирилдеуик							р				үңли үңсиз

залары менен белгилеген. К. Убайдуллаев қос еринлик, тислик, тил ушы, тил алды, тил ортасы, көмекей фонемалары деп бөледі¹.

1) Еринлик /лабиаль/ дауыссыз фонемалар. Жоқарғы еринге салыстырғанда төменгі ерин хәрекетшен. Сонлықтан еринлик дауыссызларды айтқанда хәрекетшен сөйлеу ағзасы хызметин төменгі ерин атқарады да, ал жоқарғы ерин хәм жоқарғы тислер хәрекетсиз сөйлеу ағзасы болады. Төменгі ериннің жоқарғы еринге жақынласуы ямаса тийиуі арқалы қос еринлик /билабиаль/ **ў, п, б, м**, дауыссызлары, ал төменгі ериннің жоқарғы тислерге жаптасуы арқалы еринлик тислик /лабио-денталь/ **в, ф** фонемалары жасалады. Солай етип, төменгі ерин менен жоқарғы ерин, сондай-ақ төменгі ерин менен жоқарғы тислер ортасында пайда еткен тосқынлық нәтийжесинде еринлик дауыссызларға тән болған шаўқым жасалады.

2) Тил алды дауыссыз фонемалары. Тил алды дауыссызларының жасалуында хәрекетшен хызметти тил ушы менен бирликте тилдің алдыңғы бөлими атқарады. Өзинин оғада хәрекетшенлігі нәтийжесинде тил хәм оның алдыңғы бөлими хәр түрлі формаға енип, сәйкес хәр түрлі сеслерди пайда етеди. Тил алды дауыссызлары, **т, д, н, л, с, з, ш, ж, р, ц, ч** сеслери болып, олар тилдің алдыңғы бөлими менен алдыңғы тислер хәм альвеол аралығында жасалады. Тил алды дауыссызларының жасалуында тил ушының я төменгі тислерге тийиуі /с, з/ я жоқарғы тислердің түбине—альвеолға тийиуі /т, д, н, л/ ямаса тил ушының оннан да жоқарырақ қатты таңлайға қарай көтерілиуі /ш, ж, р, ч/ мүмкин. Тил ушының жағдайына қарай **с, з** сеслери дорсаль, **т, д, н, л** сеслери апикаль, **ш, ж, р, ч** сеслери какуминаль дауыссызлар делинеди. Тил алды дауыссызларынан **ш, ж** сеслери хәм **ч** сесинин екінши /ш сыяқлы/ элементи еки тосқынлықты. Тосқынлық тил алдында жасалуы менен бирликте тил ортасы да көтеринки болып, екінши тосқынлық пайда етилиуі арқалы жасалады. Солай етип **ш, ж, ч**

---

¹ К. Убайдуллаев. Ҳәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика, Нөкис, 1965, 45-бет.

сеслери еки тосқынлықлы екенлиги менен сәйкес бир тосқынлықлы с, з, ц сеслеринен айырылып турады.

3) Тил ортасы дауыссыз фонемасы. **И** тил ортасы дауыссызы болып, оны айтқанда тилдің ортанғы бөлімі қатты таңлайға қарай көтеріліп, ортада саңлақ қалдырыу арқалы жасалады. Тилдің ортанғы бөлімі актив хызмет атқарады.

4) Тил арты хәм кишкене тиллик фонемалар. Булардың ишінде **қ, к, ғ, г** хәм **х** сеслери еки фонеманың дөгерегине жәмлеседи: **К /қ/, х** реңклері үнсиз, тил арты —кишкене тиллик фонемасы дөгерегине, **ғ/г** реңклері — үнли, тил арты —кишкене тиллик фонемасы дөгерегине. **К, г** реңклерін айтқанда тилдің артқы бөлімі, ал **қ, ғ, х** реңклерін айтқанда кишкене тил хәрекетшен хызмет атқарады.

Кишкене тиллик **н** фонемасын айтқанда хәрекетшен сөйлеу ағзасы хызметін кишкене тил атқарады.

6) Көмекей /жұтқыншақ/ дауыссыз фонемасы. **Х** бірден бир көмекей (жұтқыншақ) дауыссызы болып, ол көмекейде, яғный тилдің түбі менен жұтқыншақ дийуалы ортасында саңлақ қалдырылуы арқалы жасалады. **Х** сесін айтқанда тилдің түбі артқа шегиниу менен бирге жұтқыншақтың дийуалының мускуллары керилип, алға тил түбіне қарай жақынласады.

Дауыссыз сеслердің айтылуында хәр қыйлы шауқымның болуы олардың жасалуы орнына байланыс-лы болуы менен бирге жасалуы усылына да, яғный тосқынлықтың түбірлерине де байланыс-лы болады. Хәрекетшен сөйлеу ағзалары хәрекетсиз сөйлеу ағзаларына тийиуі арқалы, жақынласуы арқалы ямаса тил ушының дирилдеуі арқалы хауа ағымына тосқынлық жасауы мүмкін. Тосқынлықтың бундай түрлері хәр қыйлы дауыссызларға зәрүрлі болған сәйкес шауқымларды пайда етеди. Жасалуы усылына қарай дауыссызлар жабысыңқы, жууысыңқы, хәм дирилдеуік болып тийкарынан үшке бөлинеди.

1) Жабысыңқы дауыссызлар. Хәрекетшен сөйлеу ағзалары болған астыңғы ерін, тил кишкене тил өзлерінің тусындағы хәрекетсиз сөйлеу ағзаларына толық жабысуы арқалы өкпеден шыққан хауа ағымының жолын беклеуі мүмкін. Бул жабысуу, па-

йытында еле сес пайда етилмейди¹. Сес, аныгырақ айтқанда шауқым, тосқынлықтың жаздырылуы (ашылуы) уақтында пайда болады. Жабысу пайытынан соңғы тосқынлықтың ашылуы еки түрлі болады. Бириншиден, пассив сөйлеу ағзасына нық тийип турған актив сөйлеу ағзасы бирден ажырасуы нәтижесінде жарылу пайда болып, жыйналып турған ғауа пәтпенен сыртқа шығады. Бундай жол менен жасалатуғын жабысыңқы дауыссызлар: **п, б, м, т, д, н, к/қ, г/ғ, ң**. Булардың ишинде **ғ/г** фонемасының **г** реңки жабысыңқы. Сондай ақ **ң** дауыссыз сесинің өзгешелігі — оны айтқанда жарылу пайда етилиуи шәрт емес. Сонлықтан басқа жабысыңқылар жарылушы /эксплозив/ болса, **ң** сесі жабысушы (эмплотизив) дауыссыз болады. Сөздің ақырында жабысыңқы дауыссызлар эмплотизив түрде айтылуы мүмкін. Екиншиден, жабысып турған сөйлеу ағзалары бирден ажырасып кетпей, әстен ажырасып, ортада саңлақ пайда етиледі. Ғауа ағымы ол саңлақтан кем-кем шығады. Бундай жол менен жасалған дауыссызлар аффрикатлар делинеді. Олар — рус тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын **ц, ч** дауыссызлары. Солай етип дәслепки жабысу пайыты биргелки болған жабысыңқы дауыссызлар жаздырылуы пайыты бойынша жарылушы хәм аффрикат болып бөлинеді.

2) Жууысыңқы дауыссызлар. Хәрекетшен сөйлеу ағзалары толық жабыспай, жақынласуы нәтижесинде араларында саңлақ қалдырып, ол саңлақтан ғауа ағымы өтиу арқалы пайда етилген шауқымнан жууысыңқы дауыссызлар жасалады. Солай етип шығып киятырған ғауа ағымы ауыз бослығында толық жабылған тосқынлыққа ушырамай, пайда етилген саңлақтан үзликсиз шығып турады. Саңлақтың дийуалларына ғауа ағымы сүйкелиуи нәтижесинде жууысыңқы дауыссызларға тән болған шауқым жасалады.

Жууысыңқы дауыссызларға **у, ф, в, с, з, л, ш, ж, й, г/ғ, х, ң**, сеслери жатады. Булардың ишинде **г/ғ** фонемасының **г** реңки жууысыңқы. Жууысыңқы дауыс-

---

¹ Мурынлық жабысыңқы **м, ң, ң** сеслерин айтқанда мурын жолы ашық турғанлықтан сөйлеу ағзаларының өз-ара жабысуы уақтында да сес шығып турады.

сызлар ҳарекетшен ҳам ҳарекетсиз сөйлеу ағзалары ортасында пайда етилген қыснақтың (саңлақтың) формасына қарай дөңгелек саңлақлы ҳам жалпақ саңлақлы болып бөлинеди. Жалпақ саңлақлы жууысыңқы дауыссызларды айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында кеңлеу жазық саңлақ пайда етиледі. Ал дөңгелек саңлақлыларды айтқанда актив сөйлеу ағзасы өзінің барлық кеңлигі /ени/ бойлап емес, ал дәл ортасында науаша тәрізлі дөңгелек саңлақ пайда етеді. Мәселен, **в, ф, й, ғ, х** сеслери жалпақ саңлақлылар, **с, з** дөңгелек саңлақлылар болады. Барлық дерлік жууысыңқы дауыссызларды айтқанда еки қаптал тарылып, саңлақ ауыз бослығының ортасында жасалады. Бирақ **л** сесин айтқанда болса, саңлақ қапталдан жасалады. Өйткени тил ушы ҳам тил алды алдыңғы тислердің түбине тирелип, ортаны жауып турады, қауа ағымы тилдің еки қапталынан өтеді. Сонлықтан **л** сеси қаптал жууысыңқы дауыссызы делінеді.

3) Дирилдеуик дауыссыз. **Р** сеси қарақалпақ тилинде бирден бир дирилдеуик дауыссыз болып, бул тилдегі сеслерди әдебиятларда вибрант¹ деп те атайды. Бул сестің жабысыңқы ҳам жууысыңқылардан өзгешелигі—қауа ағымының қысымы нәтижесинде тилдің ушы дирилди сыяқлы тербеліске келип, қауаны бөліп-бөліп жиберіуі арқалы жасалады.

Дауыссыз сеслер тек шауқым арқалы ямаса шауқым менен бирликте дауыс шымылдығының дирилдиси нәтижесинде пайда болған дауыстың қатнасуы арқалы жасалады. Дауыстың ҳам шауқымның қатнасы жағынан дауыссыз сеслер шауқымлылар ҳам сонорлар болып бөлинеди.

Сонор дауыссызлар — **м, н, ң, л, р, й, ұ**. Буларды айтқанда шауқымға қарағанда дауыс басым болады. Басқа сонорларға қарағанда да **й, у** сонорлары дауыссызларға бир қанша жақын айтылады. Сонлықтан оларды шауқымлыларға емес, сөзсиз сонорлар қатарына киргизиу керек. Сонорларды айтқанда дауыстың басым болуы сөйлеу ағзалары тәрәпинен жасалатуын тосқынлықтың сыпатына да байланысly болса

¹ *Вибрант* латынша *vibva* — «дирилдеу» деген мәни билдиреди.

керек. Шауқымлыларды айтқанда тосқынлық бекке-мирек болса, сонорларда тосқынлықты жеңіп, хауа ағымының ауыз ямаса мұрын бослығынан сыртқа шығыуы аңсатырақ. Сонлықтан сонорларды айтқанда шауқым бір қанша пәсен болады. Сонорлар мұрынлық хәм мұрынлық емес /ауызлық/ болып бөлінеді.

Мұрынлық сонор дауыссызлар **м, н, ң** сеслері болып, буларды айтқанда ауыз бослығында тосқынлық /жабысу/ жасалады да, мұрын жолы арқалы өтіп, мұрын бослығы жаңғырық хызметін атқарады. Сонын менен бирге ауыз бослығы резонаторының да бул дауыссызлардың жасалуында үлеси бар. Ериннің, тил алдының хәм кишкене тилдің тусында тосқынлықтың жасалуы **м, н, хәм ң** сеслерінің айырмашылығын келтиріп шығарады. Ауыз бослығының хәр жерінде бундай тосқынлықтардың жасалуы менен ауыз бослығы резонаторының көлеми өзгеріп, ол хәр түрлі **м, н, ң** мұрынлық сеслерін пайда етіуге себепші болады. **Л, р, й, ұ** сеслері ауызлық сонорлар болып, олардың жасалуында ауыз бослығы жаңғырық хызметін атқарады.

Шауқымлы дауыссызлар үнлі хәм үнсіз болып бөлінеді. Үнлілер—**б, в, д, ж, з, г/г;** үнсіз дауыссызлар—**п, ф, т, с, ш, к/к, х, қ, ц, ч.** Үнлі хәм үнсіз дауыссызлардың айырмасы—үнсізлер тек шауқымнан жасалады, ал үнлілер шауқым менен бирлікте дауыстың қатнасуы арқалы жасалады. Үнлі хәм үнсіз дауыссызлар шауқымның басым болып қатнасуынан ямаса тек шауқымнан /үнсізлер/ жасалатуғын болғанлықтан, олардың бәрі шауқымлы дауыссызлар деп аталады. Үнлі дауыссызларды айтқанда дауыс шымылдығы тербеліп, дауысты пайда етеді. Басқа сөйлеу ағзаларының бірдей хызмет атқаруы, бірақ дауыс шымылдығының хәрекет етіуі /дауысты пайда етіуі/ ямаса хәрекет етпеуі себеплі шауқымлы дауыссызлар үнлі хәм үнсіз болып жубайласады: **б-п, д-т, в-ф, з-с, ж-ш, г-х.**

Ауыз хәм мұрын қуыслығының резонатор хызметін атқаруы жағынан **м, н, ң** сонор мұрынлық сеслері менен **б, п, д, т, қ** шауқымлы ауызлық дауыссызлар жубайласады: **м-б-п, н-д-т, ң-қ;** Дауыссыз **м, н, ң** сеслерін айтқанда жаңғырық хызметін мұрын, ал қалғанларын айтқанда ауыз атқарады. Бул жубайласлар

—жасалыу орынлары жағынан бирдей. Олардың айырмашылығы дауыстың қатнасыуына да байланысты болады: м, н, ң, б, д сеслери дауыс пенен бирге шау-, қымның басымырақ қатнасыуы арқалы, ал п, т, қ тек шауқымның қатнасыуы менен жасалады.

Солай етип қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемаларын классификациялағанда шауқымның жасалыу орны сөйлеу ағзаларының қай жерінде болады, жасалыу усылы қандай болады, басқаша айтқанда, өкпеден шыққан қауа ағымына сөйлеу ағзалары тәреппен қай жерде тосқынлық жасалады хәм ол тосқынлықтың формасы қандай болады, дауыс хәм шауқымның қатнасы қайсы дәрежеде болады деген мәселелер көзде тутылады. Сондай-ақ дауыссызлардың жасалыуында ауыз бослығы ямаса мурын бослығының қайсысының жаңғырық хызметин атқаратуғыншылығы да есапқа алынады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНІҢ ТИЙКАРҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ НЫЗАМЛАРЫ

§ 37. СЕСЛЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРИСЛЕРІ ХАҚҚЫНДА

Тилдин фонетикалық системасын, оның ишкі сеслик ызамларын теренцирек биліу үшін сеслердин сөзлердеги, сөзлер дизбегиндеги, сөйлеу ағымындағы түрли өзгерислери жөнінде улыўма түсиникке ийе болуу керек. Сөзлер өз-ара байланысты болған хәм бир-бирине тәсир етип туратуғын сеслер комплексинен турады. Қарақалпақ тилинде сөзлердин қурылысында сингармонизм ызамы тийкарында орайлы орынды дауысты сеслер тутады. Дауыссызлар дауысты сеслердин тәсирин арқалы белгилі дәрежеде өзгериске ушырап отырады. Усыннан дауыссыз сеслердин түрли реңк-лери келип шығады. Өз гезегинде дауыссыз сеслер де қонсылас дауыстыларға тәсирин тийгизеди.

Сеслерди биринен соң бирин айтыу үшін сөйлеу уақтында сөйлеу ағзалары тезлик пенен хәрекет етеди. Бир сестин айта баслаған уақытта екінши сестин айтыуға сөйлеу ағзалары қолайласа баслайды. Бир сестин айтып толық тамамламай-ақ екінши сестин ар-

тикуляциясының қабатласыуынан қосылас сеслердің өз-ара тәсири келип шығады. Мысалға *тоң* сөзін алсақ, *т* сесінің айтылуы уақтында-ақ *о* сесін айтыуға ерінлер қалыптесе бастағанлықтан *т* ерінлік реңкте айтылады. *О* сесі толық айтылып болынбай-ақ мұрын жолы ашылып, *ң* сесін айтыуға сөйлеу ағзалары ыңғайласады. Сонлықтан *о* сесінің соңғы бөлімі мұрыншылық болып айтылады. Әдетте бұл сеслік өзгерістер тыңлаушылар тәрепіннен ескертілмейді. Бірақ уақыттың өтуі менен бұндай сеслік өзгерістер өткірлесіп, жаңа фонеманың пайда болыуына себепші болыуы мүмкін¹.

Қосылас сеслердің өз-ара тәсірінен оларды комбинаторлық өзгеріслері келип шығады. Сеслерде болатуғын хәр қыйлы комбинаторлық өзгеріслер көпшілік тілдерге ортақ сыпатқа ийе болыуы мүмкін. Сондай-ақ хәр бір тілдің ямаса бір топар туысқан тілдердің өзінне тән өзгешелігіне байланысты сеслік өзгеріслері болады. Қарақалпақ тілінде сөз ішінде жумсалыу жағдайына қарай қайсы позицияда /сөздің басында, ортасында, ақырында/, қандай буында, түбір я қосымтада, морфемалардың шегарасында жумсалыуына қарай, сөзлер аралығында жумсалыуына қарай ямаса интонациялық эмоциональ өзгешеліктерге байланысты сеслер азлы-көпші өзгеріслерге ушырап айтылады. Бұндай фонетикалық жағдайлардан ғәрезлі халда пайда болған сеслік өзгеріслер сеслердің позициялық өзгеріслері делінеді.

Сеслердегі айырым өзгеріслер—сеслердің алмасыуы, орын алмасыуы фонетикалық жағдайлардан ғәрезсіз болыуы мүмкін. Мысалы: *самал-шамал, салышалы, сағал-шағал, салғам-шалғам, ғарры-қарры, ғарға-қарға, жамғыр-жаңбыр, бұйда-бұйда, жигрима-жійирма, дигирман-дйірман* сыяқты сөзлерде *с-ш, ғ-қ, ғ-ң, у-й* сеслерінің алмасып айтылуы, *айла-ны-й-айналы-й, айхал-айқал, жапырақ-жарпақ, топырақ-торпақ* сөзлерінде айырым дауыссыз сеслердің орын алмасыуы фонетикалық жағдайға байланысты емес. Бұл сыяқты сеслік өзгеріслер сеслердің спонтанлық

1. Гейпара тілдерде сеслік өзгеріслер нәтижесінде жаңа фонеманың дореліу жөнінде қараңыз: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, М., 1959, 104—105 бетлер.

өзгеріслері делинеді. Сеслердің ұсындай өзгеріслерінен сингармонизм, метатеза, редукция, элизия және т. б. фонетикалық қубылыстар келіп шығады. Солай етіп бұндай фонетикалық қубылыстар сеслердің дара тұрғанында емес, ал олардың сөзде, сөз дизбегінде жумсалыуы менен жүзеге асады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СИНГАРМОНИЗМ

§38. СИНГАРМОНИЗМ—ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНІҢ ТИЙҚАРҒЫ НЫЗАМЫ

Сөз қурылысындағы сеслерді алдын ала болжап жәмlestиретуғын және шөлкемlestиретуғын, сондай-ақ сөзлерді таныуға және мәнілерін айыруға хызмет ететуғын, солай етіп сөздің тұтас тулғасын қәлиплестиретуғын түркий тиллердегі сөздің өзегі сингармонизм болып табылады. Ол бір бууынлы сөзлерге де; көп бууынлы сөзлерге де тән болған универсаль фонетикалық қубылыс. Бурынғы қәлиплескен дәстүр бойынша сингармонизмнен екі ямаса көп бууынлы сөзлердегі дауысlyлардың таңлай және ерні үнлестігін, болмаса түбір менен қосымталардағы дауысlyлардың үнлестігін түсінетуғын болсақ, енді сөздің неше бууынлы ямаса морфологиялық жақтан құрамалы екеплігіне /түбір, қосымта/ қарамастан сингармонизм дегеннен бууын қурылысындағы және бууынлар аралығындағы барлық сеслердің /дауысly, дауыссыз/ үнлестігін түсінетуіміз керек. Сонда ғана тилдегі сингармонизмнің тәбияты менен атқаратуғын хызметіне хәр тәреплеме дурыс баға беріуге болады.

Тийқарғы және терең мәнідегі фонетикалық қубылыс болуы менен бірге сингармонизм грамматикаға да байланысы бар лингвистикалық универсаль қубылыс болып табылады. Бұған гүә ретінде түркий тиллердегі, соның ишінде қарақалпақ тилиндегі, көпшілік қосымталардың екі ямаса оннан да көп вариантлы болып келуін, бәріннен де бурын олардың жууан және жиңишке вариантларда жумсалыуын көрсетуіге болады. Бұл сингармонизмнің көп бууынлы сөзлердегі тек бір көринісі ғана болып табылады. Соның менен бірге сингармонизм бір бууынлы сөзлерде де, көп буу-

ынылы түбір ямаса дөренди сөзлерде де сеслерди өз-ара беккем жәмлестирип, биргелки түрге ендирип турады. Солай етип сингармонизм бир бууынлы хәм көп бууынлы сөзлердиң қурылысында болатуғын фонетикалық қубылыс. Ол тутас сөздиң фонетикалық келбетин қурайтуғын барлық сеслердиң, соның ишинде дауыссылардың да, дауыссызлардың да тембрлик жақтан биргелки (бир қыйлы) болуын тәмийин ететуғын суперсегментлик қубылыс болып табылады.

Түркий тиллердиң өзіншелик өзгешелигин көрсететуғын баслы хәм тийкарғы фонетикалық қубылыслардың бири болғанлықтан сингармонизмди бир де бир тюрколог-илимпаздың ескермеуи хәм есапқа алмауы мүмкин емес. Сонлықтан да сингармонизм қубылысы көп жыллардан берли илимпазлардың дыққатын аударып келди. Соған қарамастан усы дәуирге шекем бул мәселениң сөз етилиуинде лингвистикалық әдебиятларда ҳәр түрли көз қараслардың, ҳәттеки пүткиллей қарама-қарсы пикирлердиң бар екенлигин көрип оған толық исениуге болады. Басым көпилик жағдайда изертлеушилер түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де, сингармонизмниң тийкарғы фонетикалық қубылыслардың бири екенин, тутас сөз я бергелки жууан, я биргелки жиңишке болып айтылатуғынлығын, түбирге қосылатуғын қосымталардың да сәйкес түрде үнлесип келетуғынын дизимге (есапқа) алыудан аспады десек аса кемситкен болмаймыз.

Түркий тиллердеги сингармонизмге жетерли дәрежеде баҳа бермеу нәтийжесинде жиберилген қате-кемшиликлердиң бетин ашып көрсеткен хәм сингармонизмниң изертлениуинде жаңа бағдарға тийкар салған илимпаз. А. Джунисбеков болды. Биз қарақалпақ тилиниң сингармонизмниң сөз етиуде оның айырым пикирлерине сүйенемиз. Шынында да А. Джунисбеков өзиниң көп жыллық изертлеу жумысларының жуўмағында түркий тиллерде сөзлик пәт пенен сингармонизмниң сыйыспайтуғынын, түркий тиллерде сөзлик пәттиң көп жыллар дауаында пүткиллей басқа системадағы тиллер болған индоевропа тиллериндеги сөзлик пәт пенен теңдей дәрежеде тәрийпленип келгенин, бул жағдай түркий тиллердеги сингармонизмди дурыс түсиниуге хәм оған баҳа бериуге тосқылық жа-

сап келгенин, хақыықатында түркий тиллерде, соның ишінде қазақ тилинде сөзлик пәттің жоқ екенлигин, сөзлик пәт атқаруы тийис болған хызметти сингармонизм атқаратуғынын дәлиллеуге хәрекет етті¹. Солай етип А. Джунибеков түркий тиллерде сингармонизмнің тәбиятын хәм атқаратуғын хызметин жаңаша көз-қарастан қарады. Оның түркий тиллердеги сөзлик пәт хәм сингармонизмге бағышланған мийнет тюркологияда жаңа бағдар болыу менен бирге, бизнше, жаңа илимий мектептің пайда болыуына тийкар салды десек оған әдил баға берген боламыз. Егер де сингармонизм қубылысына жаңаша көз-қарастан қарап, оған жетерли дәрежеде дыққат аударып, түркий тиллердеги баслы фонетикалық ызам ретинде қабыл етсек, онда бурынғы қәлиплескен айырым фонетикалық түсиниклерди қайта қарап шығыуға тууры келеди.

Қарақалпақ тилинде жумсалып жүрген «сингармонизм» хәм «ассимиляция» сондай-ақ «дауыссылар үнлеслиги» хәм «дауыссызлар үнлеслиги» терминлерине анықлық киргизиу керек. Қарақалпақ тил билиминде дауыссылар үнлеслигин сингармонизм менен дауыссызлар үнлеслигин ассимиляция менен алмастырып қолланылып жүр. Шынында дауыссылар үнлеслиги де, дауыссызлар үнлеслиги де, сондай-ақ дауыссылар менен дауыссызлар (дауыссызлар менен дауыссылар/үнлеслиги де, қулласы, пүтин сөздин қурылысындағы барлық сеслердин өз-ара ийкемлесип, үйлесип келиуи сингармонизм деп саналуы керек. Сонда сингармонизм бир буынлы ямаса көп буынлы сөзлердин қурылысындағы болатуғын хәмме үнлесниклерди қамтыйды. Дәстүрий түсиник бойынша дауыссылар үнлеслиги, дауыссызлар үнлеслиги шекленген фонетикалық жағдайларды өз ишине алады. Егер де дауыссылар үнлеслиги еки ямаса оннан да көп буынлы сөзлердин қурылысындағы дауыссылардың биргелки жууан ямаса биргелки жинишке, сондай-ақ биргелки ершиллик ямаса биргелки езиулик болып келиуин өз

¹ А. Джунибеков. Есть ли словесное ударение в казахском языке? Сб. Звуковой строй языка. Изд. Наука, М., 1979, 104—109 б. 6; Просодика слова в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1987; Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова (АДД) Алма-Ата, 1988 г.

ишине қамтыйды десек, дауыссызлар үнлеслиги дегеннен әдетте түбір менен қосымтаның, қосымта менен қосымтаның шегаралас /қоңсылас/ сеслери арасындағы /мейли олардың екеуі де дауыссыз болсын, мейли дауыслы менен дауыссыз болсын/ болатуғын үнлесликті түсінсек, булардан тысқары бууын құрылысындағы қатаң хәм турақлы түрде ушырасатуғын үнлеслик дауыслы менен дауыссыздың /ямаса дауыссыз бенен дауыссыздың/ ортасындағы үнлеслик жоқарыда айтылған үнлесликлердің /дауыссызлар үнлеслиги, дауыссызлар үнлеслиги/ хеш қайсысына кирмей қалады. Буның үстине сөз дизбегинин құрылысындағы жеке сөзлердің шегарасындағы /алдыңғы сөздің ақырғы, кейінгі сөздің басындағы/ сеслер ортасында болатуғын үнлесликті қайсысының қатарына /дауыссызлар үнлеслигине ме, дауыссызлар үнлеслигине ме?/ жатқаратуғынымыз да биймәлим болып қалады. Мине, бул жағдайлар қарақалпақ тилинде сеслер үнлеслиги түсинигин қайта қарап шығыудың үлкен әхмийетке ийе екенін көрсетеди.

Солай етип, бизиңше, «сингармонизм» түсиниги кен мәниде, улыўа сеслер үнлеслиги мәнисинде түсинилиўи керек. Дауыссызлар сингармонизм дегеннен еки ямаса көп бууынлы түбір хәм дөренди сөзлердің құрылысындағы дауыссыз сеслердің таңлай хәм ерин үнлеслигин түсінсек, ал дауыссызлар сингармонизм дегеннен бууын ишиндеги /құрылысындағы/ ямаса бууын менен бууынның шегарасындағы дауыссыз бенен дауыссыздың хәм дауыссыз бенен дауыссыз сеслердің ортасындағы үнлесликті түсінсек, қарақалпақ тилиндеги бул ызамлылықтың табиятына да тууры келер еди, оны түсиниў де женил болар еди. Солай етип дәстүр бойынша сингармонизм хәм ассимиляция ызамлары деп бөлек-бөлек қаралып жүрген тийкарғы фонетикалық қубылыстарды бирлестирип, бир пүтин ызамлылық ретинде—сингармонизм ызамы ямаса сингармонизмнің хәр түрли көринислери түринде қарау бул мәселени дурыс хәм терең түсиниўге имканийат береді. Ақыры дауыссызлар үнлеслиги де, дауыссызлар үнлеслиги де, булардың барлығы пүтин сөздің ишиндеги сеслер ямаса қоңсылас бууындар ортасындағы үнлеслик болғанлықтан оларды бөлек-бөлек қарауға болмайды.

§ 39. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СИНГАРМОНИЗМНИҢ ТӘБИЯТЫ

Қарақалпақ тил билиминде, сондай-ақ көпшилик түркий тиллердин фонетикасында еlege шекем сингармонизмнин фонетикалық тәрбияты менен фонологиялық тийкарлары ҳаққында сеслердин сингармониялық реңк-лери жөнинде мағлыұматларды ушырата бермеймиз. Ал ҳәзирги қарақалпақ тилинин дауыссылар менен дауыссызларынын фонемалық қурамы ҳәм сеслердин артикуляциялық—акустикалық сыпаты, фонемалардың түрли фонетикалық жағдайларда ушырайтуғын өзгерис-лери ҳәм т. б. сыяқлы баслы-баслы фонетикалық қу-былыслар ҳаққында терең дәлийлленген толық мағлыұ-матларға еле ийе емеспиз. Бул жағдайлар қарақалпақ тилинин фонетикалық системасын еле де тереңирек ҳәм ҳәр тәреплеме толығырақ нзертлеудин зәрүрлигин көр-сетеди.

Тилдин фонетикалық системасын, оның ишки сеслик ызамларын тереңирек билиу ушын сеслердин қурылы-сындағы, сөзлер аралығындағы, улыұма сөйлеу ағы-мындағы түрли өзгерислери жөнинде эпнұайы түси-никке ийе болуу кереклиги дауысыз. Сөзлер өз-ара байланыслы болған ҳәм бир-бирине тәсир етип тура-туғын сеслер комплексинен туратуғынлығы мәлим. Бас-қа да түркий тиллери сыяқлы қарақалпақ тилинде сөзлердин сингармонизм ызамы тийкарында орайлық орынды дауыссыз сеслер тутады. Сөз қурылысында да-уыссызлар дауыссыз сеслердин тәсири арқалы белгили дәрежеде өзгериске ушырап отырады. Бул өзгерислер нәтийжесинде дауыссыз фонемалардың түрли реңк-ле-ри жасалады. Өз гезегинде дауыссыз сеслер де қонсы-лас дауыссыларға тәсирин тийгизеди. Бундай коартику-ляция бир бууынның қурылысындағы қонсылас дауыссыз ҳәм дауыссыз сеслер ортасында турақлы түрде бәрқу-ла сақланады. Егер де бул қәде сақланбаса, онда ол сөз-ди түсиниу мүмкин болмайды. Сонлықтан да қарақал-пақ тилинде қандай дауыссыз менен дауыссыз фонема-ның қайсы реңки келиу керек екенлиги алдын ала мәлим болып турады. Қатаң турақлылыққа ийе бол-ған бул фонетикалық қубылысқа усы уақытқа шекем онша көп итибар берилмей келди. Бул қубылыстың, яғный сеслердин коартикуляциясының универсальлық

сыпатқа ийе болууы ол сеслердің айтылу өзгешелігі менен тығыз байланысly болады.

Сеслерди биринен соң бирин айтыу ушын сөйлеу мапазында сөйлеу ағзалары мақсетке мууапық түрде тезлик пенен ҳәрекет етеди. Бир сести айта баслаған уақытта-ақ келеси сести айтыуға сөйлеу ағзалары қолайласа баслайды. Бир сести айтып толық тамамламай отырып-ақ екнши сестин артикуляциясының қабатласууынан /коартикулясынан/ қонсылас сеслердин өз ара тәсири келип шығады. Мысалға тоң сөзин алсақ, т сесинин артикуляциясы баслануы менен қатар еринлер о сесин айтыуға бейимлесе баслағанлықтан т еринлик реңкте айтылады. Сондай-ақ о жууан дауысly болғанлықтан т сеси де сәйкес жууан реңкте айтылады. О дауысlyсы толық айтылып болынар-болынбастан-ақ мурын жолы ашылып, мурынлық н дауыссыз сесин айтыуға сөйлеу ағзалары ынғайласады. Сонлықтан о сесинин әдеуир бөлеги мурынлық түс алады. Әдетте бул сеслик өзгерислер тыңлауышлар тәрепинен ескерилмейди. Бирақ уақыттың өтиуи менен бундай сеслик өзгерислер өткнрлесип, айырым тиллерде жаңа фонеманың пайда болууына себепши болууы мүмкин. Бундай коартикуляция қарақалпақ тили ушын шешнуши әҳмийетке ийе болады. Бул бир бууынлы сөзлердеги сингармонизмнин көриниси болып табылады. Қарақалпақ тилинде сингармонизмнин бул көринси қатан түрде сақланады, оның бузылуына ҳеш жол қойылмайды. Шынында да бууын қурылысындағы дауыссыз сестин дауысlyның ынғайына бейимлеспеген бир де жағдайды қарақалпақ тили сөзлеринен таба алмаймыз. Қарақалпақ тилинің қәлеген сөзинде тек дауысly ямаса тек дауыссыз жалғыз өзи қонсылас сеслеринен ғәрезсиз ҳалда—я жууан езиулик, я жиңишке езиулик, я жууан еринлик, я жиңишке еринлик ҳалында жумсалмайды. Керисинше, тутас бууын қурылысындағы барлық сеслери /дауысly, дауыссыз сеслери/ бирликте бирдей я жууан езиулик, я жинишке езиулик, я жууан еринлик, я жинишке еринлик түринде айтылады. Ал жууан дауысly менен жинишке дауыссыздың, жинишке дауысly менен жууан дауыссыздың қатара келиуи мүмкин емес. Сон-

---

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику М., 1959, 105—бет.

дай-ақ еринлик дауыссыз менен келген еринлик емес дауыссызлар еринликлесіуі шәрт. Солай етип жууан еринлик дауыссыз менен жинишке еринликлескен дауыссыз, жинишке еринлик дауыссыз менен жууан еринликлескен дауыссыз ушыраспайды. Мысалға: мына сөзлер мұдамы $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$ түрінде ушырасады да, ал $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$ түрінде хеш ушыраспайды¹.

Солай етип қарақалпақ тилинде дауыссызлар фонемалар бууын қурылысындағы дауыссызлар менен қатар келе отырып, бир бирликті қурай алады хәм сол бууын мәнили сөз хызметин атқара отырып, тұтасы менен ол мәнили сөз хызметин атқаратуғын басқа бууынға /сөзге/ қарама-қарсы қойылады. Мысалы: $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$, $t^{10}ys^{10}$ жубайлас сөзлери тұтасы менен өз-ара қарама-қарсы қойылады². Н. А. Баскаков туркий тиллерде дауыссызлар фонемалардың мәни айырыушы белгилерин анықлауда мына нәрсени есапқа алыуды ұсынады: «Туркий тиллерде жеке турғандағы дауыссыздың хәм дауыссыздың қәсийетине қарап емес, ал тутас сөздің қәсийетине қарап тил алды хәм тил арты фонемалары өзлериң мәни айырыушы белгилери бойынша қарама-қарсы қойылады» Н. А. Баскаковтың бул пикири туркий тиллердің сеслик тәрепин изертлеуде басшылыққа алынуы керек болған туркий тиллердің индоевропа тиллеринен айырылып туратуғын айрықшалығын билдиретуғын тийкарығы фонологиялық қубылысы екенин мұдамы есте сақлау керек.

Қарақалпақ тилинің сингармонизми басқа туркий тиллердің сингармонизми сыяқлы өзинің тарихый рауажланыу дәуирінде хәзирги заманға келип жеткенге шекем көплеген өзгерислерге ушырағанлығы мәлим. Сол өзгерислер барлық туркий тиллерде бирдей дәрежеде болмаған. Сонлықтан да сингармонизмнің тәбияты менен көриниси хәзирги туркий тиллеринің бәрінде бир қыйлы емес. Гейпара туркий тиллер ишки хәм сыртқы себеплер тийкарында көбирек өзгериске ушы-

¹ Сөзлердеги қосымша белгилерге дыққат аударың.

² Буннан тысқары дауыссызлардың дара фонема түрінде ашық-қысық болып та /а—ы, ә—и, о—у, ө—ү/ қарама-қарсы қойылатуғыны жөнінде 64-65 беттерде айтылады.

³ Баскаков Н. А. Тюркские языки /общие сведения и типологическая характеристика/ В кн. Языки народов СССР. т. 2, М., 1966, с. 7

раған, ал айырымлары ертедегі рауажланыу басқышындағы сингармонизмнің көринісін қазіргі тилде де сақлай отырып, кемірек өзгеріске ұшыраған. Сонлықтан да тәнхә бир түркий тилинің сингармонизми жөнінде сөз еткенде бул фонетикалық қубылыстың ертедегі қиятырған қурамалы қубылыс екенін есапқа ала отырып, онда қәр түрли тарийхый дәуірлердегі өзгерістердің көриністерін аңлай отырып оған баха беріу керек. Усы көз қарастан қарағанда қарақалпақ тили көпшилик түркий тиллері сияқты өзіннің қазірге шектемі тарийхый рауажланыу дәуірлерінде айырым өзгерістерге ұшырай отырып, тийкаргы сингармониялық белгілерін сақлап қалған тиллердің қатарына жатады. Мәселен, қазіргі қарақалпақ тилинде түбірдің дауыссызлары менен қосымтаның дауыссызларының пүткіллей қәр түрли дәрежеде жұмсалыу имканиятина ие болыуы /түбірде дауыссызлар шекленбей, қосымтада олар қатаң шекленген қалда жұмсалыуы/, нәтижесінде қосымталардың көп вариантлы болып келіуі сингармонизм менен байланыссы болса керек. Бул жерде түркий тиллердің жалғамалылық сыпаты да өз тәсірін тийгизбей қалмаған. Жалғамалы тиллер қатарына киргенликтен қарақалпақ тилинде қосымталар түбірге ізбе-излігін сақлай отырып жалғанады. Ал бул қубылыстың фонетикалық тийкары сингармонизм болып табылады. Солай етип сингармонизм қарақалпақ тилинің жалғамалылық сыпатын жүзеге асырыушы қурал хызметін атқарады. Жалғамалы тиллердің ызамаына мууапық грамматикалық жақтан қосымталар түбірге қосылғанда дәслеп сөз дәретіуіші қосымталар, соннан кейін сөз түрлендіріуіші қосымталар /жалғаулар/ қосылады. Сөз түрлендіріуіші қосымталар да түбірге қосылғанда дәслеп көплік жалғауы, оннан кейін тартым жалғауы қәм ең ақырында сеплік жалғауы жалғаныу сияқты қатаң тәртіпті сақлайды. Бул грамматикалық қубылыстар өзлерінің материаллық—сеслік формаларына ие болып, олар жеке сеслер арқалы жүзеге шыққаны менен, ол сеслердің басын қурап жәмlestіріуіші хызметті сингармонизм атқарады.

Қазіргі түркий тиллердің дүзилісін сыпаттайтуғын фонетикалық ызамлылықлар тийкарында Н. А. Баскаков түркий тиллерде тарийхый жақтан тийкарынан үш түрлі фонологиялық қурылысының болғанлығын дәлил-

леген еди.¹ Хәр түрлі тарийхий дәуірлерде түркий тиллерде үстемлик еткен фонологиялық структураға тийисли болған сингармониялық қубылыстар хәзирги қарақалпақ тилинде де азлы-көпли өз көринислерин тапқан. Бул пикирди тастыйықлау ушын қарақалпақ тилиндеги мына мағлыұматларды келтириуге болады. Бириншиден, түркий тиллерде ең ески саналатуғын бууынның түри болған дауыссыз—дауыслы—дауыссыз. /БАБ/ түриндеги бууыннан туратуғын түбир сөзди алсақ, үшсестен қуралған айрықша мәнили сөз болыуына, қарамастан ондағы дауыслы менен еки жағындағы дауыссыз сеслер /БАБ/ бир-бири менен соншели дәрежеде өтлесип кеткен, хәттеки оларды бир фонологиялық бирлик деп, яғный «өз — фонема»² деп есаплау мүмкин. Мысалға *гас*, *г'е'с*, *г^ос*, *г¹⁰әс¹⁰* сөзлерин алсақ, олардағы төрт дауыслы фонема өзлериниң алдында хәм сонында келген дауыссыз фонемаларды (т хәм с) төрт түрли реңкке өзгертип тур. Ол дауыссыз фонемалардың реңкleri бириниң орнына бири алмастырылмайды. Нәтийжеде тек дауыслы ғана я жууан езиулик, я жиңишке езиулик /я жууан еринлик, я жиңишке еринлик/ болып қоймастан, соның менен бирге дауыссызлар да соған сәйкес я жууан, я жиңишке /я жууан еринлик, я жиңишке еринлик/ болып, БАБ түриндеги бууыннан қуралған түбир сөз айрықша фонема сыяқлы болып, басқа түбир сөз бенен қарама-қарсы қойылады. Мысалы: *тас-тес*, *тос-тәс* жубайлас сөзлеринде тек дауыслылар ғана емес, соның менен бирге дауыссызлар да теңдей дәрежеде өзгериске ушырайды. А жууан езиулик болыуы менен бирге оның еки жағындағы т хәм с дауыссызлары да жууан, езиулик; е дауыссызы жиңишке езиулик болыуы менен бирге оның еки жағындағы т, с дауыссызлары жиңишке езиулик; о дауыссызы жууан еринлик болыуы менен бирге оның еки жағындағы т, с дауыссызлары да жууан еринлик; ө дауыссызы жиңишке еринлик болыуы менен бирге оның еки жағындағы т, с дауыссызлары да жиңишке еринлик болып хәр бир сөздеги өтлесип кеткен үш сеслик бирликлерден бир пүтин бирлик дөрелип тур.

¹ Сол 17-21 б.б.

² Сол 17—б.

Екиншиден, қосымтада тек еки дауысly фонема жумсалып, олардың ҳәр бири үш, төрт реңкте көринеди: а (а, е, ө), ы (ы, и, у, ү). Бул жағдайда дауысlyлардың мәни айырыушы белгиси олардың ашық-қысық екенлиги болады. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде мына сөзлердеги қосымталар буған мысал болады: *атлар, ийтлер, күнлер; жаса, тисе, дүзе; аты, қуну, күнү*. т. б. Бул мысалларда бир көплик жалғауының өзи пүткиллей бирдей грамматикалық мәни билдириўине қарамастан сингармонизмге муўапық үш түрли көринисте (лар, лер, лөр) жумсалған. Теориялық жақтан көплик жалғауы төрт вариантта да келер еди. Бирақ о фонемасының жумсалыуы шекленген болып, ол тек биринши буўында ғана жумсалады. Сонлықтан да ҳәзирги қарақлапақ тилинде сонғы буўындарда болғандықтан көплик жалғауының лор түриндеги варианты ушыраспайды. Келтирилген мысалларда *жаса, тисе, дүзе* сөзлеринде сөз жасаушы қосымталар бирдей грамматикалық мәни аңлатыуына қарамастан сингармонизмге сәйкес үш түрли көринисте (а, е, ө) жумсалып тур. Теориялық жақтан сингармонизмге сәйкес /ерин үнлеслигине муўапық/ о варианты да келер еди. Бирақ еринлик о фонемасы биринши буўыннан тысқарыда шекленген. Сонлықтан оның орнына а жумсалады. Биринши буўында еринлик дауысly келседе, фейил сөз жасаушы қосымтаның а варианты жумсала береди. Салыстырың: *бура, жаса, тисе, дүзе*. Сондай-ақ тартымның үшінши бетиниң көрсеткишлери болған ы, и, у, ү жалғаулары да пүткиллей бирдей грамматикалық мәни билдириўине қарамастан, сингармонизмге муўапық төрт түрли вариантта келип тур. Солай етип олардың ҳәр бириниң басқа фонетикалық жағдайда /түбирде/ мәни айырыушы хызмет атқара отырып айырықша фонемалар болып саналуына қарамастан, қосымтада тек бир фонеманың /қысық фонеманың/ төрт түрли көринисі ренки ретинде жумсалған. Көринип турғанындай, фонеманың реңклери хызметин атқаратуғын сеслик өзгерислер бизиң дәстүрли түсинигимизге туўры келе бермейди.

Жоқарыда айтылғанындай-ақ түбирдин фонемалық қурылысы да, қосымтаның фонемалық қурылысы да, сондай-ақ олардағы дауысly хәм дауыссызлардың фонемалық қәсийетлери де бир қыйлы емес. Мәселен,

қосымтада **ы, и, у, ү** сеслери қысық бир дауысly фонеманың реңклери хызметин атқарып турса, түбирде олардың ҳәр бири фонемалық хызмет атқаруы менен бирге қонсылас дауыссызды да /егер де бууын қурылысында дауыссыз болса/ өзгертип, пүткил бууынды /хәттеки сөзди/ түрлендиреди. Көп келтиретуғын дәстүрли мысалларымыз болған *тыс тис, түс, тус* сөзлерин алсақ, булардың ҳәр бириниң үш сеслик бирликтен туратуғынына гүман жоқ. Сондай-ақ олардың қандай сеслерекенин анықлау да қыйын емес. Төрт сөздин де басындағы ямаса соңындағы сеслердин /**т** ямаса **с**/ ҳәр түрли болып айтылыуына қарамастан, олардың төртеуин де бир сес /фонема/ ретинде қабыл етемиз. Тынлаушы да, сөйлеуши де **т** ямаса **с** сесиниң келтирилген сөзлердеги төрт түрли болып айтылғанына онша итибар бермейди. Ал дауысlyлардың орын алмасыуы менен соған сәйкес дауыссызлардың реңклери де өзгереди. Бир жағынан буның қурамалы жери де сонда—ҳәр сапары бууын қурылысындағы дауысly фонеманың өзгерии менен соған сәйкес дауыссызлардың да өзгерип барыуы дауысly хәм дауыссызлардың ғәрезсизлигин шеклейди. Екинши жағынан, дауысlyның ынғайына қарай өзинен—өзи дауыссыздың өзгериуи /бейимлесиуи/ хәм бул қатаң түрде бәрхама сақланыуы оны дәлиллеуди жеңиллестирип, мәселени әпиуайыластырады.

А. Джунисбековтың дәлиллеуи бойынша түркий тиллерде сингармонизмди жүзеге шығарушы /алып жүриуши/, мәни аңлатыушы хәм мәни айырушы хызмет атқаратуғын бирден-бир ең киши лингвистикалық бирлик бууын болып табылады. Егер де акцентлик тиллер болған славян тиллеринде фонема қандай хызмет атқарса, сингармониялық тиллер болған түркий тиллерде де бууын сондай хызмет атқаратуғынын дәлиллеуге тырысады. Солай етип ол түркий фонетиканың барлық тийкаргы мәселелерин бууын хәм бууын сингармонизми дегерегинде шешиуге ҳәрекет етеди. Бул пикирди тағы да тереңлестиріу мақсетинде хәм тил мағлұматлары менен толықтырып, беккемирек тастыйықлау ушын ол түркий тиллерде бууыннан киши морфема /мәнили бөлек/ болмайтұғынын хәм ҳәр бир бууын /сондай-ақ бууын-морфема/ төрт түрли сингармониялық тембрдин қатаң түрде биреуи арқалы жүзеге шығатуғынын ҳәзирги қазақ тилиниң мағлұматлары тийкарында түсин-

дириүге тырысқан. Бул жерде А. Джулисбековтың «қарақалпақ тилинде бууыннан киши морфема жоқ» деген айрықша дыққатқа ылайық хәм оул тюркологияда оурып атылмаған жаңа мағлымат болып саналады. Бул пикирди қарақалпақ тилинің мағлыматлары менен толықтырыуды мақул көрдик.

қарақалпақ тилинің грамматикасында айырым морфемалар тек бир дауыссыздан турады деп түсиндириледі. Сөздің қурылысында дауыссызлардың қатара дизоеклесип, бир жерге жыйналып қалыуы қарақалпақ тили ушын жат қубылыс болып саналады. Бул жағдай морфемалардың шегарасында еки дауыссыздың дусласы арқалы дауыссызлар дизбегин пайда етиуди шекленди. Тәтнийжеде түбирдин соңғы сесинің хәм қосымтаның басындағы сестің дауыссызлар болыуы арқалы қатара қаотласқан еки дауыссыздың биреуі түсіп қалды. Мине, бундай морфемалардың шегарасында түсіп қалған дауыссыздың алдында турған түбир морфемаға тийисли ме ямаса соңында келген көмекши морфемаға тийисли ме екенін билиу ушын ҳәр тәреплеме лингвистикалық таллау жасау керек. Егер де түсіп қалған сес түбирдин ақырындағы дауыссыз болса, онда көмекши морфема /қосымта/ өз алдына айрықша АБ түриндеги бууынды қурайды. Ал түсіп қалған сес көмекши морфеманың /қосымтаның/ басындағы сес болса, онда көмекши морфема тек дауыссыздан ибарат болып қалып, айрықша бууын қурай алмай, керисинше өзи жалғанатуғын түбирдин соңғы бууынының бир дауыссыз сыңары ретинде оған қосылып сиңисип кетеди.

Көпшилик түркий тиллердеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде мынадай турақлы ызамлылық бар деген түсиник беккем орныққан: егер де түбирдин ақыры дауыссызға питсе, онда оған қосылатуғын қосымта дауыссыздан басланады /ямаса дауыссыз фонемадан туратуғын қосымта қосылады/, егер де түбирдин ақыры, дауыссызға питсе, онда оған қосылатуғын қосымта дауыссыздан басланады. Усы ызамлылыққа муапық қарақалпақ тилинде мына қосымталар өз вариантларына ийе деп түсиндирилип киятыр: с, ыс, ис; т, ым, им; н, ың, иң; р,

ар, ер; *ў, ыў, иў*; н, ын, ин хәм т. б. Сөзлерде келтирсек: *сорас, айтыс, шертис, қамшым, атым, терим, қамшың, атың териң қайнар, барар, берер, қабау, қатыў, жетиў, таран, айтын, тинтин* хәм т. б. Солай етип келтирилген сөзлерде тек бир дауыссыз сестен туратуғын қосымталар *с, м, н, р, ь, н* болып, булардың қатарын еле де көбейтиуге болады. Мәселен, *т, қ, п, л, ь*. Енди усы жалғыз дауыссыз фонемадан турады деп саналатуғын морфеманы қосылатуғын түбири менен қосып таллап қарасақ, жуумақ пүткилей басқама болып шығады түбирдин ақырындағы дауыссыз түсіп қалған болып, ал қосымта өзиниң пүтинлигин сақлап қалады хәм ол дауыссыз+дауыссыз түриндеги бууынан ибарат болады.

Жоқарыда айтылғанындай-ақ сөздин ортасында еки дауыссыз қабатласып келмейди. Ал дауыссызлардың қабатласыуы морфемалардың шегарасында ушырасып қалған жағдайында да олардың биреуи түсіп қалады. Түркий тиллерде ол дауыссызлардың қайсысының түсіп қылыуы /түбирдин соңындағы ма ямаса қосымтаның басындағы ма?/ мәселеси жүдә әпиуайы хәм ушқары түрде шешилген. Жоқарыда көрсетилгениндей-ақ қосымталар дауыссыздан басланатуғын хәм тек дауыссыз фонемадан туратуғын еки вариантта жумсалады деу арқалы морфемалардың шегарасында дауыссызлардың қабатласып келиуи әпиуайы түрде өзинен-өзи саплас-тырылады да қояды. Төмендеги мағлұматлар тек жалғыз дауыссыз сестен туратуғын морфеманың болмай-туғынын аңлатады.

Сөз дизбегиниң қурылысындағы сөз бенен сөздин шегарасында еки дауыссыз қабатласа /алдыңғы сөздин ақыры, соңғы сөздин басындағы сеслер дауыссызлар болса/, ауызеки сөйлеу тилинде алдыңғы сөздин ақырғы дауыссыз түсіп қалады да, соңғы сөздин басындағы дауыссыз сақланып қалады. Мысалы: *сары ала—сар-ала, торы ат—торат, келе алмады—келалмады, айта алмады—айталмады, айтып па екен—айтыппекен* хәм т. б. Солай етип бир жерге жыйналып қалған еки дауыссыздың орын тәртиби бойынша алдыңғысының /алдыңғы сөздин ақырғы дауыссыздың/ түсірилип қалдырылыуы арқалы қарақалпақ тилиниң ауызеки сөйлеу қәделери сақланады. Сөз дизбегиндеги сөзлердин бундай фоне-

тикалық өзгерісі қатаң тұрақты болып, оның бұзылуы ауызекі сөйлеу қеделерінің бұзылуына алып келеді. Бұндай дәстүр тек сөз дизбегінде сөзлердің шекарасындағы иргелес сеслер ортасында ғана емес, ал соның менен бірге ол тұрақты түрде морфемалардың шекарасында да сақланады. Сөздің ортасында екі дауыссыздың қабатласып келуі қарақалпақ тілі үшін жат құбылыс болғанлықтан қабатласқан дауыссыздардың біреуі түсіп қалады. Олардың қайсысының /алдыңғысы ма, соңғысы ма/ түсіп қалғанын билиу үшін мына мысалдарды келтіреміз: *алты—ау, жеті—ей, ысы—уу, шири—үү*. Бұл сөздерде хәр түрлі дауыссыздар қабатласып келген. Олардағы қабатласқан дауыссыздардың алдыңғысының түсіп қалғандығы дауыссыз. Қабатласқан дауыссыздар хәр қыйлы болғаны үшін да алдыңғысының түсіп қалғаны гүмансыз болып тұр. Солай етип *алтау, жетеу, ысуу, шириу* болып, алдыңғы дауыссыз түсірилип қалдырылады. Нәтижесінде *алты, жеті, ысы, шири* сөзлерінің ақырғы дауыссыздары түсірилгендіктен хәрекет аты феиілінің *уу, үу, ау, еу* формалары сеслік пүтінлігін толық сақлаған халда оларға қосылады. Қарақалпақ тілінің грамматикасында усы дәуірге шекем хәрекет аты феиілінің қосымталары ретінде *уу, үу, иу* саналып жүрген болса, енді бұл түсінікке дүзетіу киргизіуге тууры келеді. Солай етип *уу, үу* варианттары менен теңдей дәрежеде *сорай, қалай* сыяқты сөздерде хәрекет аты феиілінің көрсеткіші *у* емес, ал *ау, еу* болып, олар да *уу* хәм *үү* менен теңдей дәрежеде жумсалады. Сонда хәрекет аты феиілінің қосымталары дәстүрлі түсінік бойынша *уу, үу* /жазылуы -*уу, иу*/ хәм *у* емес, ал *уу, үу, ау, еу* болып шығады. Түбір дауыссызға тамамланса, оған хәрекет аты феиілінің қосымтасы қосылғанда морфемалардың шекарасындағы сеслердің түсірилиу зәрүрлігі жоқ /*айтуу, шертүү*/. Ал түбір дауыссызға тамамланса, оған хәрекет аты феиілінің қосымтасы қосылғанда /қосымта дауыссыздан басланады/ түбірдің ақырғы дауыссызы түсіп қалуы зәрүрлігі туады. Себебі ол жерде екі дауыссыз жыйналып қалған. Дауыссыздар-

---

Хәзіргі қарақалпақ тілінің орфографиясы бойынша *уу, үу* болып айтылғаны менен олар *уу, иу* түрінде жазылу қабыл етилип кеткен.

дың бір жерге /морфемалар шегарасына/ жыйналып қалыуын болдырмау үшін қосымтаның басындағы емес, ал түбірдің ақырындағы дауыссыздың түсіп қалатуғынын жоқарыдағы мағлұматтар тастыйықлайды.

Бұл пикирди еле де толығырақ хәм исенимликерек етип тастыйықлау мақсетинде қарақалпақ тилиндеги мына мағлұматларды да келтириуге болады. Қарақалпақ тилинде *тарақ, елек, тоқыу, тасып, ирип, қурып*, *гүжи* п сыяқлы сөзлерде қосымталар болған *қ, к, ұ, п* тек бір дауыссыз сестен турады. Олар *тара, еле, тоқы, тасы, ири, гүжи, қуры* сыяқлы дауыссызларға тамамланған түбірлерге қосылады деп қарақалпақ тилинің грамматикасында әпиуайы хәм аңсат ғана түсиндириледі. Бирақ қарақалпақ тилинің фонетикалық ызымлылықтары бундай етип түсиндириуге жол бермейди. Жоқарыда айтылғанындай-ақ *сары ала, келе алмады, алты-ау* т. б. сөзлериниң *сарала, келалмады, алтау* болып айтылатуғынын, олардағы тәсир еткен ызымлылықтын *тарақ, елек, тоқыу, тасып, қурып, гүжип* сөзлериндеги морфемалар шегарасындағы дауыссызларға да сондай дәрежеде тәсир ететуғынын есапқа алсақ, қатара келген дауыссызлардың түсіп қалғаны қосымтаның қурылысындағы дауыссыз емес, ал түбірдің ақырындағы /избе—излиги бойынша алдында келген/ дауыссыз болып шығады.

Тара—ақ, еле—ек, тоқы—уу, тасы—ып, ири—ип, қуру—уп, гүжү—үп, сүйке—өп түриндеги түбір хәм көмекши морфемалардан туратуғын сөзлерде дауыссызлардың бір жерге жыйналып қалыуын сапластыруу мақсетинде қосымтаның басындағы емес, ал түбірдің ақырындағы дауыссыз сес түсіп қалған. Бундай болған жағдайда енди қосымталардың варианттарын қайта қарап шығуға тууры келеди. Қарақалпақ тилинің грамматикасында, мәселен, хал фәйилдің *ып, ип, п* қосымтасы түбірдің ыңғайына қарай үш вариантта жумсалады деп жүрген болсақ, енди *ып, ип, уп, үп, ап, еп, өп* түринде, екінши буында келе алатуғын дауыссызлардың хәр қайсысы менен бирликте *п* дауыссыз хал фәйилдің қосымтасын дәретеди деп есаплауымызға тууры келеди. Мына сөзлердің морфологиялық қурылысы *тасы—ып, ири—ип, қуру—уп, гүжү—үп, тара—ап, еле—еп, сүйкө—өп* түриндеги түбір хәм қосымта сынарлардан турса, қабатласқан бір қыйлы дауыссызлар-

дың алдыңғысы /түбірдің ақырғы сесі/түсіп қалады. Сонда сингармонизм нызамына сәйкеслесе отырып, морфема жалғыз дауыссыз сестен құралмай, ал дауыссыз дауыссыз сынарлардан туратуғын пүтін бууыннан ибарат бола отырып, жууан езиулик, жинишке езиулик, жууан еринлик, жинишке еринлик вариантларда жумсалады.

тасы тара	_____	ып, ап	ирн еле	_____	ип, еп
	_____	ыс, ас		_____	ис, ес
	_____	ыу, ау		_____	иу, еу
	_____	ыр, ар		_____	ир, ер
	_____	ыт, ат		_____	ит, ет
	_____	ый, ай		_____	ий, ей
қуры	_____	ыл, ал	гүжү сүйкө	_____	ил, ел
	_____	ып, ап		_____	ип, ен
	_____	уп		_____	уп, өп
	_____	ус		_____	үс, өс
	_____	уу		_____	үу, өу
	_____	ур		_____	үр, өр
	_____	ут		_____	үт, өт
	_____	уй		_____	үй, өй
	_____	ул		_____	үл, өл
	_____	уп		_____	үн, өн
	_____			_____	
	_____			_____	

Солай етип қарақалпақ тилиндеги бир дауыссыз фонемадан турады дейтуғын қосымталардың хәммеси де дауыссыз+дауыссыз түріндеги бууыннан құралатуғын хәм хәр бири төрт сингармониялық вариантлардан туратуғын қосымталар болып табылады. Усындай жағдайда бууыннан киши морфема болмайды деген пикир тастыйқланады.

§ 40. БУУЫН ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ СИНГАРМОНИЗМ

Көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де сөзлердің құрылысында дауыссыз бенен дауыссыздың, дауыссыз менен дауыссыздың қатарласып келиуи сеслер дизбегинин кен таралған түрлері болып табылады. Ал дауыссыз бенен дауыссыздың, әсиресе, дауыссыз менен дауыссыздың қатара дизбеклесип келиуи қарақалпақ гили ушын тән фонетикалық жағдай емес. Орын тәртіби жағынан дауыссыздың алдында келген дауыссыз сес дауыссыздың соңында келген дауыссызға қарағанда да дауыссыз сестің ыңғайына көбірек бериледи хәм көби-

рек өзгериске ушырайтуғынлығы дүнья тиллеринин мысалында илимпазлар тәрәпинен дәлилленген¹. Бул жағдай қарақалпақ тилинде де дәл усындай екенін байқаймыз. Себеби көпшилик тиллер сыяқлы қарақалпақ тилинде де дауыслының алдында турған дауыссыз әдетте изиндеги дауыссыз менен бирге бир буында болады. Л. Р. Зиндердин көрсетуін бойынша дауыссыздан соң турған дауыссыз көбірек буын шегарасында келе отырып, алдыңғы буынның құрылысынан кейінгі буынға өтіп кетуі уқыбына ийе болады. «Оның үстине кем-кем пәт алып, күшейіп баратырғандағы буынның алдында келген дауыссыз сес кем—кем әззілеп, тамамланып баратырған соңында келген дауыссызға қарағанда көбірек хәм турақлырақ өзгериске ушырайды хәм бул жағдай тилде көбірек ен жайған»².

Бундай қубылысты, яғный буын құрылысындағы дауыссыздың өзінин алдында келген дауыссызға тәсірин төмендегі фонетикалық себептер арқалы түсіндірту мүмкін. Бириншіден, жиңишке дауыссызлар /а, и, о, ү, е/ алдында келген дауыссызды жиңишке етеди /жумсартады/. Жууан дауыссызлар /а, ы, о, у/ алдындағы дауыссызды жууан етеди /қатайтады/. Мысалы, жубайлас сөзлердегі дауыссыздың алдындағы дауыссызларды салыстырын: *сан—сән, бол—бөл, бул—бұл, тыс—тис* хәм т. б. Екиншіден, еринлик дауыссызлар /о, ө, у, ү/ алдында келген еринлик емес дауыссызларды еринликлестиреди. Ал бундай фонетикалық жағдайда келген еринлик дауыссызлардағы өзгеристи анлау қыйын. Себеби еринлик дауыссыз сес еринлик дауыссыздың алдында келгенде қонсылас сестің тәсіринен болатуғын фонетикалық өзгериске аз ушырайды, сонлықтан да өзінин тәбиғый қалын көбірек сақлайды. Бундай фонетикалық жағдайда еринлик дауыссыз сеслер еринлик дауыссыздың ынғайына қарай бирде жууан, бирде жиңишке реңклеринде айтылады.

Дауыссыздың соңында келген дауыссызға болатуғын тәсіри де дауыссыз сестің алдында келген дауыссыз сеске тийгизген тәсіри тақлетте болады: жууан дауыссыздың соңындағы дауыссыз жууан, жиңишке дауыссыз

¹ Бондорко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. М., 1977. с. 40

² Зиндер Л. Р. Общая фонетика. М., 1979, с. 224

ның соңындағы дауыссыз жиңишке, еринлик дауыс-
ның соңындағы еринлик емес дауыссызлар еринлик түр-
де айтылады.

Жоқарыда айтылғанлардан тек дауыслы сеслер ғана
бір тәреплеме алдында ямаса соңында келген қонсы-
лас дауыссыз сеслерге тәсир етип, өзгертеди деген жуу-
маққа келиу надурьс болар еди. Себеби сөйлеу ағы-
мында /сөзде/ қонсылас сеслер, соның ишінде дауыс-
лы менен дауыссыз сеслер, бир-бирине тәсир етеди, яғ-
ный дауыслы сестин ынғайына қарай дауыссыз сес өз-
гериске ушырау менен бирге, дауыслы сес те қонсылас
дауыссыздың ынғайына қарай бейимлеседи хәм өзге-
риске ушырайды. Демек, дауыслы сес дауыссызға тәсир
етиу менен бирге өзи де дауыссыздың ынғайына бейим-
леседи. Қонсылас сеслердин өз-ара тәсири сөйлеу ағза-
ларының избе-из хәрекетине, сөйлеу механизминен бай-
ланыс болғанлықтан бул жағдай универсаль сығатқа
ийе хәм сонлықтан да көпшилик дүнья тиллерине тен
ортақ фонетикалық қубылыс болып табылады. Бууын
ишіндеги сингармонизм дауыслы менен дауыссыз сеслер-
дин коартикуляциясының /қосақлана айтылуының/ кө-
ринис ретинде көпшилик тиллерде, соның ишінде син-
гармониялық емес тиллерде де ушырасады. Бирақ бул
қубылыс сингармониялық тиллердин бир бууынлы сөз-
леринде ямаса көп бууынлы сөзлеринин хәр бир бууын-
ында беккем сақланатуғын турақлы қубылыс болса,
сингармониялық емес тиллерде оның сақланыуы мин-
нетли емес. Мәселен, қарақалпақ тилинде қатан түрде
жууан дауыслылар менен дауыссызлардың тек жууан
ренки, жиңишке дауыслылар менен дауыссызлардың тек
жиңишке ренки ғана келеди. Мысалы: *тас, тыс, тос*,
түс сөзлеринде *т*, *с* фонемаларының жууан ренки келеди.
Ал *тис, тес, төс, түс, тәсир* сөзлеринде *т*, *с* дауыссыз
фонемаларының жиңишке ренки жумсалады. Бундай
нызамлылық қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери-
нің хәммесинде қатан түрде сақланатуғын турақлы фо-
нетикалық қубылыс болып табылады.

Ал орыс тилинде ондай емес. Орыс тилинде жууан да-
уыслылар менен дауыссыз фонемалардың жууан ренк-
лери келиу менен бирге олардың жиңишке ренклери де
жумсала береді. Солай етип бирдей фонетикалық жағ-
дайда дауыссыз фонемалардың жууан ренки де, жиңиш-

керенки де келе береді. Мысалы, *кон* (орын), *кон* (ат), сондай-ақ *стал* (болды), *стал*¹ (полат) сөзлерінде *н*, *и* хәм *л*, *л* дауыссыз фонемаларының бундай жууан хәм жинишке болып келиуи орыс тилинде фонемалардың реңклері емес, ал айрықша, хәр бири өз алдына фонема болып табылады. Себеби бирдей фонетикалық жағдайдан (*н* менен *н*¹ сондай-ақ *л* менен *л*¹ сөздин ақырында/ келиуине қарамастан жууан, жинишке болып айтылуы бир фонеманың түрлі реңклерин емес, ал хәр түрлі /басқа—басқа/ фонемалардың реңклерин пайда ететұғынлығы белгилі.

Солай етип бууын қурылысындағы дауыссыз сөзлердин сингармонизм нызамына қатан түрде бағынуы сингармониялық тиллер қатарына жататуғын қарақалпақ тилинде мұдамы хәм турақлы түрде сақланады, ал сингармониялық емес, акцентлик тил болған орыс тилинде ол сақланбайды.

Сингармонизмнің тийкарғы көринисинин бир бууынлы сөзлерде ямаса көп бууынлы сөзлердин хәр бир бууынының қурылысында сақланатуғынына хәм бул қатан турақлылыққа ийе екенине айрықша дыққат аударыу керек. Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың айрықша төрт түрлі тембри тутас бууын менен биргеликте сингармонизм көлемінде жүдә анық көзге түседі. Булар—жууан езиулик, жинишке езиулик, жууан еринлик, жинишке еринлик деген тембрлер. Дауыссызлардың бууын көлеміндеги бул төрт түрлі тембрде айтылуы сол бууындарда келген дауыссызлардың да соларға сәйкес турақлы түрде мұдамы төрт түрлі реңклерде айтылуын тәмийинлейді. Мәселен, төрт түрлі тембрди мына төрт сөздин мысалында анық көриуге болады: *тас*, *т'ес*, *тос*, *төс*.¹⁰ Бул сөзлердин қурылысындағы тек дауыссызлар ғана емес, ал сөзлер тутасы менен /дауыссызлар еки жағындағы дауыссыздары менен биргеликте/ бир-бирине жууан-жинишке /*та* *с*, *т'о* *с*, *то* *с*, *тө* *с*/, еринлик—езиулик, /*тос*—*тас*, *төс*—*тес*/, жууан езиулик—жинишке езиулик /*тас*—*төс*/, жууан еринлик—жинишке езиулик /*тос*—*тес*/ түрінде қарама—қарсы қойылады. Солай етип төрт тембрли сөздин хәр бири қаған үшеуине қарама-қарсы қойылады. Оны былай етип көрсетиуге де болады:

тас		_____	t^1ec^1	жууан—жиңишке
		_____	t^0oc^0	езиулик—еринлик
		_____	t^1oc^1	жууан езиулик—жиңишке еринлик

t^1ec^1		_____	тас	жиңишке—жууан
		_____	t^1oc^1	езиулик—еринлик
		_____	t^0oc^0	жиңишке езиулик—жууан еринлик

t^0oc^0		_____	t^1oc^1	жууан—жиңишке
		_____	тас	еринлик—езиулик
		_____	t^1ec^1	жууан еринлик—жиңишке езиулик

t^1oc^1		_____	t^0oc^0	жиңишке—жууан
		_____	t^1ec^1	еринлик—езиулик
		_____	тас	жиңишке еринлик—жууан езиулик

Биз бул мысалларда дауыслы сеслерди ғана карама-қарсы қойып, тек соларды көзде тутып отырғанымыз жоқ. Ал тутас сөзлерди тембрлик өзгешеліктері бойынша қарама-қарсы қойып салыстырып отырмыз. Себеби тутас сөз /ямаса бууын/ құрылысындағы дауыслысы хәм дауыссызлары менен қоса биргелікте бир қыйлы тембрде айтыла отырып, өз-ара қарама-қарсы қойылады. Ол сөзлер тутасы менен я жууан езиулик, я жиңишке езиулик, я жууан еринлик, я жиңишке еринлик болып айтылады. Бундай жағдай көп бууынлы сөзлердин құрылысындағы хәр бир бууында толық қайталанып, дауыслы менен дауыссызлар тембрлик жақтан мұдамы биргеліклин сақтап отырады. Буннан қарақалпақ тилинде сөзлердеги бууынларды тағы да киши бөлеклерге /сеслерге/ бөліуге болмайды деген жуумақ шығару керек емес. Керисинше дауыссызлар тұрақлы түрде өзлеринин реңклерине ийе болууы, ол реңклердин қайсыларынын қай жерде келетуғынынын алдын ала мәлім болып турууы бууын құрылысын дара бірліклерге /сеслерге/ бөліуді аңсатластырады.

Ашық жууан а дауыслысы менен қысық жууан ы дауыслысы, ашық жиңишке ә дауыслысы менен қысық жиңишке и, е дауыслылары, ашық еринлик о дауыслысы менен қысық еринлик у дауыслысы, ашық еринлик ө дауыслысы менен қысық еринлик ү дауыслысы мұдамы бир қыйлы тембрде айтылып, бірдей сингармониялық

хызмет атқарады. Солай етип, біріншіден, а, ы /*тас, тыс*/, екіншіден ә, и, е /*пәс, пәс, пәс*/, үшіншіден, о, у /*тос, тус*/, төртіншіден, ө, ү /*төс, түс*/ өз алдына сингармониялық қатарды пайда ете отырып, олар қарақалпақ тилиндегі басқа барлық дауыссызларды бууын қурылысында өзлеріне сәйкес төрт түрлі реңкте өзгеріске ушыратып отырады.

Дауысlyлардың жуан, жиңишке, еринлик, езиулик белгилері өзлері менен турмай, бууын қурылысындағы қонсылас дауыссызларға да өтеди хәм бул қубылыс беккем және турақлы болады. Ал дауысlyлардың ашық, қысықлық белгиси қарақалпақ тилинде сингармониялық жақтан хеш қандай әхмийетке ийе болмайды. Бирақ сингармонизмнен тысқары ол белгилері /ашық—қысық/ сөзлердің мәнісін айыратуғын белги ретінде фонологиялық хызмет атқарады. Мәселен, сингармониялық жақтан *тас—тыс, пәс—пис—пес, тос—тус, төс—түс* жубайлас сөзлерінің парқы болмағаны менен ол сөзлердің хәр түрлі мәні билдириуі хәм қарама-қарсы қойылуы тутас сөзден емес, ал олардың қурылысындағы дауысly фонемаларынан болып тур. Бул сөзлерде тек дауысlyлардың алмасыуы менен мәні өзгеріп тур. Мине, бул жағдай «түркий тиллерде ең киши фонологиялық бирлик бууын болады» деген пикирдің шынлыққа тууры келмейтуғының бууыннан киши фонологиялық бирлик болып фонема хызмет атқаратуғын мойынлауға бизди мәжбүрлейди.

Солай етип, бир жағынан бууын қурылысындағы дауысly менен дауыссызлар сингармонизмнің себебінен өтлесіп кеткенин, сонлықтан да олардың бул өзгешелигін фонетикалық жақтан бақалауда есапқа алыу керек болса, екінши жағынан, тилдің тик жағдайы бойынша дауысlyлардың қарама-қарсы қойылуы сингармонизмнің тәсирисіз-ақ иске асыуы бууын қурылысынан дауысlyларды бөліп ала бериуди тымийнлейди. Соңғы бул жағдай сөзлерди бууының да майдарақ ең киши тиллик бирлик болған фонемага бөлиуде үлкен әхмийетке ийе болады.

Түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине де қатнаслы болған, улыума тил билиминде қәлиплескен мынадай пикир бар. Сингармониялық бууынлар бир жақлама я дауысlyсы дауыссызынан ғәрезли халда, я дауыссызы дауысlyсынан ғәрезли халда дүзилмейди,

ал пүткіл бууынның сыпаты менен, яғный дауыссыз дауыссыз элементтерден тұратуғын сыпаты менен анықланады.¹ Бірақ бұл теорияның дәгерегінде қарама-қарсылықты пикирлер ушырасады. Мәселен, Н. А. Баскаковтың дәслеппи мийнетінде «қарақалпақ тилинде бууын қурылысындағы дауыссызға тәсир етиуши хәм солай етип оларды /дауыссызларды/ түрлендириуши орайлық орынды дауыссыз сес тутады»² десе, соңғы мийнетінде керисинше, «түркий тиллерде сөздин фонологиялық дүзилесин анықлауда шешиуши хызметти дауыссыз сеслер атқарады, себеби бул тиллерде дауыссызлар тек бууынның сыпатын белгилеп ғана қоймастан, соның менен бирге тутас сөздин де сыпатын белгилейди»³ деп жазады. Бизинше, хәзирги қарақалпақ тилинде бууын қурылысында дауыссызлардың жетекши хәм орайлық орынды тутатуғынлығына гүманланыуға болмайды. Себеби дауыссыз фонемалар бууын қурылысында дауыссызларға қарағанда бир қанша артықмашлықларға ийе болады. Бириншиден, дауыссызлар бууын қураушы қасийетке ийе болады, ал ондай қасийет дауыссызларда жоқ. Екиншиден, бууынның қурылысындағы дауыссыздың сыпатына қарай отырып дауыссызлар қатан түрде өзгериске ушырап, сәйкес реңклерде жумсалады. Қарақалпақ тилинде дауыссызлардың ынғайына байланыссыз хәр бир дауыссыз фонема төрт түрли реңклерде жумсалады /жууан, жиңишке, жууан еринлик, жиңишке еринлик/. Үшиншиден, түбирдеги дауыссыз сес қосымтадағы сеслердин сыпатын белгилейди; түбирдеги дауыссыз жууан болса, қосымтадағы сеслер де жууан болады, түбирдеги дауыссыз жиңишке болса қосымтадағы сеслер де жиңишке болады. Бул мағлұматлардың хәммеси дауыссыз фонемалар сөздеги дауыссызлардың сапасы менен сыпатын белгилейтуғынын көрсетеди.

¹ Щерба Л. В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. СПб 1912. 8—б; Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-Черкесского языка. М. 1948. с. 318—б; Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в прославянском языке. ВЯ. 1961. №4. 33—б.

² Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. ч. I. М., 1952, 26—б.

³ Сол. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., Наука, 1968, 17—б.

§ 41. БУУЫНЛАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ СИНГАРМОНИЗМ

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тили де де, сөздің түбиріндегі дауыссы сестің қосымта дағы дауыссының сыпатын белгилеуін сингармонизм деп түсиниу илимде беккем орын алған. Қосымталардың көп вариантты болып келиуі, ең алды менен олардың жууан хәм жиңишке вариантларда жумсалыуы оған тийкарғы себепши болған. Түбирдегі дауыссы сеске қосымтадағы дауыссының үнлесиуі сингармонизмнің тек бир көриніс болып табылады. Бул тюркология илиминде сингармонизм қубылысын түсиндириуге керекли болған тек көп фактлердин бири ғана болып хызмет атқарады. Сондай-ақ бул қубылыс универсал сыпатқа ийе болмайды. Себеби түбир менен қосымтадан турмайтұғын сөзлердегі /бир бууынлы хәм көп бууынлы түбир сөзлердегі/ сингармонизмді түсиндириуге ол анықлама тууы келмейди. Оның үстине сөзлерди түбир хәм қосымталарға, сондай-ақ бууынларға бөлиу қәнигелер тәрәпинен әмелге асырылатұғын лингвистикалық анализлеудің бир жоллары болады. Әдетте әпиуайы сөйлеуши адам сөз құрылысының бөлеклерге /түбир хәм қосымтаға, бууынларға/ бөлинуине итибар бермейди. Бул оның психологиялық—лингвистикалық хызметине жатпайды. Мәселен, әпиуайы сөйлеуши адам ушын еки бууынлы сөз түбир хәм қосымтадан тура ма ямаса тек түбирден ибарат па? Буған ҳеш қандай дыққат бөлмейди. Сөйлеуши ушын сына, сана, жаза дize, гүзе, кесе сыяқлы сөзлер түбир түрінде атлық сөз шақабына жата ма ямаса түбир хәм қосымтадан туратуғын фейил сөз шақабына жата ма? Оның ҳеш қандай парқы жоқ.

сына
сана
жаза
дize
гүзе
кесе

_____||
_____||
_____||
_____||
_____||
_____|| атлық

сын—а
сан—а
жаз—а
диз—е
гүз—е
кес—е

_____||
_____||
_____||
_____||
_____||
_____|| фейил

Омонимлик мәнидегі бир сөздің өзи /түбир хәм қосымтаға бөлинуине ямаса бөлинбеуине қарамастан/ сеслик құрылысы, сеслердин избе—излиги жағынан хәм

просодиялық көринісі бойынша дәл бірдей болғанлықтан олар артикуляциялық хәм акустикалық жақтан да бірдей болуы тәбийғый жағдай. Жоқарыдағы сөзлердің фэйил мәнісінде түбір хәм қосымталарға бөлінуі, ал атлық мәнісінде бөлінбей тек түбірден ибарат болуы ямаса ол сөзлердің хәммесинин де еки бууыннан туратуғынлығы тек лингвистикалық таллау арқалы ғана мәлім болады. Сөздің түбіріндегі дауыссыз сестин қосымтадағы дауыссыздың сыпатын белгілеуін сингармонизм деп түсінудің жеткіліксіз екенін жоқарыдағы мысаллар анық көрсетеді. Бул анықлама тек фэйил мәнісіндегі сөзлерге /сын—а, сан—а.../ ғана тууыры келеді, ал дәл сондай сеслик қурылыстағы атлық сөзлерге /сына, сана/ тууыры келмейді.

Сингармонизм морфологиялық жақтан әпиуайы ямаса қурамалылығына (түбір ямаса дөренді сөз екеніне) қарамастан сөзлердің қурылысындағы сеслсрдің хәммесинин биргелкилігін тәмійн етеді. Мысалға бала, терек сөзлерін алып, оларға сәйкес қосымталар қосып қарайық:

бала
балалар
балалары
балаларын
балаларында
балаларындағы
балаларындағыны

терек
тереклер
тереклери
тереклерін
тереклерінде
тереклеріндегі
тереклеріндегіни

Бир жағынан, сөздің түбірі жууан бууынлы болғанлықтан сәйкес қосымталардың жууан варианттары, ал түбірі жиңишке болғанлықтан сәйкес қосымталардың да жиңишке варианттары жалғанып турғанлығын лингвистикалық анализ тийкарында билеміз. Екинші жағынан, әдетте әпиуайы сөйлеуші адам келтирилген сөзлердің морфологиялық қурылысына хеш қандай итибар берместен, олардың мәңили бөлеклерін (морфемаларын) бөліп-бөліп айтуға тырыспастан, ол сөзлердің хәр қайсысына өзінше айрықша бирлік (сөз) сыпатында қарайды. Айтылуы жағынан бундай етип хәр бир сөздің тембринің биргелкилігін тәмійн етип тұрап просодиялық бирлік хызметін сингармонизм атқарады. Сингармонизм парадигматикалық қубылыс ретінде бууын санына, морфологиялық қурылысынын

эпиуайы ямаса құрамалылығына қарамастан, сөздің барлық компоненттерине (сеслеріне, буындарына, морфемаларына х. т. б.) бірден (бір уақытта) тәсір етеді хәм айтылуы (тембри) жағынан биргелілікке алып келеді. Соның менен бирге синтагматикалық құбылыс ретінде сингармонизмнің сөз құрылысындағы буын, морфемалардың ізбе-ізлігін сақтап тұруын тәмийнлеуі тәбийғый қалат болып табылады. Бул жағдай «түбірдің дауысшылары қосымталардың дауысшыларының сыпатын белгілейді» деген жуумақ шығаруы үшін тийкар болып хызмет етпеуі керек. Өйткені сингармонизм тек қосымталарға ғана тәсір етіп қоймастан, морфологиялық жақтан бөлінбейтуғын бир пүтін түбірлерге де, улыума сөздің барлық компоненттерине тәсір ететугын универсаль фонетикалық құбылыс болып табылады.

§ 42. СИНГАРМОНИЗМ ХӘМ ЖАЗЫҒ

Сингармонизм қарақалпақ әдебиі тилиндегі баслы фонетикалық құбылыстардың бири болып, оның барлық көринислери ауызеки сөйлеу тилинде сәулеленетуғынлығы белгилі. Соның менен бирге бул құбылыстың хәр тәреплеме толық сақланыуы, ауызеки әдебиі сөйлеу тилинің бузылмауы, ауызеки хәм жазба тилдің жақынласуы жазудың қолайлылығы менен орфографияның жетилисуіне де байланыслы болады.

Бизин хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылып жүрген жазыуымыз кириллица акцентлик-фонологиялық тиллер болған славян тиллеринің сеслик дүзилісіне мууапықтастырып дүзилген. Сонлықтан да кириллица фонетикалық өзгешелікleri менен нызамлылықтарына толық сәйкес келеді. Қарақалпақстанда бул жазу 40-жылға келгенде басқа түркий тиллес республикаларындағы сыяқлы орыс жазыуынан айтарлықтай өзгеріссіз-ақ қабыл етіп алынған. Бизге мәлим, латын жазуы орнына орыс жазыуы қабыл етилгенге шекем қарақалпақ тилинде, хәттеки ең көп изертленген басқа түркий тиллерде де, еле фонологиялық концепция толық ислеп шығылмаған еди. Хәттеки фонологияның тийкары түсиникleri бойынша да қабыл етилген бир қыйлы пикирлер жоқ еди. Пүткиллей басқа системадағы тиллер ретінде түркий тиллери өзлеринің өзіншелік өзгешелікleriне ийе болғанлықтан орыс жазыуына өтерде

бул өзгешеликлер қатаң түрде есапқа алынуы керек еді. Оның орнына орыс жазыуы менен орфографиялық қәделері түркий тиллерге асығыс түрде сол турсына дерлік көшірилді де қойылды. Буның үстине жаңа жазыуға өтерде айырым түркий тиллердің жаңа орфографиялық қәделеринің ислеп шығылыуы жетик қәниге емес адамларға ямаса тилди әмелий жақтан жақсы билейтуғын қәнигелерге тапсырылған. Бул жағдайлардың хәммеси орыс жазыуы тийкарында түркий тиллердің орфографиялық қәделерин дурыс ислеп шығыуды тәмин етпеди. Түркий тиллеринің айрықшалық белжилери, әсіресе оның сингармониялық сыпаты жазыуда дурыс сәулеленбеди. Жазыудағы әмелий жақтан жиберилген бул кемшиликлер хәм жетилиспеушиликлердің орын алыуы теориялық жақтан баслы фонетикалық қубылыстар жөнинде дурыс жуумақ шығарыуға кедерги жасады.

Қарақалпақ тилинің орфографиясында қатаң избликтің сақлана бермегенлігін айырым бир қыйлы тендей фонетикалық қубылыстардың жазыуда хәр қыйлы құраллар менен аңлатылғанлығынан да көриуге болады. Әдетте сингармонизм нызамына муапық қарақалпақ тилинің барлық дауыссыз фонемалары мудары өзлеринің жууан хәм жинишке жубайларына (реңклерине) ийе болады. Бул нызамлылық бууын құрылысы келеминде қатаң сақланады. Бирақ олардың хәммеси айрықша таңбалар менен аңлатылмайды. Ал бууын құрылысындағы дауыссызлардың жууан-жинишкеликлеринен аңланып турғанлығы себепли дауыссыздың хәм жууан хәм жинишке реңклери бир таңба арқалы таңбаланған. Басқаша айтқанда, дауыссыз фонемалардың жууан ямаса жинишке реңкінде келиуін сол бууынның құрылысындағы дауыссыз фонеманың жууан я жинишкелигине байланыссы болады/ егер дауыссыз фонема жууан болса, дауыссыз да жууан түрде (реңкте) айтылады, егер дауыссыз фонема жинишке болса дауыссыз да жинишке түрде (реңкте) айтылады. Бирақ бул фонетикалық жағдайлардың себебинен дөреген артикуляциялық айырмашылық нәтижесинде жасалған дауыссыз фонеманың реңклери айрықша таңбалар менен аңлатылмаса да, бууын құрылысындағы дауыссыз фонемадан ол реңклер мәлим болып турады. Мысалы, *тас, тес, бас, бес*, жубайлас сөзлеринде жууан а дауыссыз фонемасы менен келген *т, с, б*, дауыссызлары жууан болып, жинишке *е* дауыссыз фонемасы

менен келгенде ол дауыссыздар жиңишке болып, нәтижесінде келтірілген сөзлердегі дауыссыздардың жууан я жиңишке екенлігін аңлатыу үшін айрықша таңбалар талап етіліп тұрған жоқ. Өйткені ол хызметті дауыссыз фонемалар толық атқарып тұр. Соған қарамастан, зәрүрлігі болмаса да, қарақалпақ тилинің орфографиясында еки жағдайда дауыссыз фонемалардың жууан хәм жиңишке реңклері айрықша таңбалар менен белгіленген. Олар— **қ, к, ғ, г** таңбалары. Хәзіргі қарақалпақ тилинде әдетте **қ** хәм **ғ** хәриплері жууан дауыссыздар (а, ы, о, у) менен келип булар (**қ, ғ** таңбалары) сол дауыссыздардың жууан реңклерін аңлатады, ал олардың жиңишке реңклерін аңлатыу үшін **к, г** хәриплері жумсалып, булар жиңишке дауыссыздар (**э, и, е, ү, е**) менен бир буында келеди. Бул ызымлылық ауызекі сөйлеу тилинде қатаң сақланғаны менен хәзіргі жазыуымызда өз сәулесін толық таппаған. Мәселен, *камал, канал* усаған сөзлердің биринші буыны жиңишке болыуына қарамастан жууан дауыссыз хәриплер жумсалған. Керисінше, *қадир, ғалле, ғөрек, күдирет, муғаллим* **қ, т, б** сөзлерінде **қ** хәм **ғ** хәриплері келген буындар жууан болыуына қарамастан жиңишке дауыссыз хәриплер жазылған. Бул жағдайлар сингармонизм ызымына қайшы келип тұр. Басқа барлық дауыссыздардың жууан, жиңишкелигі сол буындағы қонсылас дауыссыздың сыпатына қарай аңланады. **Қ, ғ** жұбайларының бир-биринен айырмашылығы қандай болса, басқа дауыссыздардың да жууан, жиңишкелигі жағынан бир-биринен айырмашылығы да тап сондай дәрежеде болады. Соған қарамастан дауыссыз фонемалардың ишинде тек кишкене тиллик-тил арты, үнсиз (**қ-к**) фонемасы менен кишкене тиллик-тил арты, үнлі (**ғ-г**) фонемасының жууан реңклері **қ** хәм **ғ** таңбалары менен жиңишке реңклері **к** хәм **г** таңбалары менен белгіленген. Ал жоқарыда айтқанымыздай-ақ усындай сыпаттағы басқа барлық дауыссыз фонемалардың жууан, жиңишке реңклері айрықша таңба менен белгіленбейди. Басқа барлық дауыссыз фонемалардың жууан я жиңишкелигі буын құрылысындағы дауыссыздың жууан я жиңишкелигі арқалы-ақ аңланып тұрғаны сыяқлы **қ-к, ғ-г** дауыссыздарының да жууан я жиңишкелигі, бундай болып хәр бири еки таңба менен белгіленбей-ақ, қонсылас дауыссыздардың жууан я жиңишкелигі арқалы аңланбас па еди? Мысалы: *қал-кел, ғаз-гез, қым-ким, ғыз-гиз, қол-көл, ғоза-гөз, қил-кил*,

гумша-гүлше жубайлас сөзлердеги **қ** хәм **ғ** ҳәриплеринин орнына да сәйкес **к** хәм **г** ҳәриплерин қоллансақ, солай етип *кал, қым кол, кул, газ, гызж, гоза*, кумша сөзлериндеги жууан дауыссылар менен қонсылас бир бууында келген **к** хәм **г** ҳәриплерин сәйкес жууан **қ** хәм **ғ** түрінде оқысақ ал **к** хәм **г** ҳәриплери менен бир бууында келетуғын жууан дауыссыз ҳәриптер менен жазылып жүрген *камал, канал, камзол* усаған сөзлерди өзлеринин табиғый ҳалында *кәнал, кәмал, кәмзол* түрінде жазсақ, қарақалпақ тилинин ауызекн әдебий тили менен жазба тилин бирқанша жақынластырған болар еди. Солай етип қарақалпақ тилинде жазыуда сингармонизмди жүзеге шығарыу толығы менен дауыссыз ҳәриптердин үлесине тийер еди.

Қосымша мына мысалларды салыстыра отырып, жоқарыда айтылған пикирге тағы да беккемирек исениуге болады: тас, т'е^с, т°о^с т¹⁰ө^{с10} сөзлеринде с дауыссыз фонемасы қонсылас (алдындағы) дауыссыз фонемалардың тәсири менен қалай төрт түрли реңкте айтылса, тақ, т'ек', т°оқ°, т¹⁰өк¹⁰, сөзлеринин ақыындағы дауыссыз **қ** фонемасы да (**к** хәм **қ** таңбалары аңлататуғын сеслерди **қ** фонемасының реңкleri деп қарасақ) дәл сондай фонетикалық жағдайларда төрт түрли реңкте айтылады. Себеби с хәм қ дауыссыз фонемалары бирдей фонетикалық жағдайларда, соған сәйкес бирдей сеслик өзгериске ушырап, төрт түрли реңкте келип тур. Салыстырың: тас-тақ, т'/е/с'-т'/е/к', т°/о/с° т°оқ°, т¹⁰өс¹⁰-т¹⁰өк¹⁰. Фонологиялық жақтан **с-с** менен **қ-к** таңбаларының ара қатнасы өз-ара сәйкес келеди. Басқаша айтқанда дауыссыз **с** фонемасының жууан хәм жинишке еринлик хәм езиулик реңкleri пайда етиуши фонетикалық жағдайлар **қ** фонемасының да дәл сондай реңклерин пайда етип тур. Солай етип с менен **к**, с менен **к**, с°, қ°, с¹⁰ менен **к**° бирдей фонетикалық жағдайларда теңдей дәрежеде өзгериске ушырап, с дауыссыз фонемасы менен **қ** дауыссыз фонемасы биргелки реңклерде жумсалып тур. С менен **с'** бир дауыссыз фонеманың қандай қатнастағы реңкleri болса, **қ** менен **к** де сондай бир дауыссыз фонеманың реңкleri деп танылуы керек болады. Жазыуда **қ** таңбасы с сыяқлы жууан реңкти, **к** таңбасы **с'** сыяқлы жинишке реңкти аңлататуғын бир бир пүтин фонеманың еки түрли көриниси болып табылады.

Дурыс, артикуляциялық хәм акустикалық жақтан қ менен к, ғ менен г үлкен айырмашылыққа ийе. Олар бул жағынан пүткиллей басқа-басқа фонемалар сыяқлы көринеди. Бирақ та мәселе олардың сеслик жақтан (айтылыуы хәм еситилиуі жағынан) үлкен я киши айырмашылыққа ийе болыуында емес, ал мәселе олардың (қ менен к, ғ менен г лердің) бир фонеманың түрли фонетикалық жағдайларға байланыслы (бирде жууан дауыслы менен, бирде жиңишке дауыслы менен келиу жағдайы) түрин өзгерткен реңк-лери (аллофонлары ямаса оттеноклери) болғанлығы себепли олардың хәр бирин айрықша жазыу таңбалары менен белгилеудің зәрүр емеслигинде болып отыр. Солай етип қ, к, ғ, г хәриплериниң орнына тек к, г хәриплерин алыудың өзи жеткиликли болар еди. Өйткени, бириншиден, к менен г хәриплери өзлериниң түп нұсқадағы келбетин сақлайды; екиншиден, бул таңбалар, көпшилик тиллерде жумсалғанлықтан интернациональ сыпатқа ийе бола отырып, көпшиликке белгили болады; үшіншиден, қосымша белги қабыл етиу (к хәрибиниң қуйрығын шығарыу, ғ хәрибиниң белин сызыу) машақатынан қутылыуға болар еди. Солай етип алфавиттеги хәриплердің санын еле де қысқартыуға болады. Ең баслысы, сингармонизм ауызеки тилде емес, ал жазыуда да өзиниң тәбийғый дурыс көринисин табады хәм теориялық жақтан да, әмелий жақтан да қарақалпақ тилиниң орфографиясы жетилиседи.

43. СИНГАРМОНИЗМНИҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ХЫЗМЕТІ

Фонологиялық жақтан қарақалпақ тилиниң сингармонизми сөзлерди танытыу, сөз қурылысындағы сеслерди шөлкемлестириу, сөзлерди айырыу усаған хызметлерди атқарады. Сингармонизмниң бундай фонологиялық хызмет атқаратуғынлығын төмендеги мағлұматлар менен тастыйықлауға болады. Қарақалпақ сөзи тутасы менен бир қыйлы тембрде айтылады. Бул қәде өзгерсе, сөз қурылысындағы дауыслы сес бир түрли, дауыссыз сес екинши түрли тембрде айтылса, ондай сөзди түснниу мүмкин болмай қалады. Сингармонизм тутас сөздин бирдей тембрде айтылыуын ретлестире отырып, оны (сөзди) таныуды тәмийинлейди. Мәселен, тас, тес, тос, төс, сөзлериниң хәр қайсысы өзине тән хәр түрли тембрлеринде

айтылып тур. Жазыуда оны қосымша белгилер менен аңлатуға болады: $t'ac'$, $t^{\circ}oc^{\circ}$, $t^{10}oc^{10}$. Ал усы сөзлерди басқаша түрде $t'ac'$, $t^{\circ}oc^{\circ}$ түрінде ямаса $t^{\circ}oc^{\circ}$, $t^{10}oc^{10}$ түрінде болмаса $t'ac'-t^{\circ}oc^{\circ}$ х. т. б түрлеринде бууын қурылысындағы дауыссыз сес бир түрли тембрде, ал ондағы дауыссыз сеслер екінши түрли тембрде, ал ондағы дауыссыз сеслер екінши түрли тембрде айтылуы қарақалпақ тилинде пүткиллей мүмкин емес. Солай етип бууын қурылысындағы дауыссыз да, дауыссыз да сингармонизмнің тәсирине теңдей ушырап, бирдей дәрежеде (жууан, жиңишке, еринлик, езиулик түрлеринде өзгереді. Бир бууынның қурылысындағы дауыссыз сес дөгерегиндеги дауыссызлардың тембрин өзіне толық усатады. Бул нызамлылық сөйлеу ағымында сөзлерди таныуды жеңиллестиреди. Сонлықтан да көпшилик жағдайда (шаққан сөйлеуде, көп бууынлы сөзлердің айтылуында, қысық дауыссызлардың айтылуында х. т. б) бууын қурылысындағы дауыссызлар қысқартылып, «айтылмай қалса» да, ондай сөзлерди де айнытпай таныймыз хәм түсінеміз. Буған тутас сөздің бир қыйлы тембрде болуы тиккелей себепши болады.

Сөз бир бууынлы болса да, көп бууынлы болса да сингармонизм ондағы барлық сеслердің биргелки тембрде болуын шөлкемлестіріу хызметін атқарады. Сөзлердің улыума фонетикалық қурылысының шөлкемлестірилиуінде хәм ондағы сеслердің биргелки тембрде жәмлесиуінде сингармонизмнің бул хызметі айрықша әмхийетке ийе болады. Мысалы: *қытай*, *қутай* сөзлерінің биринши бууынындағы дауыссыз ы, у түсирилип айтылса да, ал қалған сеслері екеуінде де бирдей болса да, ол сөзлердің бир-биринен айырмасы анық билинип турады. Бууын қурылысындағы дауыссыздың бирде езиулик қ, бирде еринлик қ болып еки түрли тембрде айтылуының өзи ол сөзлерди еки түрли сөз ретінде таныуға жеткиликли болып тур.

Сингармонизмнің жоқарыда көрсетилген сөз таныту, сөзди шөлкемлестіріу қасийетлери оның хақыйқат суперсегментлик қасийетлери болып табылады. Өйткени сингармонизмнің бул қасийетлери бууын қурылысындағы жеке сеслердің бөлек-бөлек хәм тиккелей қатнасында емес, ал ол сеслердің тутаслығында хәм ажыралмас байланысында ғана көринуғын қасийетлери болып табылады.

Сөйлеу тилиндегі айрықша фонема сыяқлы сингармонизм сөзлердің мәнісін айырыу хызметін де атқарады. Сингармонизмнің сөзлерді таныу қасиетінен көрінгеніндей-ақ тембрлік өзгешелігі арқалы тутас сөз танылуы менен бірге, сол тембрлік өзгешелік арқалы, мәніс те айырылып турады. Мысалы, жоқарыда келтірілген *тас* , *тес* , *тос* , *төс* сөзлері жууан-жиңишке (тас-т'ес', тос-т'ос', тес-т'ес', төс-т'өс') езиулік еринлік (тас-т'о'с), жууан езиулік-жиңишке еринлік (тас-т'ес'), жиңишке езиулік-жууан еринлік, т'ес-т'о'с) түрінде олар айрықша сөзлеп болыуына қарамастан усы көрсетілген белгилері бойынша дара фонема сыяқлы өз-ара қарама-қарсы қойылып, мәні айырады. Бұл келтірілген квазиомонимлерде дауыссыздар бір-бірі менен жай алмасып қоймастан, соның менен бірге олардағы дауыссыздар да түрлі өзгерген қалда алмасады.

Солдай етип сингармонизм бір неше фонетикалық хызметлерді бірлікте атқара отырып, ол универсаль сыпатқа ийе болады.

Усы жерде айрықша дыққат аударатуғын бір мәселе бар. Ол да болса, сингармонизмнің сөзлердің мәнісін айырыуға қатнасуғын фонологиялық қасиетлерінің екі түрлі көринисте әмелге асырылуы қаққындағы мәселесі болып табылады. Сингармонизмнің фонологиялық қасиеттерінің жүзеге шығаратуғын фонетикалық құрал хызметін, біріншіден, тутас сөздің жууан я жиңишкелігі, екіншіден, езиулік я еринлік белгилері атқарады. Мәселен, саз-сез, сур-сүр жубайлас сөзлерінде тек дауыссыздары ғана жууан а жиңишке е жууан у жиңишке ү түрінде өз-ара қарама-қарсы қойылып ғана қалмастан, соның менен бірге ол сөзлердің құрамындағы дауыссыздары да сәйкес с-с', з-з', с°-с'°, р°-р'° түрінде жумсалады қам ол жубайласлар да өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Жоқарыда келтірілген сөзлердегі дауыссыз а фонемасы менен дауыссыз ә фонемасы, дауыссыз у фонемасы менен дауыссыз ү фонемасы ортасындағы қарым-қатнас қандай болса, дауыссыз ы фонемасы менен дауыссыз и фонемасы, дауыссыз у фонемасы менен дауыссыз ү фонемасы ортасындағы қарым-қатнаста тап сондай болады. Сондай-ақ ол дауыссыздардың дегергіндегі (алдындағы, соңындағы) дауыссыз фонемалар да дәл сондай өзгерістерге ұшырап жумсалады. Салыстырың:

жууан

саз
с°өз°
с°ур°
сыр

жиңишке

с'ез'
с¹⁰өр¹⁰
с¹⁰үр¹⁰
с'ир'

Биз жоқарыда сөзлердің жууан-жиңишкелиги сингармонизмнің фонологиялық қасиетін аңлатып тұрғанын көрдик.

Тап ұсындай хызметті дауысly фонемалардың езиулик хәм еринлик болып келиуі де атқарады. Мәселен, тыс-т°ус°, т'и с'-т¹⁰үс¹⁰ жубайлас сөзлерінде тек дауысlyлары ғана езиулик ы-еринлик у, езиулик и-еринлик ү түрінде өз-ара қарама-қарсы қойылып ғана қалмастан, соның менен бирге ол сөзлердің құрамындаағы дауысlyларды да сәйкес т-т, с-с°, т'-т°, с' с¹⁰ түрінде жұмысалады хәм ол жубайласлар да өз-ара қарама-қарсы қойылады.

Бул келтирилген сөзлердеги дауысly ы фонемасы менен дауысly у фонемасы, дауысly и фонемасы менен дауысly ү фонемасы ортасындағы қарым-қатнас қандай болса, дауысly а фонемасы менен дауысly о фонемасы, дауысly е ямаса дауысly ә фонемасы менен дауысly ө фонемасы ортасындағы қарым-қатнас та сондай болады. Бул дауысlyлар қонсылас болып келген дауыссыз фонемалар да сәйкес дәл сондай өзгерістерге ұшырайды. Буған төмендегі кестедегі мысалларды салыстыра отырып исеніуге болады:

ерин үнлестігі	езиулик	еринлик
таңлай үнлестігі		
жууан	тыс тас	т°ус° т°ос°
жиңишке	т ис' т'ес'	т ¹⁰ үс ¹⁰ т ¹⁰ ос ¹⁰

Жоқарыда биз сингармонизмнің сөз көлеміндегі тутас сөз түріндегі мәні айрыушы белгілерінің көрі-

нислери жөнінде айтсақ, соның менен бирге сингармонизм хәрекет етип турған сөзде (бууында) сол сөздің (бууынның) қурылысындағы дара сесі де айрықша фонема хызметін атқарады. Өйткени қарақалпақ тилинде жеке фонеманың өзі де сөзлерди айырыушы хызметти атқара алады. Фонеманың бул қасийети мудама бир тембрдің ишинде мәни айырыуға қатнасутығын сеслер ортасында анық көринеди. Мысалы: тас-тыс, -т°ос°-т°ус°, т°өс° -т°ис°, -т°ис°, -т°эс°ир°.

Бул жубайлас сөзлердеги дауыссыз фонемалар биргелки жууан, биргелки жиңишке, биргелки еринлик, биргелки езиулик түриндеги бирдей тембрдеги дауыссыз болып, ол сөзлердің айырмашылығын болдырып турған дауыссызлардың фонемалық (мәни айырыушылық) белгиси олардың ашық-қысық екенлиги болып табылады. Ал дауыссыз фонемалар болса, келтирилген жубайлас сөзлерде бирдей тембрде өзгериссиз жумсала отырып, сөзлердің мәнісін өзгертиуге қатнаспайды. Буны транскрипцияда дауыссызларды бирдей таңбалау арқалы аңлатады.

Салыстырын: тас-тыс, т°ос°-т°ус°, т°өс° -т°үс°. Көринип турғанындай-ақ жубайлас сөзлердің дауыссызлары орын алмасқан менен дауыссызлары хеш өзгериссиз қалған. Бирақ бүйтип фонемалардың бирдей фонетикалық жағдайда өз-ара қарама-қарсы қойылуы оғада шекленген болады. Хәр түрли тембрдеги сөзлердің қурылысындағы дауыссызларды ондай етип қарама-қарсы қоя алмаймыз. Себеби ондай жағдайда сингармонизмнің сөз көлеміндеги жууан-жиңишке, езиулик-еринлик түриндеги мәни айырыушы белгилери иске түседі. Дауыссыз фонемалар да тап усындай бирдей фонетикалық жағдайда келген өзіннен басқа дауыссыз фонемаға қарама-қарсы қойылуы арқалы сөзлердің мәнісін өзгертеді. Мысалы: тас-қас, д°ос° -т°ос°, с°өн° -к°өн°. Бул сөзлерди т-қ, °д-т°, с°-к°, тиккелей бир-бири менен қарама-қарсы қойылады. Ал қалған фонемалар, (дауыссыз хәм ақырғы дауыссыз) бул жубайлас сөзлердің екеуінде де биргелки реңкте жумсалады. Солай етип дауыссызлар да, дауыссызлар да бирдей фонетикалық жағдайларда (биргелки тембрдеги бууында) келип, өз-ара орын алмасып, сол арқалы сөзлердің мәнісін өзгертеді. Бул хақықат сегментлик-фонологиялық қасийет болып табылады. Солай етип қарақалпақ тилинде буу

ын да, бууын құрылысындағы дара сес те фонемалық (мәни айрыуышы) хызмет атқара береді.

§ 44. ДАҰЫСЛЫЛАР СИНГАРМОНИЗМИ.

Екі ямаса оннан да көп бууынлы сөздерде соңғы бууындардағы дауыссыздардың бірінші буындағы дауыссыз сестен ғәрезлі қалда келиуі дауыссыздардың илгерилі тәсірінің нәтижесі болып табылады. Бірінші, буындағы дауыссыз сестің соңғы бууындарындағы дауыссыздарды жууан-жиңишкелігі жағынан хәм еринлик—езиулик болыуы жағынан өзине усатыуын, солай етип, көп бууынлы сөздердегі дауыссыз сестердің өз-ара үнлесіп келиуін дауыссызлар сингармонизми ямаса бууын үнлеслігі деймиз. А. М. Шербактың айтыуынша дауыссызлар сингармонизми сөздің мәнилик бірлігін фонетикалық жол менен аңлатыу зәрүрлігіннен келип шыққан¹. Сөз бенен сөздің шегарасын белгилеуде, сөзді бір пүтін сеслик комплекс сыпатында сөз дizeбегинен, гәптиң ишинен ажыратып алыуда дауыссызлар сингармонизми айрықша үлкен әхмийетке ийе болады. Себеби дауыссызлар сингармонизми сөздің ишинде болатуғын қубылыс. Мәселен, сөздің бірінші бууынында жууан дауыссыз болса, соңғы барлық бууындарда да жууан дауыссызлар келеді, ал сөздің бірінші бууынында жиңишке дауыссыз болса, соңғы бууындарда да жиңишке дауыссызлар келеді. Бундай тәсір гәптегі қонсылас екінші сөзге өтип кетпейді.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де дауыссызлар сингармонизми екі түрлі көринисте иске асады: біріншіден, бууын құрылысындағы дауыссыздардың жууан я жиңишкелігі жағынан үнлесіп келиуі арқалы (таңлай үнлеслігі), екіншіден, бууын құрылысындағы дауыссыздардың езиулик я еринлик болып үнлесиуі арқалы (ерин үнлеслігі). Солай етип дауыссызлар сингармонизми таңлай үнлеслігі хәм ерин үнлеслігі түрінде жүзеге шығады. Бирақ таңлай үнлеслігі бір бөлек, ерин үнлеслігі бір бөлек бас-басына өмир сүрмейді. Керисинше, дауыссызлар сингармонизминің бул екі көриниси де

---

¹ А. М. Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков.

бирликте суперсегментлик қубылыс ретинде сөз қурылысындағы сеслер арқалы бууынларда жүзеге шығады. Мысалы: *ағашлық, тереклик, қулқун, үргүн*. Бул сөзлерде дауысlyлар биргелки жууан (*ағашлық, қулқун*) ямаса биргелки жинишке (*тереклик, үргүн*) болып келиуи менен брликте тап сол сөзлердин өзлериндеги дауысlyлар биргелки езиулик (*ағашлық, тереклик*) хәм биргелки еринлик (*қулқун, үргүн*) болып келеди. Сонлықтан да таңлай үнлеслиги хәм ерин үнлеслиги хаққында айрықша сөз етилгенде баянлауға қолайлы болуы есапқа алынады.

Хақыйқатында да дауысlyлар сингармонизмине муапық көп бууынлы сөзлердин қурылысындағы бууынлар жууан болып келиу менен бирге, сондай-ақ олар я биргелки езиулик, я биргелки еринлик түрде ғана ушырасуы керек; жинишке болуы менен бирге олар я биргелки езиулик, я биргелки еринлик түрінде ғана жұмсалыуы керек. Солай етип дауысlyлар сингармонизмине сәйкес көп бууынлы сөзлердин қурылысындағы бууынлар биргелки жууан-езиулик, биргелки жууан-еринлик, биргелки жинишке—езиулик, биргелки жинишке—еринлик түрде ушырасуы керек. Бул дауысlyлар сингармонизми ушын ең идеал жағдай. Бундай болып сингармонизми ең рауажданған тиллердин қатарына қырғыз тилин жатқаруы мүмкин¹.

Хәзирги қарақалпақ тилинде дауысlyлар сингармонизминин көринисин жоқарыдағыдай идеал жағдайда деп айтыуға болмайды. Себеби қарақалпақ тилинде көп бууынлы сөзлерде таңлай үнлеслиги толық сақланған менен ерин үнлеслиги толық сақланбайды. Мәселен, *ағаларымызға, инилеримизге* түрінде көп бууынлы түбир хәм дөренди сөзлерде дауысlyлар биргелки жууан я биргелки жинишке түрінде ушырасады. Дауысlyлардың таңлай үнлеслиги, айырым тиллерди есапқа алмағанда, барлық түркий тиллерде кеңен жайған хәм ол турақлы келеди. А. М. Шербактың бақлауынша қарайым, өзбек тиллеринен басқа барлық түркий тиллерде дауысlyлардың таңлай үнлеслиги байқалады. Қарайым тилинде дауысlyлардың таңлай үнлеслиги дауыссызлардың үнлеслиги менен алмас-

¹ А. М. Шербак, Сонда, 74-6

қан, ал өзбек тилинде болса, түркий емес тиллердин тәсіл-нәтижесинде таңлай үнлеслиги пүткиллей жоғалған¹. Қарақалпақ тилинде айырым сөзлерде дауыссызлардың, таңдай үнлеслигинин бузылуы жағдайы ушырасады. Мысалы: *қызмет, бийдай, гүлжан, жигирма, инсан* хәм т. б. Дауыссызлардың таңдай үнлеслигинин бузылуы жағдайы көпшилик түркий тиллерде ушырасады.² Түркмен тилинде (диалектинде) *гәладурын—гәлдурын* «княтырман», *биләдур, билдур* «биледи», *бәрмәйдур* «бермейди» *билмәйдуран* «билмейтуғын» гагуз тилинде алайк «алажақ» гәйорум «келемен» түрк тилинде *ийк, йор, даш гил, истан* қосымталары, *қумық* тилинде *лар, ыбыз, ыңыз, лық, лы, мах* қосымталары, чуваш тилинде *сәм, и е* қосымталары дауыссызлардың таңдай үнлеслигине бағынбайды. Уйғыр тилинде сеплик жалғаулары (*ни, нин, дин—тин*), бетлик алмасығының қосымталары (*мән, сән, миз, сиз*), келбетликтин қосымталары (*дәк, сиз*), атлықтың қосымтасы (*чи, чан*) қатарлық санның (*инчи*), жыйнақлау санның (*лан*), келбетлик фәйилдин (*диған*), буйрық мейилдин 3-бетинин (*сун*), өткен мәхәлдин көплек түринин 1-бетинин (*дук*) қосымталары, келбетлик дәрәтнуш *лик* қосымтасы (*дики*), дур предикативлик көрсеткиши хәм т. б. сингармониялық вариантларына ийе емес. Сонлықтан олар түбир менен үнлесе бермейди деген сөз³.

Жоқарыда аталған түркий тиллери сыяқлы хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде де жумсалып жүрген барлық сөзлер таңдай үнлеслиги нызамына бағынып, биргелки жууан я биргелки жиңишке болып келе бермейди. әдеуир сандағы көп бууынлы сөзлерде жууан хәм жиңишке бууынлар араласып келеди. Н. А. Баскаковтың изертлеулерин бойынша бундай таңдай үнлеслигине бағынбайтуғын сөзлердин басым көпшилиги түркий тиллерге (соның ишинде қарақалпақ тилине де) басқа тиллерден кирип келген сөзлер ямаса еки (сыйпок жағдайда үш) түбирден қуралған қоспа сөзлер болып

¹ Сонда. 74—6.

² Сонда. 71—6.

³ Бул ҳаққында толығырақ қараңыз: А. М. Шербак сонда 71-72—6, 6.

табылады¹. Мысалы: *Әзийза, әдираспан, Әбенбай, Әтештан (әтөштан), бийдай, Бердақ, Бегжан, гөрқай, гүзар, Гүлзар, гүман, гүнжара, Гүлжан, гүғалық, елат, жигирма, Зүльфия, илхам, имканият, имтихан, инабат, инам, кейиснама, келсап, Кеңесбай, кербаз, кеспас, кисапыр, китап, қошырей, құдырет, мақсет, мехрибан, нәренжан, пәтица, пәтия, перийзат, рахмет, тәбият, тәрбия, хызмет* усаған сөзлер шығысы жағынан араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер ямаса еки түбирдин биригиуинен жасалған қоспа сөзлер болып табылады. Сондай-ақ орыс тлинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер де дауыссылардың таңлай үнлеслиги нызамына бағына бермейди. Мысалы: *академик, анкета аспирант, банкет, генерал, десант, Ереван кресло, лента, опера, полетариат, рента* х. т. б.

Жоқарыдағы сыяқлы таңлай үнлеслиги менен үнлеспеген жууанлы — жиңишкели аралас бууынлы сөзлерге қосымталардың жууан вариантының ямаса жиңишке вариантының қосылуы ол сөзлердің соңғы бууынының жууан я жиңишкелигине байланыслы болады. Егер де сөздің ақыры жууан бууынлы болса, қосымтаның жууан сыңары қосылады: егер де сөздің ақыры жиңишке бууынлы болса, қосымтаның жиңишке варианты қосылады. Мысалы: *китаптар, бийдайлық, тәрбияшы, гүғалық, жигирмалап, итибарға, инсапыз, инансаң, операға, аспиранты* сыяқлы сөзлердің түбирлеринин соңғы бууыны жууан болғанлықтан, қосымталардың жууан сыңарлары болған лар, лы шы, лық, лап, ға, сыз, саң, ы қосылып тур: мақсетлер, құдиретли, хызметши, қоширейлик, муғаллимге, рахмети сыяқлы сөзлердің түбирлеринин соңғы бууыны жиңишке болғанлықтан, қосымталардың жиңишке сыңарлары болған лер, ли, ши, лик, ге, и жалғанып тур.

Гейпара сөз дәретиуши қосымталар (суффикслер) түбир сөздің жууан я жиңишкелигине қарамастан, таңлай үнлеслиги бойынша үнлеспестен-ақ қосыла береди. Мәселен: *дауылпаз, жалахор, асхана, Қарақалпақстан, сууат, қарыздар* сөзлеринде жууан бууынлы қосымталар түбирге таңлай үнлеслигине мууапық түрде жууан бууынлы түбирлерге қосылып турса, *илим-*

¹. Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык. т. II, М., 1952, 35-б.

паз, жемхор, кәрхана, Өзбекстан, елит, белдар сөзлерінде жууан бууынлы сол қосымталар жиңишке бууынлы түбирге қосылып, таңлай үнлеслиги нызамы бузылып тур. Сондай-ақ *ақылгөй, талапкер, салыкеш, материализм, марксист* сөзлерінде жиңишке бууынлы қосымталар жууан бууынлы түбирге қосылып тур. Солай етип айырым жағдайларда жиңишке бууынлы сөзлерге жууан бууынлы қосымта, жууан бууынлы сөзлерге жиңишке бууынлы қосымта қосылады. Себеби қарақалпақ тилинде *паз, хор, хана, стан, ат* дар усаған жууан бууынлы суффикслердің жиңишке вариантлары, *гөй, кер, кеш, ист, изм* сыяқлы жиңишке бууынлы суффикслердің жууан вариантлары жоқ. Қосымталардың бундай бир вариантлы болып келиуі, солай етип дауыссылардың таңлай үнлеслигинің сақланбауы түркий тиллердің өзлеринің түпкиликли қосымталары ушын тән жағдай емес. Дауыссылардың таңлай үнлеслигине сәйкес келмейтуғын жоқарыдағы бир вариантлы қосымталардың келип шығуына нәзер аударсақ, олардың да сингармонизми жоқ системаға жататуғын тиллерден ауысқан қосымталар екеин биліу қыйын емес.

Хәзіргі қарақалпақ тилинде көп бууынлы сөзлерде дауыссылар (анығырағы тутас бууыңлар) таңлай үнлеслиги бойынша үнлесип келиу менен бирлікте ерин үнлеслиги бойынша да үнлесип келеди. Таңлай үнлеслигине қарақалпақ тилиндегі дауыссылар хәм бууын қурамындағы дауыссызлар толық қатнасып, хеш бир фонема оннан тысқарыда қалмайтуғын болса, ерин үнлеслигинің тәсир етиу көлемі ондай емес. Бириншиден ерин үнлеслигинің тәсирине барлық дауыссылар ушырай бермейди. Ерин үнлеслигине берилетуғын дауыссылар тек қысық, езиулик дауыссылар болған *ы, и, е* фонемалары болып табылады. Екиншиден, көп бууынлы сөзлерде ерин үнлеслиги менен үнлескен бууыңлардың хәммесинде бастан аяғына шекем бул үнлесликтің тәсир етиу күші менен көлемі теңдей дәрежеде болмайды. Ерин үнлеслигинің тәсирі соңғы бууыңларда кем-кем хәлсирейди хәм ол тәсир кейінгі бууыңларда пүткиллей жойылады. Мысалы, салыстырың: *күлкү-күлкүмиз-күлкүмизди, булқун-булқыны-булқынымызды*. Сонлықтан дауыссылар сингармонизминің бул еки көринисин өз-ара салыстыра отырып, таң-

лай үнлеслигин толық үнлеслик. ерин үнлеслигин жар-тылай үнлеслик деуге болады.

Дауысlyлар сингармонизмине байланысly термин-лердiң жумсалыуына анықлық киргизиу талап ети-леди. Қ. Убайдуллаев «сөзлердеги дауысlyлардың бас-тан аяқ биргелки я гилең жууан, ямаса гилең жиңиш-ке болып (келиуине) айтылыуына сингармонизм¹» деп атайды. Оның айтыуы бойынша: «Езиулик дауысly-лардан соң да, еринлик дауысlyлардан соң да (орфо-графиялық норманы еске алғанда) езиулик дауысly-лары сөздiң кейинги бууынларында келе береди. Мысалы: *халық, балық, қурылыс, өндирис, пахташы-лық, күтин, өтин, орақ, қора, үлкен, кишкене, күтә, гүллән, жүдә* хәм т. б. езиулик дауысlyлардан ә сеси *баҳар, маҳал, сәхәр, гүллән, күтә, жүдә* хәм т. б. усаған сөзлердiң ақырғы бууынларында келе береди, ал *әди-рәспан, әдирә, Әбдикәрим* сыяқлы сөзлердiң үшінши бууынларда да дауысly ә сеси гезлеседи»². Бул ай-тылған пикирди қәте деп айтыуға болмайды. Бирақ бул жерде келтирилген мысаллар айтылған пикирлерди толық тастыйықлай бермейди. Мәселен, «еринлик да-уысlyлардан соң да (орфографиялық норманы еске алғанда) езиулик дауысlyлары сөздiң кейинги бууы-ларында келе береди» деген пикирден кейин оны мысаллар менен тастыйықлау мақсетинде *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* деген сөзлерди келтириуи шынлыққа сәйкес келмейди. Қарақалпақ тилинiң ор-фографиялық қәделери тийкарында бул аталған сөз-лердiң соңғы бууынларда езиулик дауысlyлар жа-зылғаны менен (бул жердеги шәртли түрде қабыл етилген жазыуға сүйениудiң өзи надурис) ҳақыйқат изертлеу объекти болып саналатуғын жанлы сөйлеу тилинде таңлай үнлеслиги тәсиринен тысқары, соның менен бирге ерин үнлеслиги анық байқалады хәм *қурылыс, өндирис, күтин, өтин, үлкен* сөзлериниң скинши бууында қысық езиулик *ы, и, е*, дауысlyлары жазылғаны менен жанлы сөйлеу тилинде олар сәйкес

¹ К. Убайдуллаев. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 114-б.

² Сонда, 117—б.

еринлик дауыссылар болған у, ү, ө түрінде айтыла-
туғынын байқау қыйын емес. Сондай-ақ жоқарыда кел-
тирилген *әдираспан*, *әдира* сөзлерінің үшінші буыны-
ларындағы дауыссы фонема автордың тастыйықла-
уындай жиішіске ә емес, ал жууан а дауыссы фонемасы
болып саналады.

К. Убайдуллаевтың дауыссылар үнлеслігін «езиу
үнлеслігі палатальлық аттракция ямаса лингвальлық
сингармонизм)» хәм «ерин үнлеслігі (лабиальлық ат-
тракция ямаса лабиальлық сингармонизм)» деп бөли-
уін де толық мақұллау қыйын. Оның айтыуынша...
«бірінші буындағы дауыссының тәсірине қарай қал-
ған буындардағы дауыссылардың гилең жууан ямаса
гилең жиішіске болып хәм дәслепки буындан басқа
буындарда еринлик дауыссылар келмей, езиулик да-
уыссылар келиуі езиу үнлеслігі деп аталады»¹.
Бұл жерде шынында таңлай үнлеслігі менен ерин
үнлеслігі шатастырылғанлығы көринип тұр. Таңлай
үнлеслігі мәнісінде автор тәрепинен «езиу үнлеслігі»
деген термин алынған. Бұл терминнің усы жерде аң-
латып тұрған мәнісін пикирди (анықламаны) тасты-
йықламай тұр. «Езиу үнлеслігі (түсінігине)» «гилең
жууан ямаса гилең жиішіске» буындар, тағы да
«еринлик дауыссылар емес, езиулик дауыссылардың
келиуі» «зорлап» бирлестірилген. Хәқыйқатында ги-
лең жууан ямаса гилең жиішіске буындардың бир
сөздің құрылысында келиуі я езиулик халында ямаса
еринлик халында ғана болатуғынлығын (олар екеуінің
бирге жүретуғынлығын) естен шығаруға болмайды.
Жууан буын соның менен бирге я езиулик, я еринлик
болып келеди. Сондай-ақ жиішіске буын да я езиулик,
я еринлик халда ғана ушырасады. Ал бұл құбылыстың
турақылы ямаса өзгермели болуы—пүткіллей басқа
мәселе. Сонлықтан да дауыссылардың сингармонизм
езиу үнлеслігі және ерин үнлеслігі деп бөлиуді
терминологиялық жақтан да, әмелий және теориялық
жақтан да мақұллауға болмайды. Таңлай үнлеслігі
бойынша буындар бирде биргелки жууан, бирде бир-
гелки жиішіске болып келеди. Ал ерин үнлеслігі бо-
йынша бундай биргелкилік (үнлеслик) қатаң сақлан-

---

¹ Сонда.

бағаны менен *қурылыс, өндиріс, күтин, өтин*. *үлкен* усаған сөзлердің екінші буындарында езиулік дауыссыздар (**ы, и, е**) жазылғаны менен тәбйий сөйлеу тилинде шынында олардың еринлік дауыссыздар (**у, ү, е**) екенін, солай етип *қурулус, өндүрүс, күтин, өтүн*, *үлкен* болып айтылатуғынын бийкарлау қыйын.

Артикуляциялық жақтан таңлай үнлеслиги деп жүргенимиз шынында тилдің алға (жиңишке дауыссыздарды айтқанда) хәм артқа (жууан дауыссыздарды айтқанда) жылжыу жағдайы менен, ерин үнлеслиги деп жүргенимиз ериннің алға үйрилиу (еринлік дауыссыздарды айтқанда) хәм артқа тартылу (езиулік дауыссыздарды айтқанда) жағдайы менен тиккелей байланыссы болады. Сонлықтан да артикуляциялық жақтан хәрекетшен сөйлеу ағзаларын басшылыққа алған ҳалда таңлай үнлеслигин тиллик (лингвальлық) үнлеслик, ерин үнлеслигин сол өзинің қәлпинде ерин (лабиальлық) үнлеслиги деп алыу мүмкин еди. Қәлиплескен терминди (таңлай үнлеслиги) өзгерте бериудің зиянлы екенін есапқа алып, бул жұмыста тиллик үнлесликті таңлай үнлеслиги қәлпинде қалдыруды мақул көрдик. Сондай-ақ ериннің қатнасына қарай дауыссыздардың еринлік (**о, ө, у, ү**), езиулік (**а, ә, е, ы, и**) болып бөлинуін хәм тилдің қатнасына қарай жууан (**а, ы, о, у**), жиңишке (**ә, и, ә, ү, е**) болып бөлинуін еске ала отырып, оларды (дауыссыздарды) сингармонизм дәрежесинде енди биргелки жууан хәм биргелки жиңишке болып келиуін аңлатыу үшін «езиу үнлеслиги» терминін қолланыу ақылға мақул келмейди. Езиулик дауыссыздардың жубайы еринлік дауыссыздар болатуғынын есапқа алсақ, езиулик дауыссыздардың өзлери де, сондай-ақ еринлік дауыссыздар да өз ишинде тағы да жууан, жиңишке болып бөлинетуғынын еске алсақ, К. Убайдуллаев тәрепинен қолланылған «езиу үнлеслиги» терминінің лингвальлық сингармонизм мәнісінде қолланылуының орынлы емеслигине исениуге болады.

Усы дәуирге шекем дауыссыздардың ерин үнлеслиги дегенде тек бир тәреплеме биринші буындағы еринлік дауыссыздардың (**ө, о, у, ү**) екінші буындағы қысқ дауыссыздардың еринлік болып келиуін талап етіуі түсинилип келген болса, енди дауыссыздардың лабиальлық сингармонизм кеңірек көлемде түсиниу керек деп ойлаймыз. Бириншіден, дауыссыздардың лабиаль-

лық сингармонизми еки түрлі көринисте болады: ерин-
лик (*қулун, күлкү, бөлек*) хәм езиулик (*бала, сәлем,
келин*), екіншиден, лабнальлық сингармонизм бир бу-
уыплы сөзлерде еринлик дауысшылар менен қонсылас
келген дауыссызлар ортасында мұдамы хәм турақлы
түрде көринеді.

Хәзирги қарақалпақ тилинде ашық дауысшылар бол-
ған а, ә ерин үнлессигинен тысқары қалады. Бул дауыс-
шыларға лабнальлық сингармонизм тәсир етпейди.
Биринши бууында еринлик дауысшылар келиуине қара-
мастан екінши хәмоннан соңғы бууындарда ашық езиу-
лик а, ә жумсала береді. Мысалы: *полат, құрғақ, қу-
тан, қулақ, күтә, жүдә* хәм т. б. Бирақ бундай жағдай-
ларда да таңлай үнлессиги қатаң сақланады: жууан
а тек алдыңғы бууында жууан еринлик дауысшылар кел-
ген жағдайда, жиңишке ә тек алдыңғы бууында жи-
ңишке еринлик дауысшы келген жағдайда ғана жумса-
лады. Бул тәртіптин қатаң сақлануы қарақалпақ ти-
линде дауысшылар сингармонизминде лингвальлық син-
гармонизмнің жетекші орын тутатуғынын аңлатады.

Қарақалпақ тилинде дауысшылардың лабнальлық син-
гармонизми дегеннен биринши бууындағы еринлик да-
уысшылардың екінши бууындағы қысық езиулик дауыс-
шылар сәйкес еринлик дауысшыларға айландырыуы
түсиниледі. Сол дауысшылардың өзлери ерин үнлесси-
ги бойынша үнлессип келиу менен бирликте таңлай үн-
лессиги менен де үнлессип турады. Өйткені еринлик
дауысшылардың өзлери я жууан, я жиңишке түрде
ушырасады. Ерин үнлессигин аңлататуғын өз ал-
дына таңлай үнлессигин аңлататуғын өз алдына
сеслик бирликлер жоқ, ондай болуы мүмкін де
емес. Мысалы: *қулун, күлкү* сөзлеринде дауысшы-
лар ерин үнлессиги бойынша да, таңлай үнлес-
лиги бойынша да үнлессип тұр: *кулун*—жууан бууыны,
күлкү жиңишке бууынлы. Сондай-ақ бул екі сөзде де
бууындар биргелік еринлик. Тап усындай пикирді *ба-
лық, бала, бәлент, гилем* сөзлери жөнинде де айтыуға
болады. *Балық, бала*—жууан бууынлы, *бәлент, гилем*—
жиңишке бууынлы. Сондай-ақ бул сөзлердин бәринде
бууындары—биргелік езиулик. Солай етип таңлай үн-
лессиги бойынша бууындар жууан хәм жиңишке болып
келсе, ерин үнлессиги бойынша еринлик хәм езиулик

Дауысlyлар сингармонизмин аңлатыушы кесте

Сонғы буында Биринші буында	а	ы	ә	и	е	Мысаллар
а	+	+	—	—	—	бала, атыз
ы	+	+	—	—	—	ылас, ыдыс
о	+	⊕	—	—	—	конак, жолук, конук
у	+	⊕	—	—	—	булақлар, тутунды
ә	—	—	+	+	+	мәсләхәт, әдис, бәлент
и	—	—	+	+	+	ирәт, билим, тилек
е	—	—	+	+	+	желим, тереклер
ө	—	—	+	⊕	+	көдүкли, төсөкте
ү	—	—	+	⊕	⊕	жүдә, гүртүкти, жүрөктен

болып келеди. Бул дауысlyлар сингармонизминиң көринислери болып табылады.

Дауысlyлар сингармонизмин аңлататуғын кестеден көринип турғанындай-ақ биринши буында жууан еринлик дауысlyлары болған о ямаса у фонемасы келсе, екинши буындағы езиулик ы дауысlyсы еринлик у дауысly фонемасына айланып айтылады: биринши буында жиңишке еринлик дауысlyлары болған ө ямаса ү фонемасы келсе, екинши буындағы езиулик и ямаса е дауысlyсы сәйкес еринлик ү, ө фонемаларына айла-

нады. Мысалы: қосуқ, орун, қоқум, тоқум, тоғуз, қу-
лун, жулун, құдуқ, көлүк, өгиз, гүдү, үкү, түтүн, жү-
рөк, гүрөк, өзөк, шөрөк, бөрөк, усаған түбір сөзлердің
екінші буынында, өтун, қолум, жолум, бөлүк, бөлөк,
төгүн, өнүм, күлкү, сүргү сыяқлы дөренді сөзлердегі
қосымталарда ауызша сөйлеу тилинде еринлік дауыс-
лылар айтылады. Бірақ олар жазыуда хәзиргі орфо-
графиялық қәделер тийкарында қосық, орын, қоқым,
тоқым, тоғыз, қулын, жулын, құдық, көлік, өгиз, гүди,
үки, түтин, жүрек, гүрек, өзек, шөрөк, бөрөк, отын, қо-
лым, жолым, бөлік, бөлек, төгин, өним, күлки, сүрги
түрінде ерни үнлеслиги сәуленгенбеген халда екінші
буында езиулік **ы, и, е** хәриплери арқалы жазылады.
Ал үшінші буындағы қысық езиулік дауыссыларға
ерин үнлеслигинин тәсири пәсеңдейди. Салыстырың:
қулун—қулуны, жулун—жулуны°, жулқун—жулқунып°,
жүрөк—жүрөги, хәм т. б. Бул сөзлерде екінші буыны-
дағы дауыссылар биринші буындағы ернилік дауыс-
лылардың тәсири менен еринлік дауыссы фонема-
ға айланып айтылса, үшінші буында қысық езиулік
дауыссылар турақсыз халда (факультатив түрде) бир-
де еринлік түс алып бирде «таза» езиулік халында
айтылады. Ал төртінші хәм оннан соңғы буындардағы
қысық езиулік дауыссы фонемаларға ерин үнлеслиги-
нин тәсири биротала жойылады. Мысалы, салыстырың:
қулун—қулуны—қулұнымыз—қулунымызды, жулун—
жулуны—жулунымыз, жулунымызды хәм т. б.

Дауыссылардың сингармонизми менен олардың сөз-
лердегі түрлі фонетикалық жағдайларында жумсалуы
қубылысы тығыз байланыссы болады. Қарақалпақ ти-
линде дауыссы фонемалардың хәммеси бир буынлы
сөзлерде хәм көп буынлы сөзлердің биринші буынында
жумсала береді. Ал көп буынлы сөзлердің соңғы
(биринші емес) буындарында дауыссы фонемалар шек-
ленген халда жумсалады. Соңғы буындарда қандай
дауыссы фонеманың жумсалуы биринші буындағы
дауыссы фонеманың сыпатына байланыссы болады.
Жоқарыда келтирилген мысаллардан хәм дауыссылар
сингармонизмин аңлатышы кестеден көрингенидей-ақ
биринші буында жууан дауыссы болса екінші хәм
оннан соңғы буындарда да жууан дауыссы келеді;
биринші буында жиңишке дауыссы болса соңғы бу-
ынларда да жиңишке дауыссы болады; биринші бу-

уында еринлик дауыслы келсе, екінші буындағы **ы, и, ө** езиулік дауыслы фонемалары сәйкес еринлик **у, ү, ө** дауыслы фонемаларына айланып айтылады (Кестеде қосыу белгиси дөңгелекке алынған қатарлар). Ғазирги қарақалпақ тилиндеги *әткөншек, әтешкүр, әтшөк, байғус, дәстүр, жәдигөй, желқом, зәрүр, камзол, мақлуқ, мақул, Махмут, кәткуда, кешқурын, жексурын, биротала, йесерсоқ, бийжөн, Баймурат*, усаған сырттан кирген ямаса қоспа сөзлерди есапқа алмағанда еринлик бууы езиулик бууынан кейин жумсалмайды. Солай етип түткиликли сөзлердиң биринши бууынынан басқа, соңғы бууыларда еринлик дауыслылар жоқарыда айтылғанандай-ақ шөкленген жағдайда ғана еринлик сингармонизми көлеминде жумсалады. Ал олардың ишинде еринлик о фонемасы биринши бууынан басқа соңғы бууыларда пүткиллей жумсалмайды.

Еринлик дауыслылардың соңғы бууылардағы шөкленушилиги қос еринлик **ў** дауыссызының тәсири нәтижесинде сапластырылады. Анығырақ айтқанда, қос еринлик **ў** дауыссызы өзи менен қонсылас келген қысық езиулик дауыслыларды сәйкес еринлик дауыслыларға айландырады; екінши хәм оннан соңғы бууыларда жумсалған еринлик дауыссыз **ў** фонемасы өзиниң алдында келген езиулик **ы, и, е** дауыслы фонемаларын сәйкес еринлик **у, ү** фонемаларына айландырады. Мысалы: *алуў, оқуў, ширүў, билүў, атқаруў, жеткерүў*. Сондай-ақ соңғы бууыларда еринлик **ў** дауыссыз фонемасының соңында қысық езиулик **ы, и, е** дауыслы фонемалары келгенде биринши бууындағы дауыслының еринлик ямаса езиулик болууына қарамастан сәйкес **у, ү, ө** еринлик дауыслыларына айланып айтылады. Мысалы: *жуўун, жаўун, жасайул, қосуўус, дәўүр, гүўүл, бесейү, сүңгүўүр, дәўөт, сүўөн, жүўөн* хәм т. б. Бул мысалларда биринши бууында еринлик дауыслылары келип, оның үстине соңғы бууындағы қонсылас еринлик дауыссыздың тәсирине ушырағанлықтан *жуўун, қосуўус, гүўүл* сөзлеринде биринши бууынында езиулик дауыслылар келген сөзлерге қарағанда ерин үнлеслигиниң тәсириниң күшлирек екенн байқалады.

Қарақалпақ тилинде дауыслылардың ерин үнлеслиги жөнинде сөз еткенде С. Е. Маловтың¹ бул ҳаққындағы

¹ С. Е. Малов. Заметки о каракалпакском языке. Нукус, 1966, 13—15-бб.

айтқан пикирлерін еске алмауға болмайды. Оның бақ-
лауынша түбірдегі еринлік дауысlyлар қосымтадағы
дауысlyларға сезилерлі дәрежеде тәсир етеді. Бул
жағынан қарақалпақ тили қазақ, ноғай тиллеріне, сон-
дай-ақ шамасы, алтай тилине де оғада усайды. С. Е.
Маловтың айтыуынша, түбірдегі қатты ямаса жууан
еринлік дауысlyлар болған у, о фонемалары қосым-
тадағы ашық дауысlyларды еринліклестирмейді: егер
де түбірде жиңишке еринлік дауысlyлар болған ө, ү
фонемалары келсе, қосымтадағы ашық дауысlyны
еринліклестиреді. Ал суффиксте қысық дауысlyлар
келсе, бундай жағдайда түбірдегі жууан еринлік да-
уысlyлар болған о, у фонемалары да жиңишке еринлік-
лер болған ө, ү фонемалары да теңдей дәрежеде олар-
ды (суффикстеги дауысlyларды) еринліклестиреді.
Бул жерде С. Е. Маловтың «қосымтадағы ашық дауыс-
lyларды түбірдегі о ямаса ү еринліклестиреді» деген
пикирін талқылауға тууры келеді. Біздің түсиниги-
мизше, сондай-ақ түрлі эксперименталь мағлыұмат-
лардың тастыйықлаулары бойынша, хәзирги қарақалпақ
тилинде ашық езиулік фонемалар тек екеу: а хәм ә. Ал
С. Е. Малов тастыйықлап отырған е дауысlyсын ашық
фонема деуге барлық фонетикалық хәм фонологиялық
мағлыұматлар қарсы келеді. Шынында е қысық дауыс-
лы фонема. Бул фонеманың хәзирги қарақалпақ тилин-
де қысық, тил алды, езиулік екени сөйлеу ағзаларын
жай бақлауымыз арқалы да, түрлі эксперименталь
изертлеулер арқалы да толық тастыйықланды.

Сонлықтан егер де, е фонемасын ашық фонема де-
мейтуғын болсақ, онда «қосымтадағы ашық дауысlyлар-
ды түбірдегі ө ямаса ү еринліклестиреді» деген пикир-
ди бийкарлауға тууры келеді. Сонда ерин үнлеслиги
менен үнлестуғын тек қысық дауысlyлар ғана болып
шығады. Мысалы: *қулқун, толқун, үргүн, төркүн* сөз-
лериниң екінши бууынындағы қысық дауысlyлар хәм
ол тутас бууындар қандай болып үнлессе, *бөргө, жөргөк,*
гүрөк, жүрөк, сөзлериниң екінши бууынындағы дауыс-
лы да тап сондай болып үнлеседі. Буның өзи де тағы
бир мәртебе е фонемасының қысық дауысlyы фонема
екенип аңлатады. Себеби қысық **ы, и** дауысlyлары ме-
нен бирдей дәрежеде бундай өзгериске ушырауы тосын-
нан болған жағдай емес. Ал бул е фонемасын қысық

ы, и дауыссыздары менен жақыпластыратуғын фактор болып есапланады.

Усы туста айтып кететуғын С. Е. Маловтың тағы да бир әһмийетли пикири бар. Оның бақлауынша сол дәуірдеги (30-жыллардағы) латын графикасы тийкарындағы қарақалпақ жазуы бойынша дауыссызға тамамланған сөзлерден дөреген хәрекет аты фейиллери болған *saпav*, *hodev* усаған сөзлердің усылай жазылуы дурыс. Бирақ дауыссызларға тамамланған сөзлерден дөреген хәрекет аты фейиллериниң жазылуы бойынша қарақалпақ тилиниң сол дәуірде қабыл етилген орфографиялық қәделерине С. Е. Малов өзиниң келиспейтуғынын айтады. Атап айтқанда «қарақалпақлар еринлик дауыссыздары бар сөзлерде *uv* ямаса *uv*, езиулик дауыссыздары бар сөзлерде *bv* ямаса *iv* түринде жазады. Мысалы, *albv* (мен орфографиялық жақтан *aluv* деп жазар едим) *billv* (мениңше, орфографиялық жақтан *biluv* деп жазу керек) хәм еринлик түбирден кейин: *uvuv*, *oluv* хәм т. б. (мениң пикиримдей)»¹. Көринип турғанындай-ақ, еринлик дауыссыз у фонемасының қысық дауыссызларға тийгизетуғын тәсириниң күшли екенин, хәтте жазуда да оны есапқа алыу кереклигин көрсетиудиң өзи жоқарыда бизиң айтқан бул хәққындағы пикиримизди тастыйықлайды.

§ 45. ДАУЫССЫЗЛАР СИНГАРМОНИЗМИ

Сингармонизмниң сөз ишинде сөзди шөлкемлестириушилик қәсийети дауыссызлар арқалы да, дауыссызлар арқалы да, анығырағы солардың бир-бирине үйлесип, ийкемлесип келиуи арқалы көринеди. Дауыссызлар сингармонизми дауыссызлар сингармонизми деп бөлиуимиз улыума сингармонизм қубылысының тәбиятын теренирек хәм жән-жақлы дурыс түсиниуимиз ушын белгили дәрежеде шәртли түрде қабыл етилди. Дауыссызлар сингармонизми бууынлар арасында болса, сол хәр бир бууынның қурылысындағы сеслер ортасындағы және бууынлардың шегарасындағы, түбир менен қосымталардың хәм қосымта менен қосымтаның шегарасындағы қонсылас сеслер ортасындағы үнлеслик

¹ Сонда, 16—6.

дауыссызлар сингармонизми болады. Дауысlyлар сингармонизми еки ямаса оннан да көп бууынлы сөзлерде бир бууын менен екінші бууын биргелік жууан я жиішке /таңдай үнлесігі/, биргелік еринлік я езулік /ерін үнлесігі/ түрінде жүзеге шығатуғыны мәлім. Дәл сол сөзлердегі хәр бир бууынның қурылысындағы /егер бууын тек бир дауысlyдан ибарат болмаса/ дауысly менен дауыссыз да өз-ара үнлесіп тұрады. Бундай үнлесілік бир бууынлы сөзлердегі дауысly менен дауыссыздың ортасында да болады. Соның менен бірге усы дәуірге шекем дауыссызлар үнлесігі ямаса ассимиляция деп аталып жүрген қубылыстар түбір менен қосымтаның, қосымта менен қосымтаның шегарасындағы иргелес сеслер /дауыссыз бенен дауыссыз, дауысly менен дауыссыз/ ортасындағы үнлесілік те дауыссызлар сингармонизмін қурайды.

Солай етіп дауыссызлар сингармонизми дегеннен, биріншіден, бууын қурылысындағы /бир бууынлы сөздің қурылысындағы ямаса көп бууынлы сөздің хәр бир бууынның қурылысындағы/ дауысly хәм дауыссыз сеслердің ортасындағы үнлесілікті, екіншіден, морфемалардың шегарасындағы иргелес сеслер ортасындағы сеслердің үнлесілігін түсінеміз.

Бууын қурылысындағы дауыссызлардың дауысlyның ыңғайына қарай үнлесе отырып, түрін өзгертіуіне қарақалпақ тилинің фонетикасында усы дәуірге шекем дыққат бөлінбей келді. Дауысlyлар да, дауыссызлар да сөйлеу ағымында /сөзде/ ғана өзінің табиғий халында келетуғыны хәммеге мәлім болыуына қарамастан, олардың дара тұрғандағы халаты дыққат орайында болып келді хәм фонетикалық сыпатлама бериуде тек жасалма түрде дара айтылған фонемаға тийкарланды. Бул жағдай фонемалардың сөзлерде түрлі фонетикалық жағдайларда өзгеріслерге ушырауы анықлауды қыйынластырды хәм тийкарғы сеслік қубылыстардан изертлеушіні алысластырды. Сонлықтан да биз қарақалпақ тилинің дауыссыз фонемаларының хәр бирінің бир бууынның қурылысында қонсылас дауысlyның тәсірі менен өзгеріске ушырайтуғынына, солай етіп сингармониялық вариантларға ийе болатуғынына кеңірек тоқтамақшымыз.

Қазақ тилинде дауыссыз фонемалардың сингармониялық вариантлары хәққында А. Джунибеков өзи-

ның монографиялық мийнетінде¹ хәм докторлық диссертациясында² кеңпен тоқтаған едн. Биз бул жумысымызда аталған мийнетлерде қазақ тилинің дауыссыз фонемаларына сингармонизм көлемінде берілген фонетикалық сыпатламаны есапқа алдық. Бірақ фонетикалық материаллардан фонологиялық жуулық шығаруында қарақалпақ тилинің мағлыұматлары тийкарында дауыссызлар бууын көлиминде ғана өмир сүрип қоймай, соның менен бирге сегментлик көлемде фонологиялық бирлик болған фонема ретинде жасайтуғынына айрықша итибар бердик.

Айырықша дыққат аударатуғын бир жағдай, қарақалпақ тилинде дауыссызлар да, дауыссызлар да сингармонизм көлеминде еки түрли фонологиялық қасийетке ийе болады: олардың ҳәр бири сегментлик дәрежеде (көлемде) айрықша фонема хызметин атқаруы менен бирге суперсегментлик дәрежеде /көлемде/ фонемалық хызмет атқаратуғын бууынның (бууын-фонеманың ямаса сөз-фонеманың/ сыңары хызметин атқарады. Буны дауыссызлардың мысалында 26-28 бетлерде айтқан едик. Енди дауыссызлардың мысалында да олардың ҳәр биринин бирде /сегментлик дәрежеде/ тек өзи фонема хызметин атқаратуғынын, бирде /суперсегментлик дәрежеде/ фонемалық хызмет атқаратуғын бууынның (бууынын фонеманың ямаса сөз-фонеманың) сыңары хызметин атқаратуғынын көрсетнуге болады.

Қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалар бууынның (ямаса сөздин) жууан езиулик² жиңишке езиулик екенине, жууан еринлик я жиңишке еринлик екенлигине байланысly бууын-фонеманың (сөз-фонеманың) бир сыңары ретинде бирде жууан езиулик, бирде жиңишке езиулик бирде жууан еринлик, бирде жиңишке еринлик түринде жумсалады. Мысалы: *саз-с'ез', с'өз'-с'өз'ө*. Бул жубайлас сөзлерде тутас сөз /ямаса бууын/ бирдей тембрде айтылған: дауысly да оны қоршаған еки дауыссыз да бирде жууан езиулик *саз*, бирде жи-

1. А. Джунисбеков. Сингармонизм в казахском языке. А. Алма-Ата, 1980, 44-55 б. б.

2. Сол. Проблема тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. А. Д. Д. Алма-Ата, 1988, 43-44 б. б.

нишке езиулик $c'ez'$, бирде жууан еринлик $c^o o^o$, бирде жинишке сөз еринлик. Басқаша болууы—жууан дауыссыздың орнына жинишке дауыссызды, жинишке дауыссыздың орнына еринликлескен дауыссызды хәм т. б. алмастырып қолланыу мүмкин емес. Мына сөзлердин жазылыуында қосымша таңбаларға¹ дыққат аударын: $c'az'$, sez , $c'oz'$, $söz$, $söz$, $c^o өз^o$, $c^o az^o$, $c^o ez^o$ хәм т. б. болууы хеш мүмкин емес, ал мудама тек saz , $c'ez'$, $c^o o^o$, $c^o өз^o$ түрінде хәр бир бууындағы дауыссызлар қатан түрде бирдей реңкте жууан дауыссыз менен дауыссыздың жууан реңки /с, з/ жинишке дауыссыздың жинишке реңки /с°, з°/ жууан еринлик дауыссыздың жууан еринлик реңки /с°, з°/ жинишке еринлик дауыссыздың жууан еринлик реңки /с°, з°/ реңки ғана келеди. Солай етип хәр бир дауыссыз өзинин төрт түрли реңкине ийе болады. Олардын қайсысының қандай бууында келиуи қатан түрде турақлылыққа ийе болады. Демек, бул жағдай ол реңклерди бекитилген бууыннан ажыратып алыуға, бир реңкинин орнына екіншисин алмастырыуға болмайды дегенди аңлатады. Келтирилген төрт сөздин (saz , $c'ez'$, $c^o o^o$, $c^o өз^o$) хәр бири тутас бир пүтин фонема (сөз-фонема) сыяқлы бир бирине қарама-қарсы қойылады. Бул сөзлердеги дауыссызлар жай орын алмасып қоймастан, соның менен бирге бууын қурылысындағы қонсылас дауыссыз сеслерди де қатан түрде сәйкес өзгериске ушыратады. нәтийжеде дауыссыз фонемалар алдынала мәлим болған дәстүрли реңклері менен айтылады. Бул жағдай тек дауыссыз фонемаларға ғана тән қубылыс емес, ал қарақалпақ тилиндеги басқа барлық дауыссызлар да дауыссызлардың ынғайына қарай мудама өзлеринин төрт түрли реңклерине ийе болады: жууан езиулик **а, ы** дауыссызлары менен бир бууында келгенде, дауыссыз фонемалар да өзлеринин жууан езиулик реңкине келеди: жинишке езиулик **и, е, ә** дауыссызлары менен бир бууын қурылысында келгенде, дауыссыз фонемалар да жинишке езиулик реңкте келеди: жууан еринлик **о, у** дауыссызлары менен бир бууында келгенде, дауыссыз фонемалар да жууан еринлик реңкте келеди: жиниш-

¹. —жумсақ, ⁰—еринлик деген мәнини аңлататуғын қосымша таңбалар.

ке еринлик ө, ү дауыссыздары менен бир бууын құрылысында келгенде, дауыссыз фонемалар да жиініске еринлик реңкте келеді. Бул айтылған қәде қарақалпақ тилинде қатаң сақланады. Бул қәде бузылса, ол сөзге түсиниү мүмкин болмайды хәм басқаша етип айтыуға сөйләу механизми де жол бермейді.

Усынан көринип турғанындай-ақ, қарақалпақ тилинде дауыссыз фонемалардың саны оның сингармониялық вариантларының санынан төрт есе кем болады. Себеби хәр бир дауыссыз фонема төрт түрлі көриніслерине ийе бола отырып, төрт түрлі реңклерінде өмир сүреді. Солай етип академик Л. В. Шерба¹ айтқандай фонеманы «сеслик тип» деп таныу кереклиги қарақалпақ тилинің дауыссыздарының сингармониялық вариантларының мысалында анық көринеді.

Фонеманың реңки дегенде биз сөзсіз оның (фонеманың) анау ямаса мынау фонетикалық жағдайдағы көринісін түсінеміз. Л. Р. Зиндер белгили бир фонетикалық жағдайсыз фонеманың реңки хәққында сөз болыуы да мүмкин емеслиги хәққында, бирдей фонетикалық жағдайда бир фонеманың еки түрлі реңкиниң ушырасыуы мүмкин емеслиги жөнінде, керісінше, еки фонеманың (анығырағы—еки фонеманың реңклері, өйткени реңклерсіз фонема жасамайды) мишнетли түрде бирдей фонетикалық жағдайда ушырасатуғынлығы тууралы исенимли түрде тил мағлұматлары тийкарында жазған еди². Оның улыума лингвистикалық бул анықламасы хәзирги қарақалпақ тилинің фонемаларының реңклерін анықлауға да тиккелей қатнасты. Ал қарақалпақ тили дауыссыз фонемаларының реңклері менен сингармонизм тиккелей байланысты. Себеби дауыссыз фонемалардың хәр бир реңки белгили бир дауыссыздар менен иргелес халда келе отырып, сингармонизм көлемінде қатаң бекитилген турақлы сыпатта жумсалады.

Соңғы дәуірде сингармонизмге айрықша дыққат бөлиниү жағдайында тюркологиялық әдебиетлерда дауыссыздар өз бетінше емес, ал тек бууын дәрежесінде (көлемінде) ғана фонологиялық хызмет атқара-

¹ Л. В. Шерба. Фонетика французского языка

² Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, М., «Высшая школа», 1979, 48 б.

ды деген пикирлер пайда болды¹. Бул түркий тиллерде дауыссызлар сегментлик дәрежеде (көлемде) бууыннан ямаса сөзден ғәрезсиз ғалда айрықша фонема хызметин атқара алмайды деген сөз. Дурыс, *тас*, *т'ес'*, *т°ос°*, *т'°өс'°* сөзлериндеги дауыссызлар бууындарға қатаң бекитилген ғалда, бууын дәрежесинде (көлеминде) ғана фонологиялық хызмет атқарып тур. Бул сөзлердеги дауыссызларды жумсалған бууынынан айырып алып, орын алмастыруға, яғний *т'ас'*, *тес*, *т'°ос'°*, *т°өс°*, деуге (қосымша таңбаларға дыққат аударын) ҳеш қандай болмайды. Мине, бул жағдай А. Джунисбековтың қазақ тилинде «дауыссызлар бууын дәрежесинде (көлеминде) ғана фонологиялық хызмет атқара алады» деген жуумақ шығаруға алып келген еди. Бирақ тилде жоқарыдағы мағлыұматлар менен бирге олардан тысқақары басқа да мағлыұматлар бар. Бул мағлыұматлар дауыссызлардың бууын дәрежесинде (көлеминде) ғана емес, соның менен бирге бууыннан (сөзден) ғәрезсиз ғалда сегментлик дәрежеде де айрықша фонема хызметин атқара алатуғынын көрсегеди. Мысалы:

тас — тыс;
т'ес' — *т'ис'*;
т'°өс'° — *т'°үс'°*;
т°ос° — *т°ус°*;

жубайлас сөзлеринде (квазиомонимлерде) дауыссыз фонемалар бууыннан ғәрезсиз ғалда сегментлик бирлик ретинде фонологиялық хызмет атқарып тур. Себеби дауыссыз *т* да, *с* да жубайлас сөзлерде бирдей реңклерде *т-т*, *т'-т'*, *т°-т°*, *т¹⁰-т¹⁰* ямаса *с-с*, *с'-с'*, *с°-с°*, *с'-с°* түринде келген. Олардағы дауыссылар айрықша фонема ретинде ашық ҳәм қысықлығы бойынша қарамақарсы қойылған. Дауыссылының алдындағы ҳәм соңындағы дауыссызлары бир қыйлы. Солай етип тутас бууын (сөз) емес, ал сегментлик дәрежеде жеке фонемалар (жоқарыдағы сөзлерде дауыссыз фонемалар) қарама-қарсы қойылады.

¹ А. Джунисбеков. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. АДД. 36-бет.

§ 46. ДАҰЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ СИНГАРМОНИЯЛЫҚ РЕҢКЛЕРІ

Қарақалпақ тилинде хәр бир дауыссыз фонеманы бир сеслик тип деп есаплайтуғын болсақ, сол хәр бир сеслик тип ең алды менен төрт түрли реңкте жумсалады. Төменде биз қарақалпақ сөзлеринде жумсалатуғын дауыссыз фонемалардың хәр бириниң қайсы реңки қандай фонетикалық жағдайларда гезлесетуғынына айрықша тоқтап өтеміз.

Дауыссыз **п** хәм **б** фонемалары қарақалпақ тилиндеги сингармонизмге мууапық жумсалатуғын бууындардың сыпатына қарай төрт түрли реңклерде ушырасады: **п, п', п°, б, б', б°, б'°**. Бул фонемалар қайсы бууында жумсалса да, сол төрт реңктің бири арқалы көпеди. Солай етип олардың хәр бир реңки өзиниң шекленген фонетикалық жағдайында ғана гезлеседи. Бирдей фонетикалық жағдайда олардың хәр түрли реңклері жумсалмайды. Олардың хәр бир реңки сингармонизмге сәйкес төрт түрли бууынға бекитилген болады. Олардың қайсы реңки қандай бууындарда келетуғыны алдын ала мәлим болып турады, жууан езиулик бууындарда бул дауыссызлардың соған сәйкес жууан езиулик реңклері — **п** хәм **б**, жиңишке езиулик бууындарда соған сәйкес жиңишке езиулик реңклері — **п, б**, жууан еринлик бууындарда соған сәйкес жууан еринлик реңклері **п, б** — жиңишке еринлик бууындарда соған сәйкес олардың жиңишке еринлик реңклері — **п, б**, жумсалады. Мысалы:

пал, баз-жууан езиулик бууында;
п'ил', б'из' — жиңишке езиулик бууында;
п°ос°, б°өз° — жууан еринлик бууында;
п'°үк°, б'°өз'° — жиңишке еринлик бууында.

Бул сөзлердеги дауыссыз **п, б** фонемаларының төрт түрли реңклері буннан тысқары ол сөзлер менен бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууындарда) жумсалады. Мысалы, салыстырын:

пар — пыр,
п'эр' — п'ир'
п°ол° — п°ул°
п'эк — п'°үк°

баз — быз
б'ез' — б'из'
б°оз° — б°уз°
б'°өз'° — б'°үз'°

Келтирилген жубайлас сөзлерде (бууындарда) п, б дауыссыз фонемалары бирдей тембрдеги ҳәр түрли дауыслылар менен бир бууында келе отырып, бууындардан ғәрезсиз ҳалда сегментлик бирлик ретинде өз алдына айрықша фонема хызметин атқарады. Оларда дауыслылары ғана орын алмасыуы арқалы сөзлердин мәнилери өзгериپ тур, ал ондағы дауыссызлар өзгәриссиз бирдей реңклерде жумсалған. Бул жағдай ол сөзлердеги ҳәр бир сестин бууыннан ғәрезсиз ҳалда өз алдына айрықша фонема болыуын тәмийинлеп тур.

Солай етип бул келтирилген сөзлердин ҳәр бири бир пүтин фонема (сөз фонема ямаса бууын-фонема) сыяқлы болғаны менен дауыссыз фонеманың бир реңкининң бир қыйлы тембрдеги ҳәр түрли бууындарда қайталанып кетуи дауыссыз фонеманы бууыннан ажыратып алып, өз бетинше фонема ретинде қарауға болатуғынын көрсетеди. Солай етип б, б', б°, б° реңклерининң тек баз, б'е з', б°о з', б°ө з' сөзлеринде ғана жумсалып қалмай, соның менен бул тап сол реңклердин сәйкес быз, б'н'з', б°уз°, б°үз° сөзлеринде де жумсалыуы б фонемасынын сегментлик дәрежеде айрықша фонема ретинде танылатуғынын аңлатады. Тап усындай пикирде п фонемасы жөнинде де айтыуға болады.

Қарақалпақ тилиниң сингармонизмине мууапық дауыссыз м фонемасы төрт түрли реңкте жумсалады: м, м', м° м°. Бул реңклердин қайсысынын қандай бууындарда жумсалатуғынлығы алдын ала бизге мәлим: жууан езиулик бууындарда бул дауыссыздын жууан реңки м, жиңишке езиулик бууындарда соған сәйкес оның жиңишке реңки м', жууан еринлик бууындарда соған сәйкес жууан еринлик реңки м° жиңишке еринлик бууында соған сәйкес жиңишке еринлик реңки м° жумсалады. Мысалы:

мал-жууан езиулик бууында;
м'әс'-жиңишке езиулик бууында;
м°ор°-жууан еринлик бууында;
м°өр°-жиңишке еринлик бууында.

Бул сөзлердеги м фонемасынын тап усындай реңклерини усы сөзлер менен бирдей тембрдеги басқа сөзлерде де (бууындарда да) келе береди.

Мысалы. салыстырың:

мас — мыс
 мас—мыс
 м'эс'—м'ес'
 м'өлт'—м'өлк'

Бұл жубайлас сөздерде **м** фонемасы (сондай-ақ қалған дауыссызлары да) буынан гәрезсиз ғалда сегментлик бирлик ретинде фонологиялық хызмет атқарып тур. Көрсетилген жубайлас сөздерде дауыссызлары бирдей реңкте келген, ал тек дауысшылары алмасыу арқалы сөз мәнилері өзгерген.

Соның менен бирге *мас, мәс, морт, мөлт* түріндегі жубайлас сөздерде **м** дауыссызы буын көлемінде, буынан ажыралмаған ғалда бир фонеманың реңклері ретинде фонологиялық хызмет атқарады. Бирақ ол сөзлерде дауыссызларды аңсат ажыратып алыуға болады. Бұл жағдай **м** фонемасының сегментлик бирлик бола алатуғының, солай етип оның өз бетінше фонема екенін аңлатады.

Солай етип **м** фонемасы да, қарақалпақ тилиндегі басқа дауыссыз фонемалар сыяқлы, бир жағынан, буынға қатаң бекитилген хәм буынан гәрезли болмағы салыстырың: (мас-м'эс', м'орт°-м'өлт°, екінші жағынан буынан гәрезсиз ғалда) салыстырың: (мас-мыс, м'э'с м'ес', м'орт°-м'урт°, м'өлт°-м'үлк°») өз алдына сегментлик бирлик болған фонема хызметін атқарады.

Қарақалпақ тилинде дауыссыз **у** фонемасы өзи қатнасатуғын буынның сыпатына қарай еки түрлі реңкте жумсалады: **у, у'.** Жууан буында **у**, жиңишке буында **у'** реңки жумсалады. Бұл фонеманың еринлик емес реңклері болмайды. Сонлықтан да басқа дауыссыз фонемалар қарақалпақ тилинде сингармонизмге муапық төрт түрлі реңкте жумсалса, ал **у** дауыссызы тек еки түрлі реңкте жумсалады.

Мысалы:

ғаз, ғоз-жууан буынларда
 у'әж' у'өз'-жиңишке буынларда

Бұл дауыссыз да, басқа дауыссызлар сыяқлы бир қыйлы тембрдегі хәр түрлі буынларда жумсала алады.

Мысалы:

атау — атыу
т'әуип'° — т'әуү'п'°

Бұл жубайлас сөздерде $\bar{y}$ дауыссызы, сондай-ақ ол сөздердегі басқа дауыссыздар да бірдей тембрдегі хәр түрлі дауысlyлар менен бууын қурылысында келе отырып, бууынлардың қурылысынан гәрезсиз жағдайда сегментлик бирлик сыпатында өзінше фонема хызметин атқарып тур. Себеби ол жубайлас сөздерде (квазиномонимлерде) тек дауысlyлар орын алмасыу менен сөзлердин мәніси өзгерген, ал дауыссызлары хеш өзгериске ушырамай, оларда бирдей реңкте жумсалған.

Сондай-ақ $\bar{y}$ аз, $\bar{y}$ әж, $\bar{y}$ оз, $\bar{y}$ өз жубайлас сөзлерде $\bar{y}$ дауыссызы бууыннан ажыралмаған халда бир пүтин фонеманың еки түрлі реңки түрінде $\bar{y}$, $\bar{y}'$ жумсалыуы арқалы фонологиялық хызмет атқарады. Бууынға қаншелли сиңиссе де биз бұл дауыссыздың реңклерин бууыннан қыйыншылықсыз бөлип ала аламыз.

Дауыссыз т хәм с фонемалары қарақалпақ тилиндеги сингармонизмге мууапық жумсалатуғын бууынларының сыпатына қарай жоқарыда айтылғанындай-ақ қатаң түрде төрт түрлі реңклерде гезлеседи: т, т', т', т', с, с' с'. Бұл дауыссызлар қайсы бууында жумсалса да, сол төрт реңктин бири арқалы жүзеге шығады. Демек, олардың хәр бир реңки өзиниң шекленген фонетикалық жағдайларында ғана жумсалады. Бирдей фонетикалық жағдайда бир дауыссыз фонеманың еки түрлі реңки жумсалмайды. Бұл дауыссызлардың хәр бир реңки сингармонизмге сәйкест төрт түрлі тембрдеги бууынлардың бирине турақлы түрде бекитилген болады. Олардың қайсы реңки қандай бууынларда келетуғынлығы алдын ала жобаластырылған болады: жууан езиулик бууынларда бұл дауыссызлардың соған сәйкес жууан езиулик т хәм с реңклерин, жууан еринлик бууынларда соған сәйкес жууан еринлик т' хәм с' реңклерин, жинишке езиулик бууынларда соған сәйкес жинишке езиулик т' хәм с' реңклерин, жинишке еринлик бууынларда соған сәйкес бұл дауыссызлардың жинишке еринлик t^{10} хәм s^{10} реңклерин жумсалады.

Мысалы:

тас — жууан езиулик бууында;
т'ес' — жицишке езиулик бууында;
т°ос° — жууан еринлик бууында;
т'°ес'° — жицишке еринлик бууында.

Бул сөзлердеги дауыссыз т, с фонемаларының төрт түрлі реңклери (т, т', т°, т'° хәм с, с', с°, с'° реңклери) буннан тысқары ол сөзлер менен бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууынларда) жумсалады.

Мысалы, салыстырың:

тас — тыс;
т'ес' — т'ис';
т°ос° — т'°ус°
т'°ес'° — т'°ус'°.

Бул жубайлас квазиомонимлерде т хәм с дауыссыз фонемалары бирдей тембрдеги хәр түрлі дауыслылар менен бир бууында келе отырып, бууынлардан ғәрезсиз халда сегментлик бирлик ретине өз алдына айрықша фонема хызметин атқарған. Бул квазиомонимлерде тек дауыслылары ғана орын алмасыуы арқалы сөзлердің мәнилери өзгерип тур, ал ондағы дауыссызлар өзгериссиз бирдей реңклерде жумсалған. Бул жағдай ол сөзлердеги хәр бир сеслик бирликтің бууыннан ғәрезсиз халда айрықша фонема болыуын тәмийин етип тур.

Солай етип бул келтирилген сөзлер бир пүтин фонема (сөз-фонема ямаса бууын-фонема) сыяқлы болғаны менен, жоқарыда айтылғанындай дауыссыз фонеманың бир реңкінің бир қыйлы тембрдеги хәр түрлі бууынларда қайталанып келиуін (мәселен, тас-тыс, т'ес'-т'ис', т°ос°, т'°ус°, т'°ес'°-т'°ус'°), қаншелли өтлесип турған болса да, дауыссыз фонеманы бууыннан ажыратып алып, өз бетинше фонема ретінде (сегментлик бирлик ретинде) қарауға болатуғынын көрсетеди. Жоқарыда айтылғанындай-ақ тас, т'ес', т°ос°, т'°ес'° деген сөзлерде ғана сәйкес т, т', т°, т'°, реңклеринин, сондай-ақ (с, с', с°, с'° реңклеринин жумсалып ғана қоймай, ол реңклердің сәйкес тыс, т'ис', т'ус°, т'°ус'° деген басқа сөзлерде де жумсалыуы т хәм с фонемаларының сегментлик дәрежеде (көлемде) айрықша фонема

ретінде танылатуғынын, ал суперсегменттик (сөз ямаса бууын) дәрежесінде пүтіннің бөлшегі ретінде танылатуғынын аңлатады.

Қарақалпақ тилинде сингармонизм нызамына мууапық дауыссыз д фонемасы төрт түрли реңкте жумсалады: д, д', д°, д'°. Бул реңклердин қайсысынын қандай бууында жумсалатуғынлығы алдын ала белгили болып турады: жууан езиулик бууынларда бул дауыссыздың соған сәйкес жууан езиулик реңки д, жиңишке езиулик бууынларда соған сәйкес жиңишке езиулик реңки д', жууан еринлик бууынларда соған сәйкес жууан еринлик реңки д°, жиңишке еринлик бууынларда соған сәйкес жиңишке еринлик реңки д'° жумсалады.

Мысалы:

дар — жууан езиулик бууында;
д'ән' — жиңишке езиулик бууында;
д°ос° — жууан еринлик бууында;
д'°өң'° — жиңишке еринлик бууында.

Көрсетилген сөзлердеги дауыссыз д фонемасының бундай реңклери бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууынларда) жумсалады. Мысалы, салыстырың:

дар — дыр
д'ән' — д'һһ'
д°ос° — д°ус°
д'°өң'° — д'°үң'°

Бул квазиомонимлерде д дауыссыз фонемасы (сондай-ақ қалған дауыссызлар да) бууыннан ғәрезсиз ҳалда сегменттик бирлик ретінде фонологиялық хызмет атқарып тур. Көрсетилген квазиомонимлерде дауыссыз фонемалар өзгериссиз бирдей реңкте келген, ал тек дауыслылары ғана орын алмасыуы арқалы сөз мәнилери өзгерген.

Сондай-ақ -дар, -д'ән', -д°ос°, -д'°өң'° түриндеги жубайлас сөзлерде д дауыссызы бууын көлеминде, бууыннан ажыралмаған ҳалда бир фонеманың реңклери ретінде (д, д', д°, д'°) фонологиялық хызмет атқарады. Бирақ ол сөзлерден дауыссызларды ансат ажыратып алыуға болады. Бул жағдай д дауыссызының сегменттик бирлик болатуғынын, солай етип өз бетинше фонема екенин билдиреди.

Солай етип д фонемасы да, бир жағынан, бууынға

қатаң бекитілген, бууыннан ғарезли (салыстырың: дар, д'ән', д'ос°, д'өң'°) екінші жағынан, бууыннан өз ғарезсизлігіне иіе болған халда салыстырың: дар-дыр, д'ән'-д'ин', д'ос°-д'ус°, д'өң'°-д'үң'° өз бетінше сегментлік бірлік болған фонема хызметін атқарады.

Қарақалпақ тилинде дауыссыз з фонемасы өзі қатнасатуғын бууынның сыпатына қарай мұдамы төрт түрлі реңкте жумсалады (з, з', з°, з'°) хәм сол реңклердің бири арқалы жүзеге шығады. Бул реңклердің қайсысының қандай бууында келетуғынлығы алдын ала белгили болып турады. Жууан езиулик бууында, з/, жиңишке езиулик бууында з', жууан еринлик бууында з°, жиңишке еринлик бууында з'° келиуі қатаң талап етіледі. Мысалы:

саз — жууан езиулик бууында;
с'ез' — жиңишке езиулик бууында;
с°оз° — жууан еринлик бууында;
с'°өз'° — жиңишке еринлик бууында,

Көрсетілген сөзлердеги з фонемасының тап сондай реңклері ол сөзлер менен бірдей тембрдеги басқа сөзлерде де (бууында) келе алады.

Мысалы, салыстырың:

саз — сыз
с'ез' — с'из'
с°оз° — с°үз°
с'°өз'° — с'°үз'°

Бул жубайлас сөзлерде з дауыссызы, сондай-ақ с, б дауыссызлары да, бууынның құрылысынан ғарезсиз халда бууын құрылысында бірдей тембрдегі хәр түрлі дауысшылар болған а-ы, е-и, ө-ү, о-у жубайласларының келиуіне қарамастан сегментлік бірлік ретінде өз бетінше фонема хызметін атқарып тур. Себеби ол жубайлас сөзлерде тек дауысшылары орын алмасқан да, ал дауыссыз з, (сондай-ақ с менен б да) бірдей реңкте келген.

Ал саз-сез, -с'оз', -с°өз° жубайлас сөзлерінде з да-

1. Сөз сөзінің жубайы *суз* қарақалпақ тилинде сөз ретінде жумсалғанлықтан *боз—буз* жубайлас сөзлерін алдық. Пикирді тастыйықлау үшін соның өзі де әбден жеткиликли болады.

ыссызы (сондай-ақ с дауыссызы да) тек буын көлемінде, буыннан ажыралмаған халда ғана бір пүтін фонеманың төрт түрлі реңки түрінде $з, з', з^{\circ}, з'^{\circ}$ ямаса $с, с', с^{\circ}, с'^{\circ}$ түрінде) фонологиялық хызмет атқарыптур. (Бул сөзлердің жазылыуында қосымша таңбаларға итибар берип қараң). Бирақ биз ол сөзлерден, қаншелли өтлесип кетсе де, с менен з дауыссызларын хеш қыйланбастан-ақ бөлип ала аламыз. Буған бизге бирдей тембрдеги *сиз-сыз, сез, -сиз, боз, -буз, сөз-сүз* түріндеги жубайлас сөзлердің тилде ушырасыуы жәрдемлеседи.

Дауыссыз ш фонемасы, басқа дауыссызлар сыяқлы, сингармонизмге сәйкес буынның ыңғайына қарай төрт түрлі реңкте жумсалады: $ш, ш', ш^{\circ}, ш'^{\circ}$. Қәлеген буында сол төрт реңктің бири арқалы көринеди. Бул реңклердің қайсысының қандай буында келетуғынлығы тилде қәлиплескен дәстүр бойынша алдын ала белгилі болады, жууан езиулик буында $ш$, жиңишке езиулик буында $ш'$, жууан еринлик буында $ш^{\circ}$, жиңишке еринлик буында $ш'$ келеди. Бул тәртип қатаң сақланады.

Мысалы:

қаш — жууан езиулик буында;
 $к'еш'$ — жиңишке езиулик буында;
 $к^{\circ}еш^{\circ}$ — жиңишке еринлик буында;
 $к'ош'$ — жууан еринлик буында;

Дауыссыз ш фонемасының бундай реңклери усы сөзлер менен бирдей тембрдеги басқа сөзлерде де (буындарда) жумсалады. Мысалы, салыстырың:

шаж — шыж
 $ш^{\circ}ор^{\circ}$ — $ш^{\circ}ур^{\circ}$,
 $ш'ек'$ — $ш'ик'$,
 $ш'^{\circ}өм'^{\circ}$ — $ш'^{\circ}үм'^{\circ}$

Бул жубайлас сөзлерде ш дауыссызы (сондай-ақ басқа дауыссызлар да) буын құрылысында бирдей тембрдегі хәр түрлі дауысшылар болған *а, ы, е, -и, -у, -о, -ү* жубайласлары менен келе отырып, буынлардың құрылысынан ғәрезсиз халда сегментлик бирлик сыпатында өз бетінше фонема хызметін атқарып тур. Себеби ол квазиомонимлерде тек дауысшылары орын алмасыуы арқалы сөзлердің мәнісін өзгерген, ал дауыс-

сызлары болса, ҳеш қандай өзгериске ушырамай, бирдей реңкте жумсалған.

Ал *шап*, *-шеп*, *-шоп*, *-шөп* жубайлас сөзлеринде ш дауыссызы (сондай-ақ п дауыссызы да) бууын көлеминде, бууыннан ажыралмаған ҳалда бир пүтін фонеманың төрт түрлі реңки түрінде (*ш*, *ш'*, *ш°*, *ш°* ямаса *п*, *п'*, *п°*, *п°*, түрінде) фонологиялық хызмет атқарып тур. Бирақ ол сөзлерде дауыссызлардың ҳәр бир реңки бууынға қаншалли бекисип қалса да, биз олардан (бууындардан) дауыссызларды аңсат бөлип ала аламыз. Қарақалпақ тилинде *шар*, *-шыр*, *-шор*, *-шур* түріндеги биргелки тембрдеги жубайлас сөзлердің болуы да дауыссызлардың ажыратыллыуын түсіндириуге жәрдемлеседи.

Дауыссыз ж фонемасы сингармонизмге сәйкес өзи жумсалған бууынның ынғайына байланысly төрт түрлі реңкте жумсалады: *ж*, *ж'*, *ж°*, *ж°*. Қайсы бууында келсе де, сол төрт реңктин бири арқалы жүзеге шығады. Бул реңклердің қайсысының қандай бууында келетуғынлығы алдын ала мәлим болып турады, жууан езиулик бууында *ж'*, жиңишке езиулик бууында *ж°*, жууан еринлик бууында *ж°*, жиңишке еринлик бууында *ж°* реңки жумсалады ҳәм бул тәртип беккем сақланады.

Мысалы:

жан — жууан езиулик бууында;
ж'ек' — жиңишке езиулик бууында;
ж°он° — жууан еринлик бууында;
ж°өн° — жиңишке еринлик бууында;

Дауыссызлардың бундай реңклері аталған сөзлерден тысқары олар менен бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууындарда) жумсалады. Мысалы, салыстырың:

жар — *жыр*
ж'еп' — *ж'ин'*
ж°ол° — *ж°үл°*
ж°өн° — *ж°үн°*

Көрсетилген жубайлас сөзлерде дауыссыз ж фонемасы (сондай-ақ ол сөзлердеги басқа да дауыссызлар) бирдей тембрдеги ҳәр түрлі дауыссылар менен

бир буында келе отырып, бууыннан ғарезсиз ғалда сегментлик бирлик ретинде өз бетинше фонема хызметин атқарады. Бул квазиомонимлерде тек дауыссызлар ғана орын алмасыуы арқалы сөзлердин мәнисин өзгертеди, ал дауыссызлары өзгериссиз бирдей оенкте жумсалады.

Сондай-ақ жан, -ж'ен', -ж'он°, -ж'өн° түриндеги жубайлас сөзлерде ж хэм н дауыссызлары бууын көлеминде, бууыннан ажыралмаған ғалда бир пүтин фонеманың төрт түрли реңки түринде ж, ж', ж°, ж'' ямаса н, н', н°, н'' түринде) фонологиялық хызмет атқарады. Бирақ ол сөзлерде дауыссызлардың ҳәр бир реңки бууын менен қаншелли өтлесип кетсе де, биз олардан дауыссызларды ансат ажырата аламыз. Буған дауыссызлардың биргелки тембрдеги ҳәр түрли дауыссызлар менен бир бууын қурылысында келиуи де жәрдем береди.

Дауыссыз л фонемасы сингармонизмге муапық бууынның сыпатына қарай төрт түрли реңкте жумсалады (л, л', л°, л''). Қайсы бууында жумсалса да, сол реңклердин бири арқалы көринеди. Бул реңклердин қайсысының қандай бууында келетуғынлығы алдын белгили болады, жууан езиулик бууында л, жинишке езиулик бууында л', жууан еринлик бууында л°, жинишке еринлик бууында л'' реңки жумсалады хэм бул қәде қатан турақлылыққа ийе болады.

Мысалы:

бал — жууан езиулик бууында,
б'ел' — жинишке езиулик бууында.
б°ол° — жууан еринлик бууында.
б''өл'' — жинишке еринлик бууында.

Бул сөзлердеги дауыссыз фонемалардың төрт түрли реңки бууыннан тысқары ол сөзлер менен бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууындарда) жумсалады.

Мысалы:

жал — жыл
б'ел' — б'ил'
б°ол° — б°ул°
б''өл'' — б''ул''

Бул жубайлас сөзлерде л дауыссызы (сондай-ақ ж, б дауыссызлары да) бирдей тембрдеги ҳәр түрли дауыс-

лылар менен бир бууында келе отырып, бууынлардан ғарезсиз ғалда сегментлик бирлик ретинде айрықша фонема хызметин атқарады. Ол квазиомонимлерде тек дауыссылары ғана орын алмасыуы арқалы сөзлердин мәниси өзгереди, ал дауыссызлары өзгериссиз бирдей реңклерде жумсалады.

Сондай-ақ бал -б'ел', -б'ол°, -б'өл° түриндеги жубайлас сөзлеринде л хәм б дауыссызлары бууын көлеминде, бууыннан ажыралмаған ғалда бир фонеманың хәр қыйлы реңки түринде л, л', л°, л'' ямаса б, б', б'', түринде) фонологиялық хызмет атқарады. Бирақ ол сөзлерден дауыссызларды ап-ансат ажыратып ала аламыз. Бул жағдай ол дауыссызлардын сегментлик бирлик—айрықша фонема екенинен дәрек береди. Сондай-ақ дауыссызлардын бууыннан ажыратыла алатуғынлығын дәлиллеуге олардын (дауыссызлардын) биргелки тембрдеги хәр түрли дауыссылар менен бир бууын қурылысында келіуи де жәрдем береди.

Дауыссыз р фонемасы сингармонизм ызамына байланысly өзи қатнасауығын бууынның сыпатына қарай төрт түрли реңкте жумсалады: р, р', р°, р''. Сол реңклердин бири арқалы сөзде (бууында) жүзеге шығады. Бул реңклердин қайсысының қандай бууында келіуи алдын ала белгилі болып турады: жууан езиулик бууында, р, жиңишке езиулик бууында р', жууан еринлик бууында р° жиңишке еринлик бууында р'' реңкиннің жумсалыуы қатаң сақланады. Мысалы:

тап — жууан езиулик бууында;
т'ер' — жиңишке езиулик бууында;
т°ер° — жиңишке езиулик бууында,
т''ор'' — жууан езиулик бууында;

Бул сөзлердеги дауыссызлардын тап усындай реңкleri, сондай-ақ олар менен бирдей тембрдеги басқа да сөзлерде (бууынларда) жумсалады. Мысалы, салыстырың:

жар — жыр
б'ер' — б'ир'
т°ер° — т°ыр°
с°ор° — с°ур°

Бул жубайлас сөзлерде (квазиомонимлерде) дауыссыз р фонемасы (сондай-ақ ол сөзлердеги басқа да

дауыссызлар) бирдей тембрдеги хәр түрли дауыслылар менен бир бууынның қурылысында келе отырып, бірақ ол бууыннан ғәрезсиз жағдайда сегментлік бірлік ретінде өз бетінше фонема хызметін атқарады. Ол квазиомонимлер тек дауыссылары алмасыуы арқалы дәрілген, ал дауыссызлары өзгериссиз бирдей реңкте жумсалған.

Ал тар—тер тор—төр түріндегі жубайлас сөзлерінде р хәм т дауыссызлары бууын көлемінде, бууыннан ажыралмаған ҳалда бир фонеманың хәр түрли реңки түрінде (р, р', р°, р'' ямаса т, т', т°, т'' түрінде) фонологиялық хызмет атқарады. Бірақ бул сөзлерден дауыссызларды ажыратып алыу аңсат. Бул жағдай ол дауыссызлардың өз бетінше айрықша фонема екенін аңлатады. Сондай-ақ дауыссыздың бирдей реңкишин биргелки тембрдегі хәр түрли дауыссылар менен бир бууын қурылысында келиуи де олардың (дауыссызлардың) бууыннан ажыратыла алатуғынлығын, солай етип өз бетінше айрықша фонема хызметінде жумсала алатуғын түсиндириуге жәрдемлеседи.

Дауыссыз н фонемасы қарақалпақ тилиндегі сингармонизмге сәйкес жумсалатуғын бууынның сыпатына байланысly төрт түрли реңкте жумсалады: н, н', н°, н''. Усы реңклердин бири арқалы бууынарда көринеди. Бул реңклердин қайсысының қандай бууында келетуғынлығы алдын ала мәлим болып турады: жууан езиулик бууында соған сәйкес дауыссыздың жууан езиулик реңки—н, жинишке езиулик бууында соған сәйкес жинишке езиулик реңки—н', жууан еринлик бууында соған сәйкес жууан еринлик реңки—н°, жинишке еринлик бууында соған сәйкес жинишке еринлик реңки—н¹⁰ жумсалады.

Мысалы: жан — жууан езиулик бууында;
ж'е'н — жинишке езиулик бууында;
ж⁰о⁰н — жууан еринлик бууында,
ж¹⁰ө¹⁰н — жинишке еринлик бууында.

Бул сөзлердегі н дауыссызының (сондай-ақ ж дауыссызының да) тап сондай реңклери олар менен бирдей тембрдегі басқа да сөзлерде (бууынарда) келеди.

Мысалы; салыстырып: қан — қын
ж¹е¹н — ж¹н¹н
қ⁰о⁰н — қ⁰у⁰н
ж¹⁰ө¹⁰н — ж¹⁰ү¹⁰н

Көрсетилген жубайлас сөзлерде (квазиомонимлерде) дауыссыз **н** фонемасы (ол сөзлердегі басқа да дауыссыздар) бірдей тембрдегі хәр қыйлы дауыссызлар менен бір буында келе отырып, бірақ буынан ғәрезсіз халда сегменттік бірлік ретінде өз бетінше фонема хызметін атқарып тұр. Ол квазиомонимлер дауыссызлардың орын алмасуы арқалы дәреген, ал дауыссыздары өзгеріссіз бірдей реңкте жумсалған.

Жоқарыда келтірілген жан—жөн жөн-жөн түріндегі жубайлас сөзлерінде **н** хәм **ж** дауыссыздары буын көлемінде буыннан ажыралмаған халда бір фонеманың төрт реңкі түрінде (**н**, **н'**, **н°**, **н°°** ямаса **з**, **з'**, **з°**, **з°°**

түрінде) фонологиялық хызмет атқарады. Ол сөздерден дауыссыздарды оңай ажыратып ала аламыз. Бул жағдай ол дауыссыздардың өз бетінше айрықша фонема екенін билдиреди. Сондай-ақ бул дауыссыздардың бірдей реңкінің біргелігі тембрдегі хәр түрлі дауыссыздар менен бір буында келуі де дауыссыздардың буыннан ажыратыла алатуғынлығын, солай етіп олардың өз бетінше фонема бола алатуғын дәлеллеуге жәрдемлеседи.

Қарақалпақ тилинде **й** дауыссыз фонемасы сингармонизмге ылайық жумсалатуғын буындарының сыпатына қарай екі түрлі реңклерде ушырасады. Езиулік буында **й**, еринлік буында **й°** реңкі жумсалады. Бул фонеманың жуан реңкі болмайды. Себебі **й** дауыссызы өзінің жасалуы бойынша бірден бір жиңишке (жумсақ) фонема болып табылады. Қалған барлық дауыссыздардың жиңишке (жумсақ) реңклері айтылғанда мұдамы тил ортасы **й** дауыссыз фонемасының айтылуына жақынласады.

Мысалы: йар — езиулік буында;
й°ош° — еринлік буында.

Бул дауыссыздың езиулік хәм еринлік реңклері тек ашық дауыссыздар менен емес, соның менен бірге ашық дауыссыздар менен бірдей тембрде болатуғын қысық, дауыссыздар менен де келеді.

Мысалы: тай — тый
қ°ой° — қ°уй°

Жазылуынан көрініп тұрғанындай-ақ ол жубай-

лас сөзлердегі дауыссызлар өзгеріссіз қалған, ал дауысlyлар орын алмаса отырып, сөз мәнилерін өзгерткен. Бул сөзлерде й фонемасы бирдей тембрдегі хәр түрлі дауысlyлар менен бир буында келе отырып, буындардан ғәрезсіз халда сегментлік бирлік ретінде айрықша фонема хызметін атқарады. Ол квазиомонимлерде дауыссызлары өзгеріссіз, ал тек дауысlyларының орын алмасыуы арқалы сөзлердің мәнісін өзгерген.

Сондай-ақ *тай* қой. түріндегі жубайлас сөзлерде й дауыссызы буын көлемінде, буыннан ажыралмаған халда бир фонеманың еки түрлі реңки ($\dot{y}, \dot{y}^0$) сыпатында фонологиялық хызмет атқарады. Ол сөзлерден дауыссызларды аңсат ажыратып алыуға болады. Бул жағдай й дауыссызының айрықша дара фонема бола алатуғынлығын аңлатады.

Көпшилік дауыссызлар сыяқлы қ/к фонемасы да төрт түрлі реңклерде жумсалады. Олардың қандай буында жумсалатуғынлығы алдын ала белгилі болып турады: жууан езиулік буында бул дауыссыз фонеманың соған сәйкес жууан езиулік реңки қ, жиңишке езиулік буында сәйкес жиңишке езиулік реңки к, жууан еринлік буында сәйкес жууан еринлік реңки қ⁰, жиңишке еринлік буында сәйкес жиңишке еринлік реңки к¹⁰ жумсалады.

Мысалы: қан—жууан езиулік буында;
к¹э¹н — жиңишке езиулік буында;
қ⁰о⁰н — жууан еринлік буында;
к¹⁰ө¹⁰н — жиңишке еринлік буында;

Дауыссыз қ фонемасының бундай реңклері бирдей тембрдегі басқа да сөзлерде (буындарда) ушырасады.

Мысалы, салыстырың: қан — қын
к¹э¹н — к¹е¹н
қ⁰о⁰н — қ⁰у⁰н
к¹⁰ө¹⁰н — к¹⁰ү¹⁰н

Бул жубайлас сөзлерде (квазиомонимлерде) қ дауыссыз фонемасы (сондай-ақ н дауыссызы да) буыннан ғәрезсіз халда сегментлік бирлік ретінде фонологиялық хызмет атқарып тур. Бул квазиомонимлерде дауыссызлар бирдей реңкте келген, ал дауысlyлардың орын алмасыуы арқалы сөз мәнилерін өзгерген.

Сондай-ақ қан—кән-қон-көн түріндегі жубайлас сөздерде қ дауыссызы бууын көлемінде, бууыннан ажыралмаған халда бір фонеманың реңклері ретінде қ, к^о, қ^о, фонологиялық хызмет атқарады. Ол сөзлерден дауыссызларды аңсат айырып алыуға болады. Бул жағдай қ дауыссызының айрықша сегментлик бирлик болған фонема екенін аңлатады.

Сингармонизмге муапық жумсалатуғын бууындарының сыпатына қарай ғ фонемасы төрт түрлі реңке жумсалады: ғ, г, ғ^о, г^о. Бул фонеманың да қ сыяқлы жууан хәм жиңишке реңклері бир биринен көбирек парқ қылады хәм олар ғ, г түрінде айрықша таңбалар менен жазылады. Булар артикуляциялық жақтан хәр түрлі болса да (ғ—кишкене тиллик, г—тил арты), хәр түрлі болып жазылса да, олардың екеуі бир фонеманың реңклері болып табылады.

Басқа барлық дауыссыз фонемалардың реңклері жөнінде сөз етилгенде мұдамы олардың жууан езиулик реңки тийкарғы реңк ретінде алынғанлықтан бул жерде жиңишке езиулик г реңки емес, ал жууан езиулик ғ реңки алынып отыр.

Басқа дауыссызлар сыяқлы ғ дауыссызының қайсы реңкинің қандай бууында жумсалыуы алдын ала белгилі болып турады: жууан езиулик бууында соған сәйкес оның жууан езиулик реңки— ғ жиңишке езиулик бууында соған сәйкес оның жиңишке езиулик реңки г, жууан еринлик бууында соған сәйкес оның жууан еринлик реңки — ғ^о, жиңишке еринлик бууында соған сәйкес оның жиңишке еринлик реңки—г^океледи.

Мысалы   ғаз — жууан езиулик бууында;
                   ғез¹ — жиңишке езиулик бууында;
                   ғ^оот^оыр^о — жууан еринлик бууында
                   г^оөз¹⁰ — жиңишке еринлик бууында.

Дауыссыз ғ фонемасының бундай реңклері бирдей тембрдегі басқа да сөзлерде (бууындарда) ушырасады. Мысалы, салыстырың:

ғашыр — ғышыр
 гәл¹ — гил¹
 ғ^оот^оыр^о — ғ^оут^оыр^о
 г^оөз¹⁰е — г^оүзе¹⁰

Бул жубайлас сөзлерде ғ дауыссыз фонемасы бууыннан ғәрезсиз халда сегментлик бирлик ретінде фо-

нологиялық хызмет атқарып тур. Буларда дауыссызлар бірдей реңкте келген, ал дауыссызлардың орын алмасуы арқалы сөз мәнілері өзгерген.

Сондай-ақ ғаз , ғ'ез' , ғ'оз' ғ'әз' жубайлас сөзлерінде ғ дауыссызы буын көлемінде, буыннан ажыралмаған халда бір фонеманың реңктері ғ , г , ғ' , г' , түрінде, мәселен, т фонемасының реңктері т , т' , т' , т' қандай болса, ғ фонемасы да тап сондай фонологиялық хызмет атқарады. Бул жерде әліпбеде ғ , г түрінде екі түрлі болып жазылуын фонологиялық емес, ал фонетикалық мақсетте жумсалған деп түсінугіміз керек. Басқаша айтқанда т , т' , т' , т' қалай бір фонеманың, т фонемасының, реңктері деп саналса, ғ , г , ғ' , г' , сеслері де тап сондай бір фонеманың, ғ фонемасының реңктері деп саналуы керек. Бул жерде жиіше г реңкі емес, ал жуан ғ реңкі тийкары реңк ретінде алынуымыздың себебі басқа барлық дауыссыз фонемалардың тийкары реңкі ретінде олардың жуан езулік реңктерін алған едік. Бірақ биз дауыссызлардың барлық реңктерін теңдей фонологиялық хызмет атқаратуғынын мойылауымыз зәрүр.

Дауыссыз н фонемасы сингармонизмге ылайық өзі ушырасатуғын буынның ыңғайына қарай төрт түрлі реңктерде жумсалады: н , н' , н' , н' . Қайсы буында келсе де, усы төрт реңктің бири арқалы көрінеді. Бул реңктердің қайсысының қандай буында келуі белгили: жуан езулік буында соған сәйкес жуан езулік реңкі — н , жиіше езулік буында оның жиіше езулік реңкі — н' , жуан еринлік буында жуан еринлік реңкі н' , жиіше еринлік буында жиіше еринлік реңкі — н' жумсалады хәм бул жағдай қатаң сақланады.

Мысалы: таң—жуан езулік буында;

т'ең' — жиіше езулік буында;

т'он' — жуан еринлік буында;

д'ең' — жиіше еринлік буында.

Бул сөзлерден тысқары дауыссызлардың бундай реңктері бирдей тембрдеги басқа сөзлерде (буынларда) жумсала алады. Мысалы, салыстырың:

таң — тың

ж'әң' — ж'ең'

т'он' — т'уң'

д'ең' — д'ең'

Келтирилген жубайлас сөздерде дауыссыз **ң** фонема-сы бірдей тембрдегі хәр түрлі дауыссыздар менен келе отырып, бууынан ғәрезсіз халда сегментлік бірлік ретінде өз бетінше фонема хызметін атқарып тұр. Бул квазимонимлерде тек дауыссыздардың орын алма-суы арқалы сөздердің мәнілері өзгерген, ал дауыс-сыздар өзгеріссіз бірдей реңкте жумсалған.

Буннан тысқары таң, тең—тоң—дөң түріндегі жу-байлас сөздерде **ң** дауыссызы (сондай-ақ басқа да да-уыссыздар) бууын көлемінде, бууынан ажыралмаған халда бір пүтін фонеманың төрт түрлі реңки түрінде **ң**, **ң'**, **ң°**, **ң°** фонологиялық хызмет атқарады. Ол сөзлер-дегі дауыссыз фонемалардың хәр түрлі реңклері бууын менен қаншалли синисип кетсе де, биз олардан дауыссыздарды аңсат ажыратып ала аламыз. Буған дауыссызлардың бірдей тембрдегі хәр түрлі дауыссыз-дар менен бір бууын құрылысында келуі де жәрдем береді. Солай етип **ң** дауыссызы да, қарақалпақ тилин-дегі басқа дауыссыздар сыяқлы бууынан тысқары өз алдына фонема хызметін атқарады.

Дауыссыз **ҳ** фонемасы сингармонизмге муапық жумсалатуғын бууыналарының сапасына қарай төрт түрлі реңкте жумсалады: **ҳ**, **ҳ'**, **ҳ°**, **ҳ°**. Солай етип **ҳ** фонемасы қайсы сөзде ушырасса да, усы төрт реңктің бири арқалы жүзеге шығады. Ал хәр бир реңк шек-ленген фонетикалық жағдайларда ғана гезлеседі. Бир-дей фонетикалық жағдайда оның хәр түрлі реңклері гезлеспейді. Себеби оның хәр бир реңки сингармонизм-ге сәйкес төрт түрлі тембрдегі бууыналардың биріне қатаң түрде бекитилген болады. Оның қайсы реңкинің қандай бууында келетуғынлығы алдын ала белгилі болады: жууан езиулік бууында **ҳ** дауыссызының жу-уан езиулік реңки, жиңишке езиулік бууында оның жиңишке езиулік реңки, жууан еринлік бууында оның жууан еринлік реңки, жиңишке еринлік бууында оның жиңишке еринлік реңки жумсалады.

Мысалы: хал — жууан езиулік бууында;
ҳ'әм¹ — жиңишке езиулік бууында;
ҳ°о — жууан еринлік бууында;
ҳ'әл¹⁰ — жиңишке еринлік бууында.

Бул **ҳ** фонемасы да, басқа дауыссыздар сыяқлы

жоқарыдағы сөзлерден тысқары ол сөзлер менен бир-дей тембрдегі басқа да сөзлерде (бууындарда) жумсалады. Мысалы:

хақ — хых
х¹әк — х¹еш¹
х⁰оққ⁰у — х⁰уқ⁰уқ⁰
х¹⁰өкк¹⁰ү — х¹⁰үк⁰үм¹⁰

Келтирилген жубайлас сөзлерде х дауыссызы бир-дей тембрдегі хәр түрлі дауысшылар менен бир бууында келе отырып, бууындардан ғәрезсіз қалда сегментлік бірлік ретінде өз алдына айрықша фонема хызметін атқарады. Ол сөзлерде дауысшылар өзгерсе де олар менен қонсылас тұрған х дауыссызы өзгермей, бір реңкте келген. Бул жағдай ол сөзлердегі хәр бир дауыссыз сестің, соның ішінде х сесінің де, бууыннан ғәрезсіз қалда өз алдына айрықша фонема болуын тәміінің етип тұр.

Жоқарыда келтирилген сөзлердің хәр бири (анығырағы, олардағы хәр бир бууын) бир пүтін «сөз-фонема» ямаса «бууын фонема» сыяқлы болып көрінгені менен х дауыссызының бир реңкінің бир түрлі тембрдегі хәр түрлі бууындарда қайталанып келуінің өзі ол дауыссызды бууыннан ажыратып алып, өз алдына фонема ретінде қарауға болатуғынын көрсетеді.

Солай етип биз дауыссызлар сингармонизми дегеннен, биріншіден, бир бууынлы сөздің а құрлысындағы ямаса көп бууынлы сөздің хәр бир бууынның құрылысындағы дауыссыз хәм дауыссыз сеслердің үнлесілігін түсінеміз; екіншіден, дәстүрлі түсінік бойынша түбір менен қосымтаның хәм қосымта менен қосымтаның шегарасындағы, құлласы, морфемалардың шегарасындағы қонсылас сеслер ортасындағы сеслердің үнлесілігін дауыссызлар үнлесілігі ямаса ассимиляция қубылысы дейтуғын болсақ бул қубылысты да дауыссызлар сингармонизмінің бир көрінисі деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилинің түпкиліклі сөзлерінде айрықша фонема ретінде жумсалатуғын хәр бир фонеманың бууын құрылысындағы дауысшылардың ынғайына қарай өзгеріске ушырап хәр қыйлы реңклерде ушырасатуғынына бирме бир тоқтап өттік.

§ 47. МОРФЕМЛАР ШЕГАРАСЫНДАҒЫ СИНГАРМОНИЗМ

Дәстүрлі түсиник бойынша ассимиляция құбылысы деп саналатуғын дауссызлар сингармонизмнің морфология менен тығыз байланысly болған көринисине дыққат аударамыз.

Сөйлеу ағымында жумсалған уақытта сеслердің өзгериске ушырауына хәр қыйлы фонематикалық жағдайлар себепши болыуы сөзсиз. Фонетикалық жағдайлардың себепшисен сөздеги айырым сеслердің хәдден тыс иркиниш пенен кешиктирилип айтылыуы ямаса, керисинше, мөлшерли уақтынан бурынырақ айтылыуы нәтийжесинде өз-ара қоңсылас сеслер пүткиллей бирдей сеске я айырым белгилери бойынша усас сеске айланыуы мүмкин.

Усындай сөйлеу механизминің тәсири нәтийжесинде болатуғын сеслик өзгерислер морфеманың шегарасындағы иргелес сеслер ортасында болатуғын құбылыс екенин хәм бул құбылыстың қарақалпақ тилинде әдеуир турақлылыққа ийе екенин көремиз.

Әдетте морфеманың шегарасындағы қоңсылас сеслер өз-ара толық түрде усасып, тап өзиндей сеске айланып кетиуи мүмкин ямаса айырым белгилери бойынша ғана усасыуы мүмкин. Усы жағына қарай фонетикалық әдебиятларда толық ассимиляция хәм бир жақлы ассимиляция деген терминлер қолланылады. Морфемалардың шегарасындағы қоңсылас сеслердің өз-ара бирдей сеске айланып кетиуи толық ассимиляция, ал олардың тек айырым белгилеринің усасыуы бир жақлы ассимиляция болады. Мысалы, *башшы, қосшы, ашса, ушса жазса, дизсе, сөзсе* түринде жазылатуғын сөзлер ауызеки сөйлеуде *башшы, қашшы, ашша, жасса, диссе, сөссе* түринде қатара келген дауыссыздың биреуи өзгериске ушырап, қоңсылас дауыссыздай сеске айланады. Анығырағы, бул мысалларда *ш* сесі өзинин алдында келген я соңында келген *с* сесин толық өзіндей *ш* сесине айландырып тур: сондай-ақ *с* сесі өзинин алдында турған *з* сесин өзиндей сеске айландырады.

Егер де бир сес алдында ямаса соңында қоңсылас болып келген екниши сести дәл өзиндей сеске айландырмастан, тек айырым белгилери бойынша ғана өзине усајса, бундай үнлеслик жартылай ассимиляция

болады. Мәселен, *жазда, қыста, талға, атқа, сезді, кес-
ті* сөзлерінде қатарласып келген түбір хәм қосымта-
ның шегарасындағы қоңсылас дауыссызлардың үнле-
сиуі жартылай үнлеслікке мысал бола алады. Себеби
ол сөзлердегі қосымталардың бирде үнлиден (*да, ға,*
да), бирде үнсизден (*та, қа, та*) басланыуы алдында
келген түбірдің ақырындағы дауыссыз сестің дауыс
қатнасуығын сес (үнли, сонор, дауыссыз) ямаса дауыс
қатнаспайтуғын сес (үнсиз) екенлігіне тиккелей бай-
ланыссы болады.

Дауыссызлардың толық үнлеслігіне қарағанда
олардың бир жақлы үнлеслігі көбірек ушырасады.
Бундай үнлеслік қарақалпақ тилинде көбірек дауыс-
тың қатнасы бойынша ушырасады. Ал сийреклеу жағ-
дайда дауыссыз сеслер жасалыу орны бойынша да үн-
лесіп келеді.

Дауыссызлар үнлеслігі тек дөренді сөзлердің қу-
рылысындағы морфемалардың шегарасында ғана бо-
лып қоймастан, хәзіргі қарақалпақ тилинде түбір деп
саналып жүрген сөзлердің ортасында да ушырасады.
Мысалы, *ешки, ески, қасте, кепкир, тақта* сөзлерінде
еки үнсиз дауыссыз, *жезде, мезгил, гейде, ғарға, дом-
бық, қумбыл, қырғый* сыяқлы сөзлерде еки үнли ямаса
солар менен үнли дауыссызлар қатара келип, дауыс-
тың қатнасы жағынан үнлесіп тур. Бирақ бундай ны-
замлылық мұдамы сақлана бермейди. Әсиресе сонор да-
уыссыз үнли дауыссызлар менен бирге үнсиз дауыс-
сызлар менен де қатара келе береді. Мысалы, *есне, кел-
те, қамшы, гүртик, артық, қартаң, ықлас, жыртық,*
кейсен таңсық, балта, алты, тирке, арқан хәм т. б. Со-
лай етип, сонор дауыссызлар дауыссызларға усап үн-
лилер менен де үнсиз дауыссызлар менен де жумсала
береді.

Жумсалыу избе-излігі бойынша алдыңғы сестің
соңғы сеске ямаса соңғы сестің алдыңғы сеске тәсир
етіп, өз-ара үнлесіп келиуіне байланыссы морфема-
лардың шегарасындағы иргелес сеслер үнлеслігі еки
түрлі болады: илгерили тәсир хәм кейинли тәсир. Бир
сөздің құрлысында ямаса сөз бенен сөздің шегара-
сында қоңсылас сеслердің алдыңғысының соңғысын
артикуляциялық жақтан өзине усатыуын ямаса дәл
өзіндей сеске айландырыуын илгерили тәсир (про-
грессив ассимиляция) десек, керсинше соңғы сестің

алдыңғы сести өзіне усатыуын ямаса дәл өзиндей сеске айландырыуын кейінли тәсір (регрессив ассимиляция) деймиз.

Илгерили тәсірге ушырайтуғын сеслер морфеманың шегарасындағы сеслер болып, олар тийкарынан дауыстың қатнасы жағынан хәм жасалыу орны жағынан үнлесип келеди. Сөздің ақыры үнсиз дауыссызға тамамланса, оған қосылатуғын қосымта үнсиз дауыссыздан басланады. Ал сөздің ақыры дауыс қатнасыуы арқалы жасалатуғын сеслер болған үнли сонор, дауыс-лылардың бирине тамамланса, онда оған үнли ямаса сонор дауыссыздан басланған қосымта қосылады. Бундай үнлесликке қарақалпақ тилиндеги сеплик хәм бетлик жалғауларының көп вариантларда жумсалыуы айқын мысал бола алады.

Ийелик сеплигиниң жалғауларынан **тың, тиң, үн-**сиз дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге, **дың—дин** жалғаулары үнлилерге хәм ауызлық сонорлар болған **й, л, ұ, р** сеслерине тамамланған сөзлерге, **ның, ниң,** жалғаулары дауыс-лыларға хәм мурынлық сонорлар болған **м, н, ң** сеслерине тамамланған сөзлерге жалғанады. Барыс сеплигиниң жалғауларынан **қа, ке, үн-**сиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге, **ға, ге** жалғаулары басқа барлық дауыссызларға хәм дауыс-лыларға тамамланған сөзлерге, ал **а, е** тартымның биринши хәм екінши бетиниң жалғаулары жалғанған сөзлерге **на, не** тартымның үшінши бетиниң жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Табыс сеплигиниң жалғауларынан **ты, ти** ақыры үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге, **ды, ди** жалғаулары үнли дауыссызларға хәм сонорларға тамамланған сөзлерге, **ны/ни** дауыс-лыларға тамамланған сөзлерге, **н** тартымның үшінши бетиниң жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Шығыс сеплигиниң жалғауларынан **тан, тен** ақыры үнсиз дауыссызларға, **дан, ден** дауыс-лыларға, үнлилерге хәм ауызлық сонорлар болған **й, л, ұ, р** сеслерине тамамланған сөзлерге, **нан, нен** мурынлық сонорлар болған **м, н, ң** сеслерине тамамланған сөзлерге хәм тартым жалғауы жалғанған сөзлерге қосылады. Орын сеплигиниң жалғауынан **та, те** ақыры үнсиз дауыссызларға тамамланған сөзлерге **да, де** басқа барлық сеслерге тамамланған сөзлерге жалғана береді. Мысаллар:

А. ана,	анам	анасы,	шаң,	жем,	қап;
И. ананың,	анамның,	анасының,	шаңның,	жемнің,	қапның;
Б. анаға,	анамға,	анасына,	шаңға,	жемге,	қапға;
Т. ананы,	анамды,	анасын,	шаңды,	жемді,	қанды;
Ш. анадан,	анамнан,	анасынан,	шаңнан,	жемнен,	қаппан;
О. анада,	анамда,	анасында,	шаңда,	жемде,	қапда.

А. ат,	тас,	тай,	тил,	ау	қар;
И. аттың,	тастың,	тайдың,	тилдің,	аудың,	қардың;
Б. атқа,	тасқа,	тайға,	тилге,	ауға,	қарға;
Т. атты,	тасты,	тайды,	тилді,	ауды,	қарды;
Ш. аттан,	тастан,	тайдан,	тилден,	аудан,	қардан;
О. атта,	таста,	тайда,	тилде,	ауда,	қарда;

Атлық сөзлер бетленгенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызларға тамамланса, бірінші хәм екінші бетте үнсізлерден басланатуғын **пан, пен, саң, сең** жалғаулары, үнлілерге тамамланса, бірінші бетте үнлі дауыссыздан басланатуғын **бан, бен** жалғаулары, сөзлердің ақыры дауыссызға ямаса сонорларға тамамланса, бірінші бетте сонордан басланатуғын **ман, мен** жалғаулары қосылып үнлесіп келеді. Сөздің ақыры үнліге, сонорға ямаса дауыссызға тамамланса, екінші бетте үнсізден басланған **саң, сең** жалғаулары жалғанып, олар өз-ара үнлеспейді. Сондай-ақ **с, ш** сеслерінен басланған басқа қосымталар да өзлерінің алдында келген сеслер менен дауыстың қатнасы бойынша үнлеспейді. Мысалы:

- I. б. көппен, азбан, сауған, шопанман, ермен, суушыман;
 II. б. көпсең, азсаң, саусаң, шопансаң, ерсең, суушысаң;
 III. б. көп, аз, сау, шопан, ер, суушы.

Фейил сөзлер бетленгенде сөздің ақыры үнсіз дауыссызға тамамланса, үнсізден басланған **тым, тим, тың, тин, ты, ти** жалғаулары жалғанады: үнлі, сонор хәм дауыссызға тамамланған сөзге үнліден басланған **дым, дим, дың, диң, ды, ди** жалғаулары жалғанады. Мысалы:

- I. б. таптым, естим, жаздым, алдым, тандым, басладым;
 II. б. таптың, естін, жаздың, алдың, тандың, басладың;
 III. б. тапты, ести, жазды, алды, танды, баслады.

Көплеген сөз жасаушы, сөз түрлендіріуші суффикс-лер жалғанатуғын сөзіннің соңындағы сесі менен, сондай-ақ көмекші сөзлер дизбеклесіп келетуғын сөзіннің соңындағы сесі менен хәм сөз дизбегіндегі сөзлердің

шегарасындағы қоңсылас сеслер өз-ара бир-бири менен үйлесип келеди.

Сөздің соңындағы сестин оған қосылатуғын суффикс-тин басындағы қоңсылас сести дауыстың қатнасы жағынан өзіне усатып, үйлесип, келиуіне бир ыңше фактлер келтиремиз.

Ма, ме, ба, бе, па, пе, формалары атлық жасаушы суффикс хызметинде жумсалғанда ямаса фейилдің болымсыз түрин жасағанда, қосылатуғын сөзинин соңғы сесине қарай бирде ма, ме, бирде ба, бе, бирде па, пе түринде жалғанады. **Ма, ме**—дауыссыларға хэм ауыз-лық сонорларға, **ба, бе**—үнлилерге хэм мурынлық сонорларға, **па, пе** үнсізлерге тамамланған сөзлерге қосылады. Мысалы: *салма, баслама, сүзбе, айланба, таңба, ысытпа, бирлесе* сыяқлы сөзлер атлық (пәт сөздің ақырғы бууынына түскенде ямаса фейил (пәт сөздің ақырғы бууынының алдындағы бууына түскенде) хызметинде жумсалғанда, аталған қосымталар қосылатуғын сөзинин соңғы сесине бағынып үйлеседи.

Қы, ки, ғы, ги, қыш, киш, ғыш, гиш, атлық хэм келбетлик жасаушы суффикслер хызметинде жумсалғанда үнсіз сеслерге тамамланған сөзге үнсізден басланған **қы, ки, қыш, киш** басқа сеслерге тамамланған сөзлерге үнлиден басланған **ғы, ги, ғыш, гиш** формалары қосылады. Мысалы: *ашытқы, түртки, керги, гүзги, азаңғы, бағанағы, алдыңғы, айтқыш, тергнш, алғыш, сезгнш, санағыш т. б.*

Мақ, мек, бақ, бек, пақ, пек атлық хэм хәрекет аты фейилин жасаушы аффикслеринин **пақ, пек** формасы үнсіз дауыссызларға тамамланған сөзлерге қосылады, **бақ, бек** үнлилерге хэм мурынлық сонорларға тамамланған сөзлерге қосылады: **мақ, мек**—ауызлық сонорлар хэм дауыссыларға тамамланған сөзлерге қосылады. Мысалы: *батпақ, тоқпақ, қақпақ* (бирақ *тақмақ, шақмақ* сөзлерине қ үнсизі менен **м** соноры қатара келеди), *дизбек, қуймақ, сырмақ, илмек, қарамақ* (*қарамағы*), *айтпақ, түртпек, қазбақ, сезбек, тонбақ, көмбек, сақланбақ, жаймақ, тапсырмақ, алмақ, жаумақ, ислемек т. б.*

Дай дей, тай, тей, ғыр, гир, қыр, кир сыяқлы келбет-ликтин суффикслери де қосылатуғын сөзинин соңғы сесине қарай, яғный соңғы сеси үнсіз болса, үнсіз дауыссыздан басланатуғын **тай, тей, қыр, кир** ал басқа

сеслер болса дай, дей, ғыр, гир формалары қосылады. Мысалы: *полаттай, местей, ушқыр, өткір, маладай, муздай, күндей, өзіндей, сезгір, кескір, алғыр, ушқыр* т. б.

Жоқарыда келтирилген мысалларда илгерилі тәсір дауыстың қатнасы бойынша болса, соның менен бірге түбір менен қосымтаның шегарасында ямаса түбірдің ишінде сеслер жасалыу орны бойынша да сондай тәсірге ушырап үнлеседі. Бұған төмендегі фактлер дәлел болып алады:

Са, се аффикслері ш сесіне тамамланған сөзге қосылса, олар *ша/ше* болып айтылады. Мысалы: *ашиша, ушиша, қашша, кешше*—айтылыуы, *ашса, ушса, қашса, кешсе*—жазылыуы.

Еринлік *у* дауыссызының тәсірінен оның соңында келгени *ы, и, е* езиулік дауысшылары сәйкес еринлік болып айтылады. Мысалы: *қайун, сайун, тәуір, сәуір, дәуір, геуір*—айтылыуы, *қайын, сайын, тәуір, сәуір, дәуір, геуір*—жазылыуы.

Жоқарыдағы мысалларда с сесінің *ш* болып айтылыуы, *ы, и, е* сеслерінің *у* еринлігінің тәсірінен сәйкес *у, ү, е* болып айтылыуы жасалыу орны бойынша үнлесиу болады. Дауыстың қатнасы бойынша с *ш* әуелден-ақ үнсіз дауыссызлар, ал *у, ы, и, е* сеслерін айтқанда болса, әуелден-ақ дауыс қатнасады.

Менен, бенен, пенен, да, де, та, те, ма, ме, ба, бе, па, пе көмекші сөзлерінің дәлелі сесінің хәр түрлі болыуы дауыссызлар үнлесігіне байланысты. Үнсіз дауыссыз сеске тамамланған сөзге үнсізден басланатуғын варианты, ал қалған сеслерге тамамланған сөзлерге үнлі хәм сонорлардан басланған варианттары тиркеседі. Мысалы: *ат пенен, ат та, ат па. қыз бенен, қыз да, қыз ба, төрі менен, төрі де, төрі ме, жер менен, жер де, жерме, ай менен, ай да, ай ма хәм* т. б.

Сөз дизбегінің компоненттерінің шегарасында тұрған сеслер өз-ара үнлесіп келеді. Анығырақ айтқанда, сөз дизбегінің бирінші компоненти үнлі, сонор ямаса дауыссызға тамамланса, екінші компонентінің басында келген үнсіз *қ, к* сеслері сәйкес үнлі *ғ, г* сеслеріне айланып айтылады. Мысалы: *алағашлар* (ала қашар), *ақпағулақ* (ақпа қулақ), *тез гүнде* (тез күнде), *жерғабысыу* (жер қабысыу), *алағанат* (ала қанат) хәм т. б. Бұндай сөз дизбеклеріндегі сөзлердің

әдеттегі сеслик құрлысы толық сақланып, бөлек жазылады.

Жоқарыда келтирилген фактлерден көрингеніндей илгерили тәсир дауыс шымылдығының қатнасына байланысly болады. Дауыс шымылдығы қатнаспайтуғын сеслер (үнсизлер) үнсиз дауыссызлар менен, дауыс шымылдығының қатнасыуы арқалы жасалатуғын сеслер (дауысly, сонор. үнли дауыссызлар) дауысly, сонор ямаса үнли дауыссызлар менен тиркесип келип, олар өз-ара үнлеседи. Сондай-ақ гейпара сеслер жасалыу орны бойынша да илгерили тәсирге ушырайды.

Сөздің құрлысында ямаса сөз бенен сөздің шегарасында қоңсылас сеслердің соңғысының алдыңғысын артикуляциялық жақтан қандай да бир белгиси бойынша өзине усатыуын ямаса дәл өзіндей сеске айландыруын кейинли тәсир деп, сеслердің бундай кейинли тәсирин регрессив ассимиляция деп те айтамыз. Регрессивлик ассимиляция прогрессивлик ассимиляцияға салыстырғанда көпшилiк түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де қатаң турақдылыққа ийе емес хәм кемiрек ушырасатуғынлығы белгилi.¹

Соңғы сес алдыңғы сести дауыстың қатнасы жағынан (дауыс қатнаспайтуғын сес, дауыс қатнаспайтуғын сес), жасалыу орны жағынан өзине усатыуы мүмкин. Дауыстың қатнасы жағынан сеслердің кейинли тәсирге ушырауына төмендеги фактлерди келтиремиз.

Қ/к үнсиз дауыссыз фонемасына тaммланған сөзлерге дауысlyдан басланған қосымта қосылса, жууан қ дауысlyның ыңғайына көнип, үнли **ғ** сесине, жиңишке **к** реңки үнли **г** сесине айналады. Мысалы: *тырнақ—тырнағы, жақ—жағы, балық—балығы, шөрек—шөреги, жүрек—жүреги, шелек—шелеги, ақ-ағыс, тик—тигис, сөк—сөгис, жақ—жаға—жағыу—жағыс—жағыл— жағар—ек—еге—егиу—егис—егил—егер* т. б.

Бирақ **к/к** фонемасы сонор дауыссызлар менен бирге дiзбеклескен халда түбир сөздің ақырында келсе, оған дауысly сестен басланған қосымта қосылған менен жо-

¹ А. Н. Қононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.- Л., 1956, 39—бет; А. М. Шербак, Сравнительная фонетика тюркских языков, Л, 1970, 105—бет.

қарыдағыдай болып, үнли ғ/г фонемасына айланбайды. Мысалы: *халық—халқы, көрк—көркі. бөрк—бөркі. даңқ—даңқы, сарқ—сарқыл, жарқ—жарқылды, гуңк—гуңкилди. қырық—қырқыс* хәм т. б.

Сондай-ақ *т, с, ш* үнсизлери де бул қәде тийкарында үнлилерге айланбайды. Мысалы: *ат—аты, тас—тасы, шаш—шашы* болып, олар өзгериссиз жумсалады. Үнсиз *п* сесине тамамланған сөзге дауыслыдан баслаған қосымта қосылса, *п* сеси үнли *б* сесине айланады, ал *п* сесине тамамланған сөзге *ып/ип* суффикслери жалғанса, онда *п* сеси сонор *ў* сесине айланады. Мысалы: *қап—қабы, сап—сабы, жип—жиби, шап—шаба—шабыў—шабыс—шабыл—шабар—шабық—шаўып (шапып емес), сеп—себе—себиў—себис—себил (ди)—себер—сеўип (сепип емес)* хәм т. б. *Бирақ желпи, гүрпилди, серпилди* усаған сөзлерде *п* сеси дауыссы сестин тәсирин нәтийжесинде үнли *б* сесине айланбайды.

Буйрық мейиллердин ақырында келген *п* сеси сөйлеу тилинде *ў* менен алмасып та айтыла береді. Мысалы: *тап—тай, сеп—сеў, жап—жай, қап—қай, шап—шаў, теп—теў*. Әдебий тилдин стильлик өзгешелигине қарай бул сөзлердин бирде алдыңғылары, бирде соңғылары жумсалыуы мүмкин. Мәселен, *оқ жаудырды (жаптырды емес), ат шаптырым (шаудырым емес), тепкиле (теўкиле емес), ийт қапқан (гейде қайған), қайып (қапып емес), жайын жауды (гейде жапты)* т. б.

Үнли *з* сесине тамамланған сөзге үнсиз *с* сесинен басланған қосымта қосылса, *з* үнли дауыссызы үнсиз *с* ға айланып айтылады. Мысалы: *ассын, жассын, бессе, қасса, дүссин, дуссыз, биссиз* т. б. Булар *азсын, жазсын* т. б. түринде түбирин толық сақланып жазылады.

Жоқарыдағы сеслердин үнлеслиги сөз ишинде түбир менен қосымталардын арасында болса, онда үнлеслик сөз дизбегиндеги сөзлердин шегаралас сеслери ортасында да болады. Мәселен, *ақ ат, көп жақыт, көп нәрсе, көп адам, көп жер, көк жапырақ* сыяқлы сөз дизбеклери ауызша *сөйлейде ағ ат, көб жақыт, көб нәрсе, көб адам, көб жер, көг жапырақ* болып, алдыңғы сөздин ақырындағы үнсиз *қ, к, п* сеслери соңғы сөздин басындағы дауыссы, сонор ямаса үнли дауыссызлардын тәсиринен сәйкес үнли *ғ, ғ, б* сеслерине айланып айтылады. Ал шек *хәм* ара сөзлеринен қәлиплескен шегара сөзинде *к* сеси *г* түринде айтылады хәм жазылады. Бирақ *сарп* етилди,

гүрп етти, шарп етти, қырқ адам, бөрк алды, даңқ әкелди сыяқлы сөз дизбеклеринде **к, к, п** сеслери үнлилерге айланып сарб етилди, гүрб етти қырғ адам т. б. түрінде айтылмайды. *Көз сал, тез соқ, жуз сом* сыяқлы сөз дизбеклери *көс сал, тес соқ, жус сом* түрінде соңғы сөздин басындағы үнсиз **с** сесиниң тәсири менен алдыңғы сөздин ақырындағы үнли **з** сеси үнсиз **с** ға айланып айтылады. Жазыуда булар есапқа алынбайды.

Жасалыу орны жағынан сеслердиң кейинли тәсирге ушырап үнлесиуине төмендеги фактлерди келтириуге болады.

Тил алды **н** сесине тамамланған сөзге еринлик **б** сесинен басланған қосымта қосылса, **н** сеси еринлик **м** сесине айналып айтылады. Мысалы: *жанбас—жамбас, жанбай—жамбай, нанбай—намбай, қанбады—қамбады, сөнбеди—сөмбеди, жонбақ—жомбақ, тынба—тымба, минбер—мимбер, Нысанбай—Нысамбай* хәм т. б. Жазыуда **н** сақланып жазылады. Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир сөз деп саналатуғын *гүмбез, сүмбил, қымбат, жумба, жумбақ, зәмбер* сыяқлы сөзлерде қатар келген еки еринлик дауыссыз (**м, б**) өз-ара үнлеседи. Бул сыяқлы сөзлердеги **м** еринлик сесиниң жумсалыуы кейинли тәсирдиң (**б** сесиниң) себебинен деуге болады.

Сөздин ақыры **н** сесине тамамланып, оған **л** сесинен басланған қосымта қосылса, **н** сеси **л** ға айланып айтылады. Мысалы: *жанлық—жаллық, санлық—саллық, күнликиши—күлликиши, ханлық—халлық, жәнлик—жәллик* т. б.

Тил алды **н** сесине тамамланған сөзге кишкене тиллик **қ, ғ** сеслеринен ямаса тил арты **г** сесинен басланған қосымта қосылса, **н** сеси кишкене тиллик **ң** сесине айланып айтылады. Мысалы: *жонқа—жоңқа, жонғы—жоңғы, мингес—миңгес, сәнге—сәңге, тонға—тоңға, қанған—қаңған* т. б. Бул сөзлерде **н** сақланып жазылады. Сондай-ақ *маңғи, маңғыт, гуңгирт, өңге, көңгелеу* хәм т. б. сөзлериндеги **ң** сесиниң жумсалыуы да кейинли тәсирдиң нәтийжесинде болса керек. *Жаңқа, маңқа,*

¹ Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М. 1955 52—бет. Усындай еринлик ассимиляция бир қанша түркий тиллерде ушырасады. Қараңыз : В. В. Решетов. Узбекский язык. I бөлим. Ташкент, 1959 299-бет. Кенесбаев; Мұсабаев. Қазирги қазақ тили. Лексика, Фонетика, Алма-Ата, 1962, 298 бет.

дүңки, өңки, мөңке, өңкей сыяқлы сөздерде қатара қа-
батласып келген екі дауыссыз сес дауыстың қатнасына
қарай үнлеспеген, менен олар жасалуы орны жағынан
үнлеседі.

С—ш, з—ш. Бир тосқынлықлы с, з сеслеріне тамам-
ланған сөзге екі фокуслы ш сесінен басланған қосымта
қосылса, с, з сеслері ш сесіне айланып айтылады. Мыса-
лы: *басшы—башшы, тасшы—ташшы, қосшы—қошшы, ис-
шең-ишшең, қусшы—қушшы орысша—орышша, француз-
ша—францушша, сөзшең—сөшшең, изшил—ишшил, қа-
разшы—қарашшы, сазшы—сашшы* хәм т. б. Бул мысаллар-
да з сесі ш ға айланып айтылуы арқалы жасалуы орны
жағынан үнлесіу менен бірге дауыстың қатнасы жағы-
нан да үнлесіп тұр (з үнлеси ш усап үнсізге айланады).
Жазыуда с, з хәриплері сақланып жазылады. Қоспа
сөздің ямаса сөз дизбегінің қурылысындағы соңғы
сөздің басында қ, ғ, к, г сеслері келсе, алдыңғы сөздің
ақырында келген н сесі ң сесіне айланады; соңғы сөз-
дің басында б сесі келсе, алдыңғы сөздің ақырындағы
н сесі м сесіне айланады; соңғы сөздің басында ж
сесі келсе, алдындағы сөздің ақырында келген с сесі
ш сесіне, з сесі ж сесіне айланады; соңғы сөздің ба-
сында ш сесі келсе, алдыңғы сөздің ақырында келген
з сесі ш сесіне айланып айтылады. Бирақ жазыуда бу-
лар есапқа алынбайды.

§ 48. СЕСЛЕРДІҢ СӘЙКЕСЛЕСПЕУ ҚУБЫЛЫСЫ.

Сеслердегі сингармонизм қубылысы бойынша усас
емес сеслер өз-ара усас ямаса бірдей сеслерге айланса,
керісінше сеслердің сәйкеслеспеу қубылысы бойынша
усас ямаса бірдей болған екі сестің біреуі белгілі
дәрежеде өзгеріске ұшырап, өз-ара усамайтуғын сеслер-
ге айланады. Солай етип артикуляциялық жақтан бір-
дей ямаса усас болған екі сестің хәр қыйлы сеслерге
ямаса аз дәрежеде усас болған екі сеске айналыуы
диссимилиация¹ қубылысы делінеді.

Диссимилиация қубылысы басқа түркий тиллердегі
сыяқлы қарақалпақ тилинде жүдә көп таралмаған.
Қоңсылас болып келген сеслер ортасында хәм тиккелей
қоңсы болып келмей, араларында басқа сеслер жумсал-

¹ Диссимилиация — латынша *dissimilatio* — «усайау, сәй-
кеслеспеу» деген мәні билдиреді.

ған қоңсылас бууындардағы сеслер ортасында диссимиляция қубылысы болуы мүмкін; сондай-ақ сеслердің өз-ара уаслығын жоғалтыуы прогрессивлік *хәм* регрессивлік диссимиляция түрінде болуы мүмкін. Қоңсылас сеслердің өз-ара уаслығын жойылтыуын контактлы¹ диссимиляция деп, ал араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас бууындардағы сеслердің өз-ара уаслығын жойылтыуын дистактли² диссимиляция деп атайды.

Қоңсылас сеслердің өз-ара уаслығын жойылтыуына яғный контактлы диссимиляцияға төмендегі фактлерди келтириу мүмкін:

1. Дауыстың қатнасы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтып айтылады. Мысалы: *кетпен, батпан, душпан, тәрептар*, өйткені сыяқлы сөзлердің сөйлеу тилинде *кетбен, (кетмен), батбан (батман), душбан, (душман), тәрендар, өйтгени* болып айтылуы прогрессивлік диссимиляция болады. Өйткені қатар келген үнсіз дауыссызлардың соңғысы үнліге (ямаса сонорға) айланып тұр.

2. Ауыз ямаса мұрын бослығының жаңғырық хызметін атқаруы бойынша гейпара қоңсылас сеслер өз үнлеслигин жоғалтады. Мысалы: *таңнай-таңлай, маңнай-маңлай, миннет-миндет, кәммағал-кәмбағал* т. б. қатар келген екі мұрынлық дауыссызлардың соңғысының өзгериуі менен прогрессивлік диссимиляция қубылысы пайда болып тұр.

3. Жасалуы орны бойынша айырым қоңсылас сеслер өз-ара уаслығын жоғалтыуы мүмкін. Мысалы: *трамвай-транвай, бомба-бонба, гүмбез-гүнбез, қамба-қанба (қамба ылай мәнісінде), тамбады-танбады (тамшыламау мәнісінде), Алламберген-Алланберген* т. б. Бул мысалдарда қатара келген *мв* *хәм* *мб* еринлік сеслердің дәслепкисі (*м сесі*) тил алды *н* сесине айланып айтылып, регрессивлік диссимиляцияны пайда етеді.

4. Сондай-ақ табыс сеплигинің сонор дауыссыздан басланған *ны/ни* жалғаулары бир қатар түркий тиллерде алдында келетуғын сонор дауыссызлар менен үнле-

1. Контактлы—латынша	contactus	—«тийип тұрған» деген мәніде.
2. Дистактли—латынша	distactus	—«ажырасып тұрған» деген мәніде

сип, прогрессивлик ассимиляция нызамы бойынша (*қау-ынны, афуылны, әлемни* түрінде) жумсалатуғын болса: қарақалпақ, қазақ, қырғыз тилинде олар (*ны/ни*) үнли дауыссыздан басланып, *ды/ди* түрінде жумсалады¹. Мысалы: *қауынды, афуылды, әлемди* т. б. Бул мысаллардағы сонор менен үнли дауыссызлардың қатар келиуи прогрессивлик ассимиляция болуу менен бирге басқа тиллердеги сонордан басланатуғын (*ны-ни*) қосымталарының қарақалпақ тилинде үнлиден басланатуғын *ды/ди* менен алмасыуы регрессивлик диссимиляцияның нәтижеси болууы керек.

Түрк тилинде айырым фонетикалық жағдайларда *ч, д, ж* бирикпелериниң алдыңғы жабысыңқы *т, д* бөлеклери түсирилип, жууысыңқы *ш, ж* сеслерине айналуын диссимиляция қубылысы деп санайды. Мысалы: *гечмек, качты, ушқун* сөзлериниң *гешмек, қашты, ушқун* болып айтылуы *ч* сесиниң диссимиляцияға ушырауы болады: *едждат*, (ата-бабалар), *тедждит* (жана-лау), *еджнас* (туқым, сорт) сөзлериниң *эждат, тэждит, эжнас* болып айтылуы түрк тилинде *дж* дауыссыз сесиниң диссимиляцияға ушырауы болады¹.

Өзбек хәм басқа да бир қанша тиллерде *кечти, качти, ушқун* сыяқлы сөзлерде жабысыңқы дауыссызлардың алдында жумсалып турған бирикпели *ч* сесиниң қарақалпақ тилинде *ш* сесі менен алмасып, қолланылуының өзи де (қарақалпақ тилинде *қашты, кешти, ушқын*) регрессивлик диссимиляция менен байланысly фонетикалық қубылыс болып саналады.

Қоңсылас емес сеслердің уасалығының жоғалуына, яғний дистактлы диссимиляцияға орыс тилинен кирген *коридор* сөзиниң *колидор* болып айтылуы (алдыңғы *р* сесиниң *л* сесине айланыуы), *февраль* (латынша *februarius* сөзиниң *февраль* болып (соңғы *р* сесиниң *л* сесине айланыуы) қәлиплесиуи мысал бола алады. Сондай ақ ески орыс тилиндеги *велблюд* усындай диссимиляцияның нәтижесинде *верблюд* болып қәлиплескен². Алдыңғы *л* сесі соңғы *л* сесинен қашықласып, *р* сесине айланған.

¹ К. Аханов. Тил билиминиң негиздери. Алма-Ата, 1973, 318-б.

² Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, 53-б.

СӨЗ ҚУРЫЛЫСЫНДАҒЫ АЙЫРЫМ СЕСЛИҚ ҚУБЫЛЫСЛАР

§ 49. РЕДУКЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ

Айырым фонетикалық жағдайларда сеслердің артикуляциялық жақтан әдеттегісінен қысқа хәм хәлсиреп айтылуы редукция¹ қубылысы делинеди. Қарақалпақ тилинде сеслер көбирек созымлылығы бойынша редукцияға ушырайды.

Редукция тийкарынан дауыссыларға тән қубылыс. Дауыссыз сеслер де созымлылығы жағынан барлық фонетикалық жағдайларда бир қыйлы бола бермейди. Олар гейпара фонетикалық жағдайларда хәдден тыс қысқа айтылуы мүмкін².

Бирдей фонетикалық жағдайларда хәр қыйлы сеслердің орташа созымлылығы теңдей болмайды. Мәселен, ашық дауыссыз сеслер бирдей фонетикалық жағдайларда қысық дауыссылардан бир қанша созымлы болады. Сондай-ақ ашық дауыссыларды өз-ара, қысық дауыссыларды өз-ара салыстырғанда, олардың да теңдей созымлылыққа ие емеслігін көриуге болады³.

Дауыссыз сеслер пәтсиз бууындарда келгенде көбирек редукцияға ушырайды. Дауыссылардың редукцияға ушырауына, яғний созымлылығының қысқаруына қопсылас дауыссыз сеслер, бууынның сыпаты, дауыссыз сестің сөздің қайсы позициясында (басында, ортасында, ақырында) ушырасуы тәсир етеди. Әсиресе, қысық дауыссылар болған ы, и, у, ү сеслері созымлылығы жағынан қысқа айтылуы хәм хәр қыйлы фонетикалық жағдайлардың себебинен көбирек редукцияға ушырауына ең қолайлы жағдай олардың пәтсиз бууында келиуі болады. Мысалы: тын-тыныш, қыс-қыслау, бир-бири, түн-түнек, күз-күзек сыяқлы жубайлас сөзлердің ал-

¹ А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967, 202-б.

² Редукция — латынша *reductio* — «қысқару» деген мәні аплатады.

³ Қарақалпақ тилинің дауыссыз сеслерінің редукциясы еле изертленбей атыр. Сонлықтан тек дауыссылар редукциясын айтыу менен шекленеміз.

⁴ Дауыссыз сеслердің созымлылығы жөнінде қараңыз: А. Даулетов, Длительность гласных в односложных словах каракалпакского языка, «Вестник» ККФАН УзССР, 1970, №3, 57-бет.

дыңғы бир бууынлысындағы пәтлi дауыслының созымдылығы менен салыстырғанда соңғы еки бууынлы сөзиниң биринши бууынындағы пәтсиз дауыслы әдеуир қысқарып, редукцияға ушырайды.

Дауыслы сеслердиң редукцияға ушырауына қонсылас сеслердиң сыпаты да (үнсиз, жабысыңқы болып келиуи) себепши болады. Мәселен, үнли жууысыңқы з ж сеслериниң алдында дауыслылар созымлы айтылса, ал үнсиз жабысыңқы п, т, к, қ сеслериниң алдында қысқарып, редукцияға ушырайды. Салыстырыңыз: қыз-қыт, сыз-сық, диз-дик, буз-бук, дүз-дүк, жүз-жүк, гүз-гүз т. б. Дауыслылардың редукцияға ушырауына олардың сөз ортасында келиуи, қамау бууында келиуи де себепши болады. Мысалы: ис-тис-тиси, из-биз-бизи, ық-шық-шықты сөзлериниң ишинде тис, биз, шық сөзлериндеги дауыслылар сөздиң басындағы хәм ақырындағысына салыстырғанда қысқа айтылады; еки бууынлы сөзлердеги пәтсиз дауыслы бәринен де қысқа айтылады; ал соңындағы пәтлi дауыслы созымлы айтылады.

Дауыслылардың редукцияға ушырауына сөздеги сеслердиң санының көбейуи, бууын санының көбейуи, қонсылас бууындағы жумсалатуғын дауыслының ашық дауыслы сес болуы хәм т. б. фонетикалық жағдайлар да себепши болады¹. Сондай-ақ сеслердиң редукцияға ушырауына сөйлеу тезлиги де үлкен тәсир етеди. Қаншелли жылдам сөйленсе ислер соншелли қысқа айтылып, көбирек редукцияға ушырайды. Сеслерди қысқартыушы бир неше факт бирликте келсе, сеслер көбирек редукцияға ушырауы мүмкин. Мысалы: питкер, қутқар, күтсин, қыпшақ сыяқлы сөзлерде биринши бууындағы дауыслы сеслердиң редукцияға ушырауына бир неше факт бирден себепши болып тур. Атап айтқанда, биринши бууында қысық дауыслы дауыслының қамау бууында келиуи, жабысыңқы үнсиз дауыссызлардың қоршауында турыуы себепши болады.

§ 50. Элизия қубылысы.

Айырым фонетикалық жағдайларда сеслердиң түсип қалыу қубылысы элизия делинеди¹. Сеслердиң түсип қалыуы редукция қубылысы менен байланыслы бола-

¹ Б. Қалиев. Қарақалпақ тилиндеги дауысты дыбыс редукциясы туралы. «Известия» АН КазССР, серия общественная, №1, 1967.

ды. Редукцияға ушыраған сеслер уақыттың өтиуі менен түсіп қалыуы мүмкін. Дауыссыз сеслер қандай фонетикалық жағдайда редукцияға ушыраған болса, тий-карынан сондай фонетикалық жағдайларда элизияға да ушырауы мүмкін. Дауыссыз сеслер элизияға ушырағанда редукцияға ушырағандағыдай фонетикалық жағдайда болыу менен бирге (пәтсиз буында келиу, жабысыңқы үнсизлердің аралығында келиу т. б.) эған қосымша фонетикалық жағдайлар да тәсир етеди. Мысалы, түбір сөзге дауыссыздан басланған қосымта қосылғанда, түбірдің ақырындағы жабық буындағы соңғы дауыссыз сес жанадан қосылған қосымтаға қарай өтеди де түбірдегі жабық буын ашық буынға айланады. *Халық, айыз, мурын, қарын, кеуіл, қәйін* т. б. усаған атлық сөзлерге дауыссыз сестен басланатуғын тартым жалғауы жалғанса, түбірдің соңғы буынындағы пәтлн дауыссызлар енді ашық буында пәтсиз жағдайда қалады (*ха-лы-қ¹, а-йы-зы, му-ры-ны* т. б. түрінде). Нәтижесінде *халқы, мурны, қарны, кеуілі, қәйін* болып, ортаңғы буындағы дауыссыз сес түсіп қалады. Бирақ усы тақлеттегі барлық сөзлерде пәтлн буынынның алдындағы пәтсиз буындағы дауыссыз сеслер мұдамы түсіп қала бермейди. Керисинше, *қулыны, жулыны, қауыны, келині, билині* т. б. усаған көпшилик атлық сөзлерде ортаңғы дауыссыз сеслер әуелгі мысаллардағы сыяқлы фонетикалық жағдайда турғанына қарамастан хеш түсіп қалмай айтылады хәм жазыуда олар сақланып жазылады.

Айырым сестин, сеслер дизбегинин түсіп қалыу қубылысы қарапайым сөйлеу тилинде жийн ушырасады. Әдебий тилде жумсалатуғын *балалар, қарыйдар, алған, келген, салған, алыпты, салыпты, келипти, қалыпты* усаған сөзлер қарапайым сөйлеу тилинде *баллар, қардар, аған, кеген, саған, апты, сапты, кепти, қапты* түрінде айтыла береді. Айырым сөз дизбеклерининң дәс-лепки компонентининң соңғы сесі сөйлеу тилинде түсирилип, олар пүтин бир сөз түрінде айтылады. Мысалы: *қарат, сарат, баралады, келалады, алтай, екқоллап, үсйер, ояқ, соғуни* т. б. Әдебий тилде олар сөз дизбегі

¹. Элизия—латынша *ellslö* —«түсіп қалыу» деген мәни билдиреди.

түрінде айтылады хәм жазыуда формалары толық сақланып. *қыра ат, сары ат, бара алады, келе алады, алты ай еки қоллап, усы жер, ол жақ, бул жақ, сол жақ, сол күни* түрінде жазылады.

Бул, сол, ол алмасықтарына ийелік, барыс, табыс септіктерінің жалғаулары қосылғанда соңындағы *л* сесінін түсірилип, *буның, соның, оның, буған, соған, оған, буны, соны, оны* түрінде айтылуы хәм жазылуы да элизиялық құбылыс болады.

Келтірілген мысаллардан көрінгеніндей-ақ элизия құбылысы дауыссызларға тән болып қалмастан, сондай-ақ дауыссызларда да ушырасады екен.

§ 51. ЭПЕНТЕЗА ҚУБЫЛЫСЫ.

Сөздің басында қатар келген еки дауыссыздың аралығына дауыссызлар үнлесігінге сәйкес қысық *ы, и, у, ү* сеслерінің біреуінің қосылып айтылуы эпентеза¹ құбылысы делінеді. Қосылған дауыссыз сес эпентезалық дауыссыз делінеді. Мысалы, *план, пленум, трамвай, трактор, кровать, группа, брус, клуб, бюджет* сыяқлы сөздер *пылан, пленуім, тырамвай, тырақтыр, кырават, каравате, гурунна, буруйс, кулууб, бүйүджет* түрінде эпентезалық дауыссыз менен айтылады. Бұндай болып дауыссыз сестің қосылуы сөз басында еки дауыссыздың қатарына дизбеклесіп, қабатласып келиуін сапастастыруға бағдарланады. Сөз басында бир неше дауыссыздың қатара келиуін қарақалпақ тили ушын, улыўма түркий тиллер ушын тән емес. Сонлықтан орыс тили арқалы қарақалпақ тилине келип кирген сөзлердің басында қатара келген дауыссыз сеслердің аралығына эпентезалық дауыссызлар қосылып айтылады, бірақ бул жазыуда есапқа алынбайды.

Сондай-ақ сөздің ақырындағы дауыссызлар дизбеклесінің аралығында дауыссыз сестің қосылып айтылуы да эпентеза құбылысы делінеді. Мысалы, *метр, литр, шифр, китл* усаған орыс тили арқалы кирген сөзлер *метир, литир, шийфыр, кийтил* түрінде еки бууынша болып айтылады. Ертеден қолланылып жүрген *гүрш*

¹ Эпентеза — грекше *epenthesis* — «қосып қойыу» дегенді аңлатады.

буриш, ғули, мүлк, терс сыяқлы түпкиликли сөзлер ғуриш, бурыш, ғулып, мүлик, терис түрінде де айтылады хәм хәзирги орфографиялық қәделер бойынша олардағы дауыссызлар сақланып жазылады. Қарақалпақ тилиниң түпкиликли сөзлериниң хәм араб, парсы тилеринен кирген сөзлердиң ақырында сонорлар менен үнсиз дауыссызлар қатарласып келе береді. Мысалы: қант, жент, гилт, сарп, тарс, гүрс, жалт т. б. Бул сөзлердеги қатара келген дауыссызлардың арасына эпентезалық дауыссыз сес қосылмайды.

§ 52. ПРОТЕЗА ҚУБИЛЫСЫ.

Эпентеза қубылысы бойынша сөздиң ишинде қатара келген дауыссыз сеслердиң арасына дауыссыз сес қосылып айтылатуғын болса, ал протеза¹ қубылысы бойынша сөздиң ең басындағы дауыссыз сестиң алдына дауыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: рай, рас, рет, рең, рәхәт, рәйшан т. б. сыяқлы сөзлер ырай, ырас, ирет, ирең, ырахмет, ирәхәт, ирәйшан түрінде адыңғы буынның жууан я жиңишкелигине қарай жууан ы ямаса жиңишке и дауыссыз сес қосылып айтылады; роман, рота, руда, русша, рухсат, рухланыу сыяқлы сөзлердиң биринши буынында еринлик дауыссыз сеслер келгенликтен сөздиң басына у сесі қосылып, уроман, урота т. б. түрінде айтылады. Орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерде кирген радио, ракета, революция, реформа т. б. көп ғана сөзлер ырадио, ыракета, иреволюция, иреформа түрінде сөз басында дауыссыз сестиң қосылыуы арқалы айтылады. Солай етип жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей р сесинен басланған сөзлер протезалық дауыссызлардың қосылыуы арқалы айтылады.

Орыс тили арқалы келип кирген дауыссызлар дизбегинен басланатуғын стол, стакан, шкаф, справка, склет, штраф сыяқлы сөзлерге де протезалық дауыссыз қосылып, устол, ыстакан, ышкаф, ысправка, ысклет, ыштраф түрінде айтылады. Бул сыяқлы қатара дизбеклесип келген бир неше дауыссызлардың алдына (хәм аралығына) дауыссыз сестиң қосылыуының себеби бир буынның

1. Протеза — грекше
ген мәни аңлатады.

prothesis — «өзгертп қойыу» де-

ишінде бір неше дауыссызлардың қабатласып, дизбек-лесіп келиуінің қарақалпақ тили үшін тән жағдай емеслігінен болуы керек. Дауыссыз сеслердің қосылуы менен бууынның құрылысы өзгереді: справка сөзі *ыс—пы—рав—ка*, *стол* сөзі *ус—тол* түрінде бууынға бөлініп айтылады; қабатласып келген дауыссызлар бір бууынның құрылысынан енді хәр түрлі бууынның құрылысына өтеді. Нәтижесінде бір бууынның құрылысында бір неше дауыссыз сестің қабатласып келиуіне жол қойылмайды.

§ 53. ЭПИТЕЗА ҚУБЫЛЫСЫ.

Сөздің ақырында айырым сеслердің қосылып айтылуы эпитеза¹ қубылысы делінеді. Көпшілік жағдайда қабатласып келген екі дауыссызға тамамланған орыс тилинен кирген сөзлердің ақырына дауыссыз сес қосылып айтылады. Мысалы: *бланк*, *банк*, *киоск*, *танк*, *диск* усаған сөзлер *бланка*, *банка*, *киоска*, *танка*, *диска* түрінде ямаса *бланки*, *банки*, *киоски*, *танки*, *диски* түрінде олардың соңына дауыссыз сес қосылуы арқалы айтылады. *Участок*, *банк* сөзлерінің *участка*, *банка* ямаса *ушаски*, *банки* түрінде айтылуы, сондай-ақ *Омск*, *Минск*, *Курск* сыяқлы сөзлердің *Омский*, *Курский*, *Минский* түрінде айтылуы да эпитеза қубылысы болып саналады. Бұндай эпитезалық қубылыс орыс тилинен кирген сөзлерге тән.

§ 54. МЕТАТЕЗА ҚУБЫЛЫСЫ.

Сөздің құрылысындағы гейпара сеслердің орын алмасып айтылуы тил билимінде метатеза қубылысы делінеді. Қарақалпақ тилинде сеслердің орын алмасыуы мына сыяқлы сөзлерде ушырасады: *қыйланыў—қыйналыў*, *айланыў—айналыў*, *ағуал—ағуғал*, *өкпе—өкпе*, *сақпан—саққан*, *қақпан—қаққан*, *кепкир—кекпир*, *түпкир—түкпир*, *себгир—сегбир* т. б. Сондай-ақ *тамға—таңба*, *жимғыр—жаңбыр* сөзлеріндегі сеслердің алмасыуы да метатеза қубылысы болады. Жоқарыда келтирилген жубайлас сөзлердің алдыңғылары тилимизде көбирек

¹ Эпитеза—грекше *epithesis* —«арттыруу, қосып қойу» деген мәни аңлатады.

жумсалады. Сонлықтан олар әдебий тилде норма ретінде қабыл етилиуі керек. Ал соңғылары қарапайым тилде жумсала бериуі мүмкін.

БУУЫН

§ 55. БУУЫННЫҢ ЖАСАЛУУЫ.

Сөйлеу уақытында сөйлеу ағымы табиий түрде бууындарға бөлиніп айтылады. Сөйлеу ағымын пайда етиудің дерегі болған қауа ағымы жүдә аз уақытқа бөлинуі нәтижесінде бууынның жиги пайда болады. Сөйлеу ағзалары мускулларының сезиуі арқалы хәм еситиу арқалы бууындардың шегарасы билініп тұрады. Солай етип бууын фонетикалық категория болып, ол ауызекі сөйлеу арқалы жүзеге асады. Сөйлеу уақытында сеслер биргелік айтылмайды. Дауыссыз сеслерді айтқанда сөйлеу ағзалары ортасында жабысуу ямаса жақынласуу пайда етилетуғынлығы, дауыссызларды айтқанда сөйлеу ағзаларының аралығы ашық халда болатуғынлығы белгилі. Ал сөйлеу болса, дауыссыз хәм дауыссыз сеслердің мақсетке мууапық ізбе из дизбеклескен ағымынан тұрады. Сонлықтан сөйлеу уақытында ауыз бослығында үзіліссіз жабысуу (ямаса жууысуу) хәм ашылуу мудары қайталанып тұрады. Нәтижесінде өкпеден шыққан қауа ағымы бөлініп отырады. Бундай қубылыстар бууынның жасалууына себепші болады.

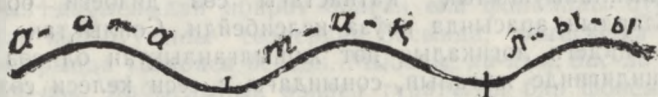
Сөйлеу ағзаларының жабысуу (ямаса жууысуу) хәм ашылуу қубылысы менен сөйлеу ағзалары мускулларының босаңсуу хәм олардың керилуі қубылысы басқаша айтқанда сөйлеу ағзаларының тек белгилі бөлімінің көбірек күш жумсауы хәм тутас барлық сөйлеу ағзаларының бирлікте көбірек күш жумсауы өз—аратығыз байланысы болады. Дауыссыз сеслердің артикуляциясы уақытында ауыз бослығы анау я мынау дәрежеде кеңірек ашық болуы менен бірге тутас сөйлеу ағзаларының мускуллары керилип, барлық сөйлеу ағзалары көбірек күш жумсайды. Ал дауыссыз сеслерді айтқанда сөйлеу ағзаларының бир бөлімінде ғана барынша жақынласуу (ямаса жабысуу) болады хәм дәл сол бөлімінде көбірек күш түсіп, көбірек энергия жумсалады да, қалған сөйлеу ағзаларының мускуллары босаң халда тұрады. Көбірек күш жумсалып, мускул-

лардың керилиуі арқалы жасалатуғын сес жумсалып, мускуллардың керилиуі арқалы жасалатуғын сес (дауыссыз сес) бууын құрайтуғын сес делинеди хәм ол бууынды шөлкемлестириуіши, бууынның орайы болады. Ал аз күш жумсалатуғын, мускуллардың босаңласуы арқалы жасалатуғын сес (дауыссыз сес) бууын құрай алмайтуғын сес делинеди хәм ол дауыссыз сестің жетегінде, бууынның құрылысында келеди.

§ 56. БУУЫНҒА БӨЛИҢ.

Хәр бир бууын артикуляциялық жақтан үш басқыштан тұрады: биринши, күш жумсаудың кем—кем өсип барыу басқышы; екинши, күш жумсаудың шыңы; үшінши, күш жумсаудың пәсеңлеп барыу басқышы. Дауыссыз сеслер бууынның орайы болған дауыссыз сестің алдында ямаса соңында келип, күштің кем-кем өсиу ямаса пәсеңлеп барыу басқышына туура келеди. Егер бууын тек жалғыз дауыссыз сестен ибарат болса, ол дауыссыз сес үш басқышты да толық бастан кеширеди. Буны графикалық ұсыл арқалы толқын тәрізлі иймек сызық пенен көрсетиу мүмкин:

Бууынның шыңы (екинши басқыш) иймек сызықтың ең дөңіс бөлімінде жайласады; дөңістің екі қапталында биринши хәм үшінши басқыш жайласады; бууындардың шегарасы төменгі ойыста болады.¹

Мускуллардың босаңласуы менен қайтадан керилип, қатая баслауының аралығынан бууынның шегарасы өтеди. Бууынның шегарасында хауа ағымы аз уақытқа бөлінеди. Бууынның шегарасындағы дауыссыз сестің алдыңғы хәм кейінгі бөлімлері біргелік айтылмайды. Егер де бууын дауыссыз сестен басланса, яғни бууынның ишінде дауыссыздан кейін дауыссыз келсе, онда ол дауыссыздың соңғы бөлімі қатты ай-

¹ А. Л. Р. Зиндер. Общая фонетика, 283-бет.

тылады. Егер де буын дауыссызға тамамланса, онда ол дауыссыз сестің алдыңғы бөлімі қатты айтылады. Бұл әсіресе, жабысыңқы дауыссыз сестердің соңғы—жарылыушы бөлімінің айтылуында анық көрінеді. Мәселен, *тас* сөзіндегі *т* сестің соңғы жарылыушы бөлімі анық хәм күшлі айтылады, ал *ат* сөзіндегі *т* сестің жарылыушы бөлімі жүдә өлпең айтылады ямаса гейде айтылмай да (жарылу пайда етилмей) қалады. Сондай-ақ *тат*, *қақ* сыяқлы сөзлердің басындағы хәм ақырындағы биргеелі фонемаларды салыстырсақ та бул қубылысты аңдаймыз. Солай етип буынның ишіндегі дауыссыз сестің дауыссызға жақын бөлімі қаттырақ айтылады.

Сөзлерді буынларға бөліу пауза хәм пәт пенен тығыз байланысly болады. Сөздің соңында келетуғың дауыссыз сес паузаның алдында келгенде бир буынға (алдыңғы буынға), сөйлеу ағымының ишінде—сөз дизбегіндегі сөзлердің шегарасында келгенде екінші (соңғы) буынға қарасly болады. Мысалы: *Уақыт өтіу менен жас та қартайр*. Бул гәпте *жас* сөзі баслауыш болып оннан кейін пауза исленеді. Ал *Ол—жас ағаш* деген гәпте *ол* сөзі баслауыш болып, оннан кейін пауза исленеді. *Жас ағаш* — анықлаушы хәм анықланыушылық қатнастағы сөз дизбегі болып, олардың арасында пауза исленбейді. Сонлықтан *жас* сөзіндегі логикалық пәт жойылғанлықтан ол сөз пүтінлігінде жоғалып, соңындағы *с* сесі келесі сөздің бирінші буыны менен қосылып, *жа—са—ғаш* түрінде айтылады.

Сөйлеу уақытында сөзлерді жеке жеке сеслерге бөліу тек лингвистикалық тийкарда ғана мүмкін болады. Бир бирине өтлесіп келгенліктен сөйлеу ағымынан артикуляциялық белгилері тийкарында сеслерді бөліп ала алмаймыз. Сөйлеу ағымы артикуляциялық жақтан дара-дара сеслерге емес, ал буынларға бөлінсді. Сөйлеудің ең киші артикуляциялық бирлігі буынлар болады. Сонлықтан сөзлер морфологиялық қурылысына қарай түбір хәм қосымталарға бөлінсе, фонетикалық қурылысына қарай олар буынларға бөлінсді. Бірақ сөзлердің буынларға бөлінуі менен олардың морфемаларға бөлінуі мұдамы сәйкес келе бермейді. Мәселен, *ат-лар*, *айт-ты*, *бас-ла* сыяқлы сөзлерде буынның шегарасы менен морфеманың шегарасы бир жер-

ден өтип, сәйкес келіп тұр, ал *санас, келе, үйрете* сөздері морфологиялық жақтан *сан-а, кел-е, үйрет-е* болып морфемаларға бөлінсе, олар фонетикалық жақтан *са-на, ке-ле, үй-ре-те* болып буындарға бөлініп, морфеманың шегарасы менен буынның шегарасы сәйкес келмейді.

§ 57. БУЫННЫҢ ТҮРЛЕРІ

Буынның құрылысындағы дауыссыз менен дауыссыз сөздердің орналасуы тәртібіне қарай қарақалпақ тилинде буындар ашық буын, туйық буын, қамау буын болып бөлінеді.

Тек бір дауыссыздан ибарат болған ямаса дауыссыз сөстен басланып, дауыссызға тамамланатынын буын ашық буын делінеді. Мысалы: *а-та, а-на, ке-ле, же-ти, қа-ла-ға* сөзлеріндегі буындардың бәрі ашық буындар. Солай етіп ашық буын тек бір фонемадан (дауыссыздан) тұруы да, екі фонемадан (дауыссыз бенен дауыссыздың дизбиінен) тұруы да мүмкін. Қарақалпақ тилинде тек ашық буынның өзінен құралған сөздер жүде аз гезлеседі. Мысалы: *мә, де, же, а* (таңлақ сөз) ұсаған аз сандағы сөздер ашық буыннан тұрады. Дауыссыз+дауыссыздан ибарат болған екі фонемалы буындар көп буынлы сөздердің басында, ортасында хәм ақырында ұшыраса береді. Мысалы: *ха-лық, бас-ла-ған, бас-шы*. Дауыссыздың өзінен тұратуғын бір фонемалы буын сөздің басында ғана ұшырасады да, ал ондай буын сөздің ортасында хәм ақырында түпкиликли сөздерде ұшыраспайды. Орыс тили арқалы қарақалпақ тилине кирген *ге-о-гра-фия, зо-о-ло-гия, ко-о-не-ра-тив* ұсаған санаулы сөздерде бір фонемалы (тек дауыссыздан тұратуғын) буын жазыуда сөздің ортасында келеді. Бірақ олар көбінше *ге-гра-фия, зо-ло-ги-я, ка-не-ра-тив* түрінде айтылады. Тек дауыссыздың өзінен тұратуғын қосымталар, (сондай-ақ дауыссыздан басланатын барлық қосымталар да) мұдамы дауыссыз сөске пиккен сөзге қосылады хәм қосылатуғын сөзіннің соңындағы дауыссыз сөс соңғы қосылған буынға қарай өтип, дауыссыз+дауыссыз түріндегі екі фонемалы буынды пайда етеді. Мысалы: *бар+а-ба+ра, кел+е-ке+ле*.

Дауыссыздан басланып, бір ямаса қатара келген екі дауыссыз сөске тамамланған буын туйық буын делі-

неди. Мысалы: *ай, ас, ақ, ат, ис, ут, уқ, ун, арт, ант, үрк* сыяқлы сөздер, *ай-тыс, ақ-ла, арт-қы, ант-қа* сөзлерінің бірінші буыны түйық буынан ибарат. Солай етип түйық буын екі фонемалы хәм үш фонемалы болып келеди. Үш фонемалы түйық буын шекленген халда сийрек ушырасады. Қәде бойынша екі дауыссызға тамамланған үш фонемалы түйық буынның соңғы дауыссыз сесі үнсиз, алдыңғысы сонор болып келеди. Қарақалпақ тилинде *үст, аст* усаған түбір сөзлердің ақырында екі үнсиз дауыссыз сеслер қатара келеди. Бірақ ол сөзлер *мудамы үсти, асты* түрінде қосымта қосылған халда жумсалады.

Көп буынлы сөзлерде түйық буын тек сөздің басында ушырасады. Ал сөз ишінде (ортасында) хәм сөз ақырында түйық буын жумсалмайды. Буын себебін қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хәм ақырындағы буынның басында дауыссыз сес жумсалмайды. *Қа-наат, зүрәт, саат* сыяқлы сөзлерді есапқа алмағанда (олар да *қа-на-хат, зү-рә-хәт, са-ғат* ямаса *са-хат* түрінде айтылады) түпкиликлі сөзлердің ортасында хәм ақырында екі дауыссыз сес қатара келмегендиктен ондай позицизларда түйық буын ушыраспайды. Орыс тили арқалы кирген *ге-о-гра-фия* түріндегі сөзлерде екі дауыссыз қатара келген менен де түйық буын пайда етилмейди.

Қарақалпақ тилинде түйық буынан туратуғын қосымталар *мудамы дауыссызға* питкен сөзге қосылады хәм қосылған сөздің соңындағы дауыссыз сес соңғы қосылған буынға өтип, дауыссыз+дауыссыз+дауыссыз түріндегі қамау буынды пайда етеди. Мысалы: *бар+ып-ба+рып, кел+ип-ке+лип* т. б.

Дауыссыздан басланып, бір ямаса қатара келген екі дауыссыз сеске тамамланатуғын, солай етип, дауыссыз сес дауыссызлардың қоршауында келетуғын буын қамау буын делинеди. Мысалы: *бас, тас, тис, күн, қант, жент, төрт* т. б. сөзлер қамау буынан ибарат. Қамау буын көбінше үш фонемадан, шекленген жағдайда (ең соңғы дауыссыз үнсиз, оннан алдыңғысы сонор болып келиу шәрті менен) төрт фонемадан тұрады. Қамау буын жумсалыуы жағынан шекленбейди, яғный өз алдына сөз түрінде де, көп буынлы сөзлердің басында, ортасында хәм ақырында да жумсала береді. Мысалы: *жас, ба-лық, би-лим-ли* т. б.

: Жоқарыда ашық буыынның бір хәм еки фонемадан туйық буыынның еки хәм үш фонемадан, қамау буыынның үш хәм төрт фонемадан туратуғынлығын көрдик. Ашық, туйық хәм қамау буыындарындағы фонемалардың санына қарай отырып, буыындарды төмендегіше классификациялау мүмкін:

1. Бір фонемалы ашық буын — А. Мысалы: а таңлақ сөзі, *а-ға, и-ни* сөзлерінің бірінші буыны;

2. Екі фонемалы ашық буын — БА¹. Мысалы: *де, ба-ла, ке-ле*;

3. Екі фонемалы туйық буын — АБ. Мысалы: *ат сөзі, ал-мас, ұл-кен* сөзлерінің бірінші буындары;

4. Үш фонемалы туйық буын — АББ. Мысалы: *ант сөзі, айт-ты, үрк-ти* сөзлерінің бірінші буындары;

5. Үш фонемалы қамау буын — БАБ. Мысалы: *тас, сөзі бас-пақ, қал-пақ*; сөзлерінің екі буыныда;

6. Төрт фонемалы қамау буын — БАББ. Мысалы: *қант сөзі, тұрт-ки* сөзінің бірінші буыны.

Буыынның бұндай түрлері тек қарақалпақ тилинде жумсалып ғана қоймастан, соның менен бірге олар түркі тиллердің бәрине де ортақ сыпатқа иіе болады².

Жоқарыда көрсетілген буыындардың түрлері жеке сөз ретінде де, көп буыынлы сөзлердің құрылысында да жумсала береді. Н. А. Баскаковтың айтыуы бойынша түркі тиллерде түбір сөзлердің ең ескі түрі БАБ түріндегі сөзлер болған. Ал басқа түрдегі түбір сөзлер (мәселен, БА, АБ, А т. б.) БАБ түріндегі сөзлердің түрлі өзгерістерге ұшырауынан пайда болған³.

Соңғы дәуірде орыс тилинен түркі тиллерге, соның ишінде қарақалпақ тилине де көптеп сөзлердің келип киіуі менен буыынның құрылысына жаңалықтар енді. Түпкиликли сөзлерде ұшыраспайтуғын, орыс тили арқалы кирген сөзлерде ғана жумсалатуғын буыынның мынадай түрлерін көріуге болады:

1. ББА түріндегі үш фонемалы буын. Мысалы: *ста-кан, бри-га-да* сөзлеріндегі бірінші буын;

2. БАББ түріндегі төрт фонемалы буын. Мысалы: *стол сөзі, трактор сөзінің бірінші буыны*;

¹ Шартли түрде А — дауыссыз, Б — дауыссыз сес мәнінде.

² Н. А. Баскаков. Структура слога в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, 1. Фонетика, 333-бет.

³ Сонда 333 — 335-беттер.

3. БАБББ түріндегі бес фонемалы бууын. Мысалы: *пункт, текст* сөзлері;

4. ББАББ түріндегі бес фонемалы бууын. Мысалы: *фронт, спорт* сөзлері;

5. БББАБ түріндегі бес фонемалы бууын. Мысалы: *справка* сөзінің бірінші бууыны.

Орыс тілінен кірген сөзлердегі бууындардың бұл түрлерінің айтылуы менен жазылуы ортасында парқ бар. Бұл парқ орыс тілінен кірген бууындардың құрылысында бір неше дауыссыз сеслердің қатара келуі менен байланысты. Қарақалпақ тілінің түпкілік-ті сөзлерінде бір бууынның ішінде дауыссыз сеслердің қатара келуі жүде шекленген; бууынның ақырында екі дауыссыз сес (үнсіз-сонор) дизбеклесіп келуі мүмкін; ал бууынның басында екі я бір неше дауыссыздың қатара келуі, бууынның ақырында екіден артық дауыссыздың дизбеклесіп қатара келуі пүткіл-лей ушыраспайды.

ПӘТ

§ 58 ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СӨЗЛІК ПӘТ МӘСЕЛЕСІ

Екі ямаса көп бууынлы сөзлердегі барлық бууындар айтылуы жағынан біргелік болмайды. Көп бууынлы сөзлердің бір бууыны, әсіресе ондағы дауыссыз сес басқаларына салыстырғанда көтеріңкі айтылады. Бууынның бұндай айрықша көтеріңкі айтылуы пәт деп аталады. Пәт түскен бууын пәтлі бууын делінеді де, пәт түспеген, өлпең айтылатуғын бууын пәтсіз бууын деп айтылады.

Пәтлі бууын пәтсіз бууыннан күшлі айтылуы менен, жоқары тонға иіе болуы менен, ондағы дауыссыз сестің көбірек созымлылыққа иіе болуы менен айрылып тұруы мүмкін. Пәтлі бууынның күшлі айтылуы, жоқары тонда болуы хәм дауыссыз сестің созымлы болуы фактлерінің бәрі белгілі дәрежеде біргелікте араласып келуі менен бірге олардың біреуі артықмашылыққа иіе болады¹. Сонлықтан да гейпара-тиллерге көбінесе күшлі (динамикалық) пәт, базыбір

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959. 95—96 бетлер.

тилдерге музыкалық (тоникалық) пәт тән болады; бір қанша тилдерде пәтлі буын созымлылық мұғдары менен (квантитатив пәт) көзге түседі.

Түркий тилдерде сөзлік пәт хәм оның тәбияты менен орны жөнінде, атқаратуғын хызметі хаққында көп жыллардан берлі тюркологиялық әдебиятларда сөз етилип келмекте. Бірақ илимпазлар ортасында бул хаққында пикирлер оғада хәр қыйлы. Көпшилик изертлеушілер түркий тилдерде пәт турақлы сыпатқа ийе болады хәм мұдамы соңғы буынға түседі десе, биреулер керисинше пәт сөз қурылысындағы хәр түрлі буынларға түседі хәм ол фонологиялық хызмет атқарады дейді. Хәттеки соңғы дәуірде түркий тилдерде сөзлік пәтнің улыма жоқ екенлиги жөнінде, оның хызметін толық түрде сингармонизм атқаратуғынлығы хаққында пикирлер орын алып киятыр. Түркий тилдерде пәт жөнінде пикирлер бирлигинин жоқлығы жөнінде белгили тюрколог А. М. Щербак былай деп жазады: «Тюркологлардың пикирлері оғада қарама-қарсылықлы, хәттеки бір тилдің өзінде көпшилик жағдайда пәт жөнінде тиккелей қарама-қарсы жуымақлар шығарылады»¹. Бундай пүткіллей қарама-қарсылықлы пикирлердің болуының да терең себеби бар.

Бириншиден, түркий тилдерде пәт фонологиялық хызмет атқармайды; екіншиден, фонетикалық жақтан да пәтлі буын пәтсиз буыннан шамалы ғана парқланады; үшіншиден, акцентлик тиллердеги пәтнің атқаратуғын хызметін сингармониялық тиллер болған түркий тилдерде толық түрде сингармонизм атқарады. Минен, бул жағдайлардың бәрі сингармонизмнің түркий тилдерде басқа суперсегментлик қубылыс екенін, ал сөзлік пәтнің екінши дәрежелі фонетикалық қубылыс екенін тастыйықлайды.

Қарақалпақ тилине күшли (динамикалық) пәт тән болып, пәтлі буын мускуллардың көбирек керилиуі хәм фонациялық қауаның күшлирек басымы арқалы жасалады, сонлықтан ол буын қаттырақ айтылады. Соның менен бирге буындағы дауыссыз сөз пәтсиз буындағы дауыссыздан созымлырақ айтылуы менен де айрылып турады. Бул бір дауыссызның пәтлі хәм пәт-

¹ А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 117--6.

сиз бууындагы созылмалылығын өлшегенимизде анықланды. Пәтеиз¹ бууындағы дауыссыз сөз қысқа айтылады және редукцияға ұшырауға бейім болады.

Күшлі (динамикалық) пәт пенен бірлікте түркі тілдерде тәсірлі етіп айтылатұғын, яғни эмоциональ—экспрессив мәні билдиретұғын сөздерде музыкалық пәттин де болатұғынлығы гейпара тюрколог илимпазлар тәрепинен атап көрсетиледи. Түркі тілдерде пәттин сыпаты жөнінде, сөздегі пәттин орны жөнінде тийкаргы хәм қосымша пәтлер жөнінде илимпазлар ортасында хәр қыйлы көз-қараслар бар.¹

Қарақалпақ тилинде күшлі пәт пенен бирге онда музыкалық пәт, әсіресе квантитатив пәт (созымлылық мугдарының артыуы) көбирек орын алады. Пәттин қай түринин басым екенлигин биліу қыйын. Ол эксперименталь—фонетикалық изертлеулер арқалы анықлауы тийис.

Қарақалпақ тилиндегі пәтлі хәм пәтсиз бууындардың айырмашылық дәрежесин орыс тилиндегі пәтлі хәм пәтсиз бууындардың айырмашылығы менен салыстырсақ, қарақалпақ тилинде пәтлі бууын пәтсиз бууынан аз дәрежеде айрылатұғынын байқаймыз. Қарақалпақ тилинде (улыұма түркі тілдерде) пәт анық билдирилмейди хәм оның орайластырыушылық қасиеті хәлсиз болады. Сөзде неше бууын болса, соншелли пәт бар сыяқлы десек, онда асыра силтегенлик болмас еди. Бууындардың биреуін басқаларынан көтерипкере айтқанымыз бенен оның көбинше мәниге тәсіри болмайды. Дурыс қарақалпақ тилинде *алма'-алма'*, *шығарма'-шығарма'*, *са'лма-са'лма* түриндегі жубайлас сөздерде пәттин өзгеріуі белгилі дәрежеде мәнинин өзгеріуіне де себепші болады. Бирақ та *Сен китапты алма* хәм *Алма а нисти* деген гәплердегі *алма* сөзиндегі пәтти керісінше өзгертін айтқанымыз бенен мәниге оншелли тәсір етпейди. Пәтти надурыс айтқан менен, яғни *алма*-фейл мәнісінде *алма*-атлық мәнісінде айтылғаны менен, ол сөз мәні шығармайтуғын әпиуайы сөзлер дизбегине айланып кетпейди, тек әдебий нормадан шетлеушілик байқалады. Ал орыс тилинде пәт анық билдириледи хәм оның орайластырыушылық қә-

¹ Бул туұралы қараңыз: А. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, 110-120 бетлер

сйеті күшлі болады. Пәтін өзгеріуі менен сөздің мәнісі (*за'мок-за'мок*), сөздің формасы (*тра'вы-тра'вы*) өзгереді ямаса сөз мәнісі билдірмейтуғын әпнуайы теслер дизбегіне айланады. (*кип'т-ки'пит*)¹.

Қарақалпақ тилинде пәтлі бууын көтеріңкі айтылады хәм ондағы дауыссы сес көбірек созымлылыққа ийс. Соның менен бирге пәтлі хәм пәтсіз бууындар ортасындағы айырмашылық дәрежесі орыс тилиндегіге салыстырғанда күшлі емес. Бул ҳәр бир тилдің өзіне тән өзгешелигіне байланыссы қубылыс.

Сөздегі пәтін орнына қарай тиллер еки топарға бөлинеди: еркин пәтлі тиллер хәм турақлы пәтлі тиллер. Еркин пәтлі тиллер қатарына орыс тили киреди. Орыс тилинде пәт сөзлердің басындағы, ортасындағы хәм ақырындағы бууындарға түсе береді. Ал қарақалпақ тилинде пәт мудары, дерлік, сөздің ақырғы бууынына түседі. Сонлықтан қарақалпақ тили турақлы пәтлі тиллер қатарына жатады. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде пәт жылжымалы болады. Түбирге қосымталардың қысылып барыуы менен тийкарғы пәт соңғы бууындарға қарай жылысып отырады. Мысалы: *бала'*, *балала'*, *балаларымыз'*, *балаларымызға'*.

Үш хәм оннан да көп бууынлы сөзлердің ақырында тийкарғы пәт болыу менен бирге айырым бууындарда көмекші, екінші дәрежелі пәт те бар сыяқлы сезиледи. Мәселен, *ба'лала'р*, *и'ниме'* т. б. сөзлердегі барлық бууындар биргелік айтылмайтуғынлығын байқаймыз. Тийкарғы пәт соңғы бууынға түседі; ал бирінші бууынға көмекші пәт түсетуғынлығын ортанғы бууынға салыстыра отырып аңлауға болады. Себебі ортанғы бууын өлпең айтылады. Бес-алты хәм оннан да көп бууынлы сөзлерде көмекші пәтін саны бірден де көбірек сыяқлы көринеди. Бирақ көп бууынлы сөзлердегі көмекші пәтлі бууындарды пәтсіз бууындардан айыру жүде қыйын. Мысалы, *балаларымызды'*, *айтқанымызды'* деген сөзлерде тийкарғы пәт соңғы бууынға түсетуғын сыяқлы. Ал көмекші пәт ла (з бууындғы) хәм қа бууындарына түседі десек, олардың басқа пәтсіз бууындардан парқы анық билинбейді. Соның менен бирге бирінші бууында да (*ба*, *айт*) соңғы бууынның алдындағы бу-

¹ Л. Л. Буланін. Фонетика современного русского языка, 62-бетлер.

уында да (мыз) көмекши пәт бир сыяқлы көрінседи Субъектив бақлау арқалы көмекши пәт жөнинде анық шешімге келе қойыу қыйын. Бул ҳаққында эксперименталь—фонетикалық изертлеулер нәтижесинде ғана анық жууақ шығарыу мүмкин.

Орыс тили арқалы кирген сөзлерге өзине пәт қабыл ете алатуғын қарақалпақ тилинин қосымталары қосылғанда, әуелги түбирдеги пәт көмекши пәтке айланады. Қарақалпақ тилинин нызамына бағынған ҳалда тийкарғы пәт сөздин соңғы бууынына түседи. Мысалы: *радио-радиола'р трактор-тракторла'р, телефо'н-телефон-ла'р*. Бул сөзлерге лар қосымтасы қосылыу менен тийкарғы пәт оған өткен болса, түбирдеги пәт көмекши пәтке айланған менен де ол анық билинип турады.

Тилимизде жумсалатуғын басым көпшилик сөзлердин соңғы бууынына пәт түседи, бирақ бул нызамға бағынбайтуғын яғный сөздин соңғы бууынына пәт түспей, алдыңғы бууыналары пәтли айтылатуғын түбир сөзлер де, дөренди сөзлер де ушырасады. Сондай-ақ гейпара қоспа сөзлердин соңғы сынарына пәт түспей, алдыңғы сынары пәтли айтылатуғын жағдайлар да ушырасады. Алдыңғы бууыны пәтли айтылатуғын түбир сөзлердин шығысы көбинше араб, парсы тиллеринен қарақалпақ тилине кирген сөзлер болады. Мысалы: *ле'кин, әлбетте* (ямаса *әлбе'тте*), *ба'зы, яғный ҳә'мме* т. б. Сондай-ақ орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер грамматикалық формаларды қабыл етпеген ҳалда жумсалғанда орыс тилиндегиси түринде алдыңғы хәм ортаңғы, бууыналарына пәт түсирилип айтыла береди. Мысалы: *о'пера, о'бласть, эне'ргия, газе'та, диктату'ра, револю'ция, комму'на* т. б.

Әдетте пәт соңғы бууынға түсетуғын, бирақ айрықша бир интонация менен айтылғанда пәт енди соңғы бууынға емес, ал алдыңғы бууынға түсетуғын түпкиликли сөзлер де ушырасады. Мысалы: санақ санлар—*е'ки, а'лты, же'ти, се'гиз е'лли, то'ғыз, а'лтыс, же'тпис, се'ксен, то'қсан*; сорау алмасықлары—*қа'йсы, қа'нша, қа'ндай*; буйрық мейиллер—*о'тыр, то'қта, ба'сла, та'сла* т. б. түринде айтылыуы мүмкин. Әдетте пәт ол сөзлердин соңғы бууынына (*ек'и, қайсы', отыр' т. б.*) түседи. Пәттин дәслепки бууынға түсиуи ол сөзлердин белгили бир

жағдайда жумсалыуына байланысты айрықша интонация менен айтылыуынан болып отыр.

Гейпара қоспа сөзлердің дәлелік компонентіне пәт түседі де, соңғысы пәтсіз айтылады. Мысалы: алмасық сөзлер—*әлле' ким, әлле' не, хе'ш ким, хе'ш нәрсе, хә'р ким, хә'р бир, хә'р нәрсе, хә'р қандай* т. б. Сондай-ақ айрықша интонация менен айтылатуғын қоспа санақ санлардың бірінші сынары пәтлі, екіншісі пәтсіз айтылуы мүмкін. Мысалы: *о'н бир, о'н үш, о'н тоғыз, жи'гирма алғы* т. б. Ал олар әдеттегі жағдайда қәдімгі интонация менен *он би'р, он еки', он үш, он тоғыз, жигирма алты'* түрінде айтылады. Жұп сөзлердің гейпараларының алдыңғы сынарына (*күнне'н-күнге, жылда'н-жылға, үлке'н-үлкен, айта'-айта*) гейпараларының соңғы сынарына (*айма-а'й, қолма-қо'ла, бес-алғы', жети-сегіз', он-он бе'с*) пәт түсіну мүмкін.

Қарақалпақ тили агглютинативтік (жалғамалы) тиллер қатарына киретуғыны белгилі. Себеби қарақалпақ тилинде бир неше қосымталар биринен соң бири түбирге тиркесип жалғана береді. Пәт түбирге қосылған қосымталардың ең соңғысына түседі. Соның менен бирге сөздің ақырында келген барлық қосымталар өзлеріне пәтти қабыл ала бермейді. Қарақалпақ тилинде пәт түспейтуғын қосымталар да ушырасады. Олар көбинше омонимлік қосымталар болып, бир мәніде жумсалғанда пәтти қабыл етип, пәтлі айтылса, екінші мәніде жусалғанда пәт түспейді.

Пәт түспейтуғын хәм пәт түсетуғын омонимлік аффикслер мыналар:

Бетлік жалғауларына пәт түспейді. Мысалы: *бала'-ман, бала'саң, бала'мыз, бала'сыз, бири'мен, бири'сең, бири'миз, бири'сиз, бара'ман бара'саң, бара'мыз, бара'сыз, ба'рады* т. б.

Бул жерде қосымша ескертетуғын жағдай—фейилдің өткен, келер хәм қазіргі мәхәл формалары бетленгенде пәт соңғы буыңға, яғни бетлік жалғауларына түспейді. Мысалы:

- I. б. бара'ман, исл'еймен, бара'мыз, исл'еймиз;
- II. б. бара'саң, исле'йсең, бара'сыз, исле'йсиз;
- III. б. барады, ислейді.

Фейилдин ҳазирги мәхәл формасы бетленгенде бетлик формалары жалғанатуғын биринши хәм екинши бетлердеги бетлик жалғауларына пәт түспейди. Ал бетлик формаға ийе болмаған үшінши бетте пәт соңғы бууында қалады. Мысалы:

I б. барат'ырмаң, барат'ырмыз;

II б. Барат'ырсаң, барат'ырсыз;

III б. барат'ыр.

Предикативлик фейилдин өткен мәхәл формасы бетленгенде пәт соңғы бууынға түседи. Мысалы:

I б. бард'ым, сақлад'ым, бард'ық, сақлад'ық;

II б. бард'ың, сақлад'ың, бардыңыз, сақладыңыз;

III б. барды', сақлады'.

Ал предикативлик емес, келбетлик фейиллер өткен мәхәл формасында бетленгенде фейилдин ҳазирги мәхәли сыяқлы болып, биринши хәм екинши беттеги бетлик жалғауларына пәт түспейди. Мысалы:

I б. барға'нман, келг'енмен, барға'нбыз, келг'енбиз;

II б. барға'нсаң, келг'енсен, барға'нсыз келг'енсиз;

III б. барға'н, келг'ен.

Мыз/миз аффикси бетлик жалғауы емес, ал тартым жалғауы хызметинде жумсалғанда ол өзине пәт қабыл етеди. Салыстырыңыз: биз *бала'мыз—бизлердин бала'мыз*; биз бири'миз—бизлердин бирим'из; сиз/сиз аффикси бетлик жалғауы емес, келбетлик сөз жасаушы суффикс хызметинде жумсалса, ол өзине пәт қабыл етеди: сиз *бала'сыз—баласыз (үй), сиз адамсыз—адамсыз (үй)*. Сондай-ақ *ыңыз/иңиз* аффикси тартым жалғауы хызметинде жумсалса, оның соңғы бууына пәт түседи (*сизинң қалаңыз, сизинң тилиңиз, сизинң териңиз, сизинң барыңыз*), ал буйрық мейилдин бетлик жалғауы хызметинде жумсалғанда ол аффикске пәт түспейди. Пәт түбирге түседи (*сиз қа'лыңыз, сиз ти'лиңиз, сиз те'риңиз, сиз ба'рыңыз*). Бирақ бул айырмашылықты контекссиз аңғару жүдә қыйын. Айрықша интонация менен айтылғанда буйрық мейил мәнисинде ол аффикслердин биринши бууына (*қалыңыз, тилиңиз, териңиз, барыңыз түринде*) пәт түсиуи мүмкин. Тартым жалғауы хызметинде жумсалса, *ңыз/иңиз* формасына пәт түседи

(сизиң қалаңыз, сизиң төлеңіз), ал бетлик жалғауы хызметинде жумсалса, оған пәт түспейди (сиз қалаңыз, сиз төлеңіз).

2. Фейилдин болымсызлық аффикси хызметинде жумсалғанда ма/ме, ба/бе, па/пе формаларына пәт түспейди. Мысалы: ба'сна, ке'сне, басла'ма, те'рме, көргі'збе, е'збе, ге'збе хәм т. б. Ал олар атауыш сөзлер жасау-аффикс хызметинде жумсалса, өзлерине пәт қабыл етеди: баспа', кеспе', баслама', терме', көргізбе', езбе' егзбе'.

3. Фейилдин аффикси хызметинде жумсалса, шы'ши' формаларына пәт түспейди. Мысалы: басыы, қосшы, тилиши т. б. Ал шы/ши атлық сөзжасаушы аффикс қызметинде жумсалса, оларға пәт түседі. Мысалы: басыы', қосшы', тилиши' т. б.

Жоқарыдағы аффикслер омонимлик мәниде жумсалып, олардың бирине пәт түссе, екіншисине пәт түспейтуғынлығын көрдик. Бунын себеби омонимлик аффикслерди грамматикалық-фонетикалық жақтан ажыратуу зәрүрлигине байланысly болса керек¹.

Гейпара аффикслерге хәм көмекши сөзлерге пәт түспейди. Мысалы: келбетликтин дай/дей, тай/тей аффикслерине (бала'дай, а'ттай, ү'йдей, қу'рттай), рәуиштин ша/ше аффикслерине адамла'рша, сизи'ңше пәт түспейди. Бирақ ша/ше аффикслерине пәттин түспеуи турақлы емес: орысша' қарақалпақша' т. б. усаған сөзлерде ол формаларға пәт түсип те айтылады. Ма/ме/ба/бе/па/пе, ше сорау жанапайларына да/де/та/те, ғой, ғана, шекем, шейин, дейин, сайын тиркеуишлерине пәт түспейди. Мысалы: бара' ма, келе' ме, се'н ше, аспанда' да, жерде'де ме'н ғой, се'н ғана, соға'н шекем, барға'н сайын хәм т. б. Солай етип көмекши сөзлер өзлеринин алдындағы тийкарғы пәтли сөзлерге акцентуациялық жақтан ғәрезли болып келеди. Тийкарғы сөздеги пәт тийкарғы хәм көмекши сөзлерди жәмлестиріу хызметин атқарады.

¹ Қазақ тилинин материалларына тийкарлана отырып, академик С. Келесбаев усындай жуумаққа келеди. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 83-бет

ОРФОЭПИЯ

§ 59. ОРФОЭПИЯ ҲАҚҚЫНДА ТҮСИНИК

Әдеби тил Һәм оның тараулары қәлплескен және Һәммеге ортақ қабыл етилген қәделерине ийе болды. Әдеби тилдің грамматика тарауларында да лексикасында да, сондай-ақ ауызша сөйлеуде де белгили бир нормаларға, қағыйдаларға тийкарланыушылықты көремиз. Бул нормалардың бузылыуы, бул қағыйдалардан шетлеу—әдеби тилде сөйлеснуден шетлеу деген сөз. Тилдин сөзлик фондын қурайтуғын сөзлер, тилдин грамматикалық қурылысы сол тилде сөйлеуши халық ушын ортақ болагуғыны сыяқлы, сондай-ақ тилдин сөзлик системасы да сол халық ушын ортақ болып, олардан сол тилде сөйлеушилер тендей пайдаланады. Тил сөслеринен пайдаланғанда ҳәр қыйлылыққа, нормадан шетлеуге жол қойыуға болмайды.

Әдеби тилде дурыс сөйлеу нормаларының жыйнағы фонетиканың орфоэпия¹ тарауында изертленеди. Әдеби тилдің орфоэпиясы жеке сөслер Һәм сөз дизбеклеринин дурыс айтылыуын үйреннү менен бирге сөзлер Һәм сөз дизбеклеринин дурыс айтылыуын да изертлейди.

Ҳәр бир сөз өзинин артикуляциялық айрықшалығына ийе болатуғыны мәлим. Соның менен бирге бир сөздің жеке турғандағысы менен басқа сөслер дизбегинде, сөз ишинде жумсалғандағысы ортасында артикуляциялық жақтан айырмашылығы бар. Белгили бир сөзлерде жумсалғанда ҳәртүрли тәсирлердин себебинен фонетикалық жағдайларға байланыслы мәлим дәрежеде өзгешеликлери менен айтылады.

Пүткил адамзаттың сөйлеу ағзаларының қурылысы анатомиялық—физиологиялық жақтан биргелки болады. Бирақ барлық тиллерде сөйлеу ағзаларының Һәм мезинин атқаратуғын хызмети бирдей бола бермеуи мүмкин. Бираз тиллерде сөз пайда етиу ушын бир сөйлеу ағзасы актив қатнасса, басқа тиллерде ол сөйлеу ағзасы пассив қатнасыуы мүмкин. Демек, физиологиялық жақтан сөйлеу ағзалары Һәммеде бирдей, ал олар

---

¹ Орфоэпия—грекше ovthos «дурыс», epos «сөйлеснү» деген сөзлерден келип шыққан.

дан пайдаланыу белгили бир тилдің ызыамлылығына, дәстүрине байланысly болады. Хәрбир тилдің өзине тән артикуляциялық базасы болады. Бирақ сөйлеуши ағзаларынан мақсетке муапық пайдаланса, узақ көнлигиулердин нәтийжесинде қайсы тилдің сеслик системасындағы сеслерди болса да, дурыс айта алады. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги қ, ғ, н сеслерин айтыу орыс тилинин артикуляциялық базасы ушын қыйын. Себеби бул түрдеги кишке не тиллик дауыссыз сеслер орыс тилинде ушыраспайды. Бул сеслердин артикуляциясын түсиндириу, қалай айтылатуғынлығын көрсетиу нәтийжесинде қ, ғ, н сеслерин орыслардың да дурыс айта алыуы мүмкин. Керисинше қарақалпақ тилинде бурыннан жумсалмайтутын орыс тилинен келип кирген в, ч, ц сеслерин дурыс айтыуға көнлигиулер нәтийжесинде ерисиу мүмкин.

Сөз қурылысындағы сеслер ямаса сөз бенен сөздин арасындағы иргелес сеслер бир-бири менен өз-ара ийкемлесип, үнлесип айтылады. Сөйлесиуде сеслердин үнлеслигин сақлап, дурыс айтыу ушын тилдің сеслик системасын, сеслердин өз-ара тәсир етиу ызыамларын толық билиу керек. Сингармонизм, ассимиляция қубылысларын, сеслерде болатуғын түрли өзгерислерди, тилдің пәтлик нормасын хәр тәреплеме терең үйрениу орфоэпиялық қубылыслардың сырын билиу дегенди аңлатады. Сондай-ақ тил стильлери, тилдің диалектлик өзгешеликлери хәм олардың әдебий тилге қатнасы мәселелери де орфоэпия ушын үлкен әхмийетке ийе болады.

Бизин ауызша сөйлеуимиз бенен жазыуымыз ортасында сәйкеслик бола бермеуи мүмкин. Биз сөзлерди мудамы дәл жазғанымыздай етип айта бермеймиз. Бундай етиудин зәрүрлиги де жоқ. Жазыу өзинин қәделерине ийе болғаны сыяқлы сөйлеу де өз ызыамларына ийе болады. Дурыс, айтылуы менен жазылуы сәйкес келетуғын сөзлер көппеп ушырасады. Бирақ мудамы олай бола бермейди. Мәселен, *азанғы, түнги, жанбады, сөнбеди, басшы, сезсе* сыяқлы сөзлер усылай жазылғаны менен олар *азаңғы, түңги, жамбады, сөмбеди, баишы, сессе*, болып айтылады хәм орфоэпиялық жақтан бул дурыс деп саналады. Бул сөзлер жазылуында жазыу қәделери бойынша түбирлери толық сақланып жазылады. Ауызша сөйлеуде *азанғы, түнги* сөзле-

ринин *азаңғы, тұңғи* болып, олардағы тил алды н сесини кишке не тиллик н сесине айланып айтылуына қонсылас келген кишке не тиллик ғ ямаса тил арты ғ реңклериниң артикуляциясы себепши болып отыр. Жасалуы орны жағынан соңындағы дауыссызлар (Ғ, ғ) алдында келген дауыссызды (н) өзлерине усатып тур. *Жанбады, сөнбеди* деген сөзлердин *жамбады, сөнбеди* болып айтылып, олардағы тил алды н сесиниң еринлик м сесине айланып айтылуына қонсылас болып келген еринлик б сесиниң артикуляциясы себепши болады. Бул сөзлерде де қонсылас дауыссыз сеслер жасалуы орындары жағынан азлы-көпке усаслыққа ийе болып тур. Ал басшы, сезсе, сөзлери *башшы, сессе* болып айтылып, соңындағы ш хәм с сеслери алдында келген с хәм з сеслерин дәл өзлериндей сеслерге айландырады.

Күлки, түлки, қулын, жулын, бөлим, бөлек, бөрек т. б. түрінде жазылатуғын сөзлер орфоэпиялық нормалар тийкарында *күлкү, түлкү, қулын, жулын, бөлүм, бөлек, бөрек* болып дауыстылардың ерин үнлеслиги бойынша айтылады.

Қонсылас сеслердин тәсири нәтижесинде белгилі бир сес өзиниң гейпара айырмашылықтары менен айтылуы мүмкин. Мысалы: *тас, тес, түс* сөзлериндеги т, с дауыссыз сеслери қонсылас болып келген дауыстылардың тәсири нәтижесинде бирде жууан (*тас*), бирде жинишке (*тес*), бирде жууан хәм еринлик (*түс*), бирде жинишке хәм еринлик (*түс*) болып айтылып, ол айырықшалықлар жазуы арқалы белгиленбейди.

Айырым диалектлик өзгешеликлерге байланысты *күнлер, саннар, жанны* болып, л сесиниң орнына н алмасып айтылуы әдебий тилде есапқа алынбай, орфоэпиялық қәделер тийкарында олар *күнлер, санлар, жанлы* болып айтылады.

Солай етип, ҳәр бир тилдин дурыс сөйлеу нормасы болады. Әдебий тилде сөзлерди дурыс хәм сауатлы жазуы қаншалли әҳмийетке ийе болса, оларды ауызша дурыс айтуы да сондай әҳмийетли.

Адамның дурыс сөйлеу мәдениятының қәлиплесуине көплеген жағдайлар тәсир етеди. Соның ишинде мектеплерде, оқуы орындарында оқытудың, жыйналыеларда лекторлардың шығып сөйлеуиниң, радио еситириудин, теле көрсетиулерден шығып сөйлеудин хәм театрдың роли айырықша әҳмийетке ийе болады. Со-

лардан дурыс пайдаланыу орфоэпиялық нормаларды қәлиплестиреди хәм беккемлейди.

§ 60 АИЫРЫМ ДАҰЫСЛЫ СЕСЛЕРДИҢ АЙТЫЛУЫ

Дауысly сеслер қонсылас дауыссыз сеслердин тәсири нәтийжесинде белгили дәрежеде өзгерислери менен айтылады. Мысалы: *қағаз-шашау*, *қамал-шамал*, *қақ-шаш*, *қар-йар*, *аға-айа* жубайлас сөзлеринин алдынғыларындағы (*қағаз*, *қамал*, *қақ*, *қар*, *аға*) дауысly а фонемасы қонсылас кишкене тиллик *қ*, *ғ* дауыссызларының тәсири нәтийжесинде терең тил арты реңкинде айтылады. Ал, соңғы сөзлерде а фонемасы (*шашау*, *шамал*, *шаш*, *йар*, *айа*) тил ортарақ реңкинде айтылады. Әлбетте, бул жерде жиңишке ә фонемасына айланып кетпеген қалдағы а фонемасының реңкин түсинемиз. Қонсылас сеслердин бундай тәсири тек ғана а сесине емес, сондай-ақ тил арты басқа дауысlyларына да (*о*, *у*, *ы*) тийисли болады.

Жууан а фонемасынын жинишкерек реңкинде айтылуына қонсылас бууындағы дауысlyның жиңишке болып келиуи үлкен тәсир етеди. Мысалы: *рахмет*, *мақсет*, *илаж*, *инта*, *бийдай*, *дәрхал*, *дәркар*, *мәрдикар*, *жилуа*, т. басқа сөзлерде а өзинин әдеттеги қәлиппен жинишкерек болып айтылады. Орыс тилинен кирген сөзлерде а дауысlyсы қонсылас келген дауыссызлардың жиңишке болыуына ямаса қонсылас бууының жиңишке болыуына байланысly жиңишке ә сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: *альбом* (*әлбом*), *асфальт* (*әсфалт*), *артель* (*әргел*), *аллея* (*әллейя*), *газета* (*гәзета*), *кабинет* (*кәбинет*), *лагерь* (*ләгер*), *пакет* (*пәкет*). Сондай-ақ орыс тилинде пәтсиз бууында *о* ҳәриби менен жазылып жүрген сес қарақалпақ тилинде ә сеси сыяқлы болып айтылады. Мысалы: *колхоз*—*кәлхоз*, *концерт*—*кәнсерт*, *конгресс*—*кәнгерес*, *конференция*—*кәнфесийя*. Орыс тилинен кирген сөзлер орыс тилинин орфоэпия хәм орфографиялық қәделерине бағынған қалда айтылады хәм жазылады.

Дауысly *е*, *о*, *ө* сеслери сөзлердин ҳәртүрли жағдайларында жумсалыуы жағынан шекленген болады.

Дауысly *е* фонемасы орыс тилинен хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде түпкиликли

сөзлердегиге қарағанда ашығырақ реңкте айтылып, ол **э** хәриби менен танбаланады. Мысалы: *электр, эстрада, эскиз, эшелон*, т. б. орыс тилинен кирген сөзлерде пәтли бууындарда ғана **о** сеси айтылады. Ал пәтсиз бууындарда **о** хәриби жазылған менен олар бирде **а** түрінде (*совхоз—савхоз*) бирде **э** түрінде (*колхоз—кәлхоз*), бирде **ы** түрінде (*редактор—редактыр*) айтылады. Дауыссыз **ө** сеси негизинен түпкіліклі сөзлердің биринші бууында жумсалады. Бірақ сингармонизм бойынша биринші бууында **ү** ямаса **ө** еринлік дауыстарының биринші келиуі нәтижесінде екінші бууындағы **е** сеси **ө** сесине айланып айтылады. Соның есабынан еринлік **ө** сеси екінші бууында да жумсалады. Мысалы: жазылуы—*бөле, гөне, шөрек, төле*; айтылуы—*бөлө, гөнө, шөрөк, төлө* т. б.

Хәр қыйлы фонетикалық жағдайларға байланысты барлық дауыссыз сеслердің созымдылығы өзгеріске ұшырап отырады. Бұл өзгеріс, әсіресе, қысқ дауыссыздар болған **ы, и, у, ү** сеслерінде күшлірек болады. Олардың редукцияға ұшыраған реңктері менен редукцияға ұшырамаған реңктері ортасында айырмашылықты анық сезіуге болады. Мысалы: *жыл, жырақ, биз дим, жул, жүр* сөзлерінде дауыссыздар өзлерінің тәбiiiiii халына, тийкарғы реңкіне жүдә жақын айтылса, *қысқарт, кисен, қутқар, күткен, сыяқлы* сөзлерде **ы, и, у, ү** дауыссыздары күшлі редукцияға ұшырап жүдә қысқа айтылады. (Сеслердің қысқаруы хәм түсіп қалуы жөнінде 28-29—параграфларда толығырақ айтылады).

Дауыссыз сеслердің сингармонизм бойынша биринші бууында **о** ямаса **ө** еринлік дауыссыздарының биреуі келсе, екінші бууындағы **ы** сеси **у** сесине айланып, биринші бууында **ө** ямаса **ү** сеслерінің биреуі келсе, екінші бууындағы **и** сеси **ү** сесине айланып айтылады. Дауыссыздардың булай айтылуы орфоэпиялық қәдеге сәйкес болып табылады.

§ 61. АЙЫРЫМ ДАУЫССЫЗ СЕСЛЕРДІҢ АЙТЫЛУЫ

Дауыссыз сеслерге қарағанда да дауыссыз сеслер қонсылас сеслердің тәсірине көбірек ұшырайды. Дауыссыз сеслер қонсылас келген дауыссыздардың ыңғайына қарай бирде жууан, бирде жиңишке, бирде жууан хәм

еринлик, бирде жиңишке хәм еринлик болып айтылады. Мысалы: *тас—тес, тор—төр, тур—түр, тыс—тис, тус—тус* сөзлерин салыстырыңыз. Бул мысалларда дауыссызлардың хәр түрли реңкилеринде айтылуы фонетикалық жағдайларда (қонсылас дауыссызлардың жууан, жиңишке ямаса еринлик болуына) байланысly болып отыр. Сонлықтан да дауыссызлардың жууан, жиңишкелиги ямаса еринлик болуы қарақалпақ тилинде фонематикалық хызмет атқармайды, ал олар тек бир фонеманың хәр түрли реңкileri болып саналады. Орыс тилинде дауыссызлардың жууан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайға байланысly болмайды хәм ол өзгешелик (дауыссызлардың жууан я жиңишкелиги) сөзлердің мәнісин өзгертүүге себепши болып, фонематикалық хызмет атқарады. Солай етип, орыс тилинде дауыссыздың жууан хәм жиңишке болып айтылуы хәр түрли фонемаларды пайда етеди. Мысалы: *брат—брать, весь—весь*, сөзлериниң ақырындағы *т* хәм *с* сеслериниң бирде жууан (*брат, вес* сөзлеринде бирде жиңишке (*брать, весь* сөзлеринде) айтылуына себепши боларлықтай хеш қандай фонетикалық жағдай жоқ. Дауыссызлардың жууан я жиңишкелиги фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз болып, ол орыс тилиниң дәстүрине байланысly болады.

Дауыссыз сеслердин дурыс айтылу нормасы жөнинде сөз болғанда олардың үнлеслик нызамы да сөзсиз есапқа алынуы керек. (Бул жөнинде 24-45-26 параграфларда айтылғанлықтан, бул жерде арнаулы тоқтамаймыз. Сондай-ақ дауыссыз сеслер сөзлердин қайсы позициясында (басында, ортасында, ақырында) келиўине қарай өзлериниң өзгешеликleri менен айтылуы мүмкин. Мәселен, айырым дауыссыз сеслер өзлериниң жабысыңқы болуына қарамастан сөздин ортасында, әсиресе еки дауыссыз арасында келгенде жууысыңқы түрде айтылады: *апа, таба, кепек, себен, ақыл, сақал* т. б. сөзлерде *п, б, қ* фонемаларының тийкарғы реңкleri жабысыңқы болуына қарамастан, олар жууысыңқы түрде айтылады.

Дауыссыз сеслердин ишинде *в, ф, ц, ч* сеслериниң айтылуы айрықша итибарға ылайық. Олар сырттан кирген сөзлерде жумсалады: *в, ц, ч* орыс тилинен кирген сөзлерге, *ф* сеси орыс тилинен хәм араб, парсы тиллеринен кирген сөзлерде ушырасады. Ол сеслер хәзир-

ғи қарақалпақ әдебиі сөйлеу тилинде орыс тилинің орфоэпиялық нормасына жақын түрде айтылады. Орыс тилиндегидей етип айтыу қарақалпақ тилинің орфоэпиясы үшін норма етип қабылланған. Бірақ орфоэпиялық нормадан шетлеушілік, солай етип **в, ф, ц, ч** сеслерин сәйкес **б, п, с, ш** түрінде айтыу елге шекем қарақалпақ тилинде сөйлеуші халықтың әдеуір бөлегинде ушырасады. Мысалы: *вагон, фартук, цех, чек* сыяқлы сөзлерди *багон, партук, ямаса партөк, сех, шек* түрінде айтады. Сөздің ақырында үнли **в** сесинің орнына үнсиз **п** сесинің айтылуы орфоэпиялық нормаға сәйкес келеди деп саналады. Мысалы: *коллектив коллектип, актив—актип, Иванов—Иваноп*. Сөзлердің ақырында үнлилердің орнына үнсиз дауыссызлардың алмасып айтылуы орыс тили үшін да тән. Қарақалпақ тилинде бундай сөзлерге қосымтаның үнсиз дауыссызлардан басланған вариантлары жалғанады: *коллективке (коллективге емес), активтин (активдің емес), Ивановқа (Ивановға емес)*.

ГРАФИКА ХӘМ ОРФОГРАФИЯ

§ 62. ЖАЗЫУ ХӘМ ОНЫҢ ӘХМИИЕТИ

Биз өзимиздің ой-пикиримизди ауызша сөйлеу арқалы ямаса жазыу арқалы басқаларға билдиремиз хәм басқалардың ой-пикирин тыңлауымыз арқалы ямаса оқыуымыз арқалы билемиз. Ауызша сөйлеу де, жазыу да, әлбетте, тиллик құраллар арқалы иске асады. Булардың екеуі арқалы да ой-пикир жүзеге шығады. Бірақ ауызша сөйлеу менен жазба сөйлеуди бирдей деп есаплауға болмайды. Ауызша сөйлеуде сөйлеу ағзалары, есипу ағзалары қатнасады хәм сөйлеу сол пайытта иске асады. Сондай-ақ ауызша сөйлеуде сөйлеушінің хәм тыңлаушының қатнасуы зәрүр. Жазба сөйлеуде қағазға ямаса қәлеген материалға түсірилген, көриуимиз арқалы қайта тикленетуғын (оқылатуғын) танбалар қатнасады.

Ауызша сөйлеудің де, жазба сөйлеудің де өзлеринен тән артықмашылықтары бар. Ауызша сөйлсуде адам өз пикирин тыңлаушыға жеткеріуде ең алды менен тиллик құраллардан пайдаланатуғынлығы сөзсиз. Ауызша сөйлеуде сөйлеуші хәр қыйлы интонациялық қубылыс-

лар жәрдеминде ой пикирди тағы да анығырақ жеткеріу мүмкиншілигине ийе болады. Соны менен бірге паралингвистикалық қубылыстардың да (қосымша түрлі қыймыл, хәрекеттер—қолды сиптеу, басты шайқау хәм т. б.) сөйлеу уақтында—ой-пикирдің тылаушыға анығырақ жеткеріуіге көмегі тийіуі мүмкін.

Ең әһмиетлі хәм артықмаш тәреп—жазба сөйлеу уақыт хәм кеңіслік жағынан шекленбейді. Жазу ұзақ дәуірлер дауамына сақланады хәм қандай алыстыққа жеткеріп берілсе де, оны оқы беріу мүмкін. Радио-да, телефонда сөйлегенде, магнит пленкаларын, пластинкаларды қойғанда ауызша сөйлеу нормасы сақланады. Радио, телефон, магнит пленкаларына, пластинкаларға жазу істері ауызша хәм жазба сөйлеуді белгилі дәрежеде жақынластырды. Бірақ олар да ауызша сөйлеудің уақыт хәм кеңіслік жағынан шекленіушілігін толық сапластыра алмайды.

Ауызша сөйлеуде билдире алмайтуғын айырым қубылыстар жазу арқалы анық билдіріу мүмкін. Мысалы: *асқар, азат, полат, балғалы, есім* т. б. сөзлер меншіклік атлық мәнісінде жумсалғанда *Асқар, Азат, Полат, Балғалы, Есім* түрінде бас хәріп пенен жазылады; *ат ауыз, ала бұта, ала сат, ала қан, көк сағ, ақ шам* т. б. сөз дизбектері бір пүтін сөз мәнісінде жумсалғанда қосылып жазылады. *Халық абад, Қоңыр ат, Бағда гүл, дос берген* т. б. сөз дизбектері меншіклік атлық мәнісінде жумсалғанда *Халқабад, Қоңырат, Багдагүл, Досберген*, түрінде бас хәріп пенен жазылады. Немек, ауызша сөйлеуде бір қыйлы болады да, олардың айырмашылығы жазуда анық беріледі.

Жазуда хәр тәрептеме ойлау, толықтыру, дүзету хәм дәл кереклі сөзлерді таңлау арқалы ой-пикирді оқыушыға анығырақ жеткеріу мүмкиншілігі болады. Сондай-ақ жазудан пайдаланғанда материалдың кереклі жерін тауып алып, оған айрықша дыққат қойып оқыу мүмкін.

Жазусыз илим хәкқында хәтте ойлау да мүмкін емес. Адамзаттын алдыңғы ой-пикирлері, билімі әуладтан-әуладқа әсірлер дауамында жазу арқалы өтіп келеді. Солай етип илимнің рауажланыуы, жетилісуі, оның тарихы менен жазу тығыз байланысly. Хәзиргі дәуірде жазудың оғада кең таралуы, баспа ис-

леринин көрилмеген дәрежеде рауажланыуы жазыудың оғада үлкен әҳмийетке ийе екенин толық тастыйықлайды.

§ 63. ЖАЗЫУДЫҢ ТАРИЙХЫ ҲАҚҚЫНДА.

Бизин ҳазирги жазыуымыз сеслердин шәртли таңбасы болған ҳәриплерден ибарат. Тил сеслери оғада көп түрли. Бирақ жазыуда тил сеслеринин ҳәммесин шәртли таңба менен белгилеу мүмкин емес ҳәм онын зәрүрлиги де жоқ. Бәринен бурын айырыуға себепши болатуғын сеслер болған фонемалар өз таңбаларына ийе болса, соның өзи жазыу арқалы ой-пикирди билдириуге жеткиликли болады. Солай етип жазыуда сөйлеу тилиниң барлық тәреплери емес, ал онын ой-пикирди билдириуге қатнаساتуғын тәреплери көрсетиледи. Ҳазирги жазыуымызда (графикамызда¹) аз сандағы шәртли таңбалар (ҳәриплер) арқалы ой-пикиримизди жаңба түрде толық баянлай аламыз. Әлбетте ҳазиргидей жетилискен сеслик жазыуды адамлар бирден билмеген. Жазыудың тарийхы оғада ерте уақытлардан басланады.

Әййемги заманлардан баслап ақ адамлар өз ой-пикирлерин келешек әуладларына қалдыруға ямаса белгили бир алыслыққа жеткериуге ҳәрекет еткен. Ең әййемги графикалық жазыу пиктография² деп аталады. Жазыудың бул түри бойынша белгили бир уақыя соған байланыслы болған сүүретлер арқалы билдириледи. Пиктография жазыуының айырым элементлери ҳазирги дәуирде де жумсалады. Мәселен, жайға (ямаса дәруазаға) бас кийимниң ямаса аяқ кийимниң сүүретинин илдирилп қойылыуы бас кийим ямаса аяқ кийим тигетуғын фабрика мәнися ямаса дүкән мәнисин, қулласы кийимниң сол түрине байланыслы болған кәрхана екенин аңдатады.

Ең дәслеп сүүретлер билдиретуғын түсиниклерине жақын болған. Уақыттың өтиуи менен кейин ол сүүретлер әпиуайыласа келе шәртли мәниде жумсалатуғын

¹. Графика—грекше *grapho* «жазаман» деген мәни билдиреди.

². Пиктография—латынша *pictus* «сүүрет» ҳәм грекше *grapho* «жазыу» сөзлеринен қәлиплескен.

болған хәм кем кем түсниклердин символына айланған. Графикалық жазыудың бундай түри идеография¹ жазыуы делинеди. Идеография жазыуын иероглиф жазыуы деп те атайды. Жазыудың бул түри бойынша сөз фонетикалық хәм грамматикалық жақтан тастыйықланған өзиниң формаларына ийе болмай-ақ белгилер бир мәнисти билдиреди. Идеография жазыуынын айырым белгилери ҳазирги жазыуымызда ушырасады. Санларды билдиретуғын шәртли белгилери (1, 2, 3, 4, хәм т. б.), үндесу (!), сорау (?) белгилери буған айқын мысал бола алады.

Бар сүүрегерлерден пайдаланатуғын пиктография жазыуы да, шәртли белгилерден символ ретинде пайдаланатуғын идеография жазыуы да тилдин материаллық тәрәпин—сеслик тәрәпин аңлатады. Жазыудың бул түрлерин арқалы ой-пикирди толық билдириу қыйын хәм олар оғада көп сандағы шәртли таңбаларды биллиудин талап ететуғын еди.

Жазыудың рауажланыуынын келеси басқышы бууын жазыуы болады. Сөздин сеслик тәрәпине кеңил аударыла басланды. Жазыудың бул түри бойынша сөз бууындарға бөлинип, ҳәр бир бууын өзиниң шәртли таңбасына ийе болды. Ҳазирги дәуирде бууын жазыуы қытай иероглиф жазыуы негизинде қәлиплескен япон тилинде жумсалады.

Бизин Ҳазирги жазыуымыз ен жетилискен жазыу болып, бул сеслик жазыу деп аталады. Сеслик жазыу бизин эрамыздан бурынғы VII—VI әсирлерде әйлемги грек тилинде қәлиплескен. Грек әлипбеси тийкарында латын әлипбеси дүзилген. Сондай-ақ грек әлипбеси әйлемги церковлық славян әлипбесиниң жумсала баслауына да себепши болған. X әсирдин ақырында әйлемги орысларда христианлықтың рәсмий қабыл етилиуи менен жүдә кең ен жайған әуелги әлипбе тийкарында хәм латын әлипбесиниң тәсири менен Петр I тусында 1708-жылы орыс алфавити қайта дүзилди хәм ол айырым өзгерислери менен ҳазир де қолланылады.² Ал ҳазирги қарақалпақ әлипбеси болса, орыс әлипбеси тийкарында дүзилген.

¹ Идеография—грекше idea «Түсиник», grapho «жазаман» сөзлеринен қәлиплескен.

² Сонда 236-бетте

Сеслик жазуу бойынша ҳәр бир фонеманың өз шәртли таңбаларының болууы сөзлерди фонетикалық жақтан тастыйықланған бир пүтин көриниске келтирип турады. Тилде сеслер оғада көп екенлиги белгили. Бирақ жазууда барлық сеслерди шәртли таңбалар менен белгилениу зәрүрлиги жоқ. Фонетикалық транскрипциясын берерде ғана сеслердин фонетикалық жағдайларға байланыслы болған өзгешеликлерин қосымша шәртли таңбалар менен белгилеу мүмкин. Сонықтан да фонетикалық транскрипция менен әдеттеги жазуудағы әлипбениң айырмашылығы болады. Әдеттеги жазууда сөзлердин мәнисин хәм формасын өзгертүүге себепши болатуғын сеслердин топарын шәртли таңбалар менен белгилеудин өзи жеткиликли болады. Түрли фонетикалық жағдайлардың себепнен сеслерде болатуғын айырым өзгерислер фонеманың ренкилери жазууда сәулелене бермейди.

§ 64. ЖАЗЫУ

Жазууда жумсалатуғын барлық ҳәриплер, иркилис белгилери, басқа да жазуудағы жумсалатуғын шәртли таңбалар (стрелка, скобка, қосыу, алыу, көбейтиу, бөлиу, болады белгилери т. б.) жазуудын қуралы болады. Барлық шәртли таңбалар хәм олардың тилдеги сеслерге қатнасы, өз-ара сәйкесленип келиуи жазууда сөз етиледі. Қандай сеслердин қай ҳәрип пенен таңбаланатуғынлығы ямаса қандай ҳәриптин қай сеслерди билдиретуғынлығы жазууда каралады.

Ҳәзирги бизиң жазууымыз сеслик жазуу болып, ҳәр бир сеслик тип өзинин шәртли белгиси, символы болған жазуу таңбаларына ийе болады. Әлипбе тилдин рауажланыуының бегили басқышында дүзиледи. Тилдеги сеслер болса өзгеристе, рауажланыуда болады. Тилде түрли себеплер нәтийжесинде жаңа сеслердин пайда болууы мүмкин. Тилге жаңадан келип кирген сеске сәйкес әлипбеге де жаңадан шәртли таңба алыу керек болады.

¹ Жазуудын тарийхы ҳаққында қараңыз: М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику, М., 1959, 112—114 бетлер.; В. Ф. Иванова. Современный русский язык. Графика и орфография, М., 1966, 5—14 бетлер. Н. С. Волгина и др. Современный русский язык. М., 1966, 119—123 бетлер.

Басқа тилдің жазыу системасы қабыл етілгенде қабыл етілген жазыу система менен қабыл етіп алыушы тилдің сеслик құрамы ортасында көп ғана сәйкесліклердің болмауы тәбйий нәрсе. Басқа тилдің жазыу системасы қабыл етілгенде қабыл етіуші тилдің өзіне тән өзгешелигіне байланысly болған гейпара сеслерді билдириу үшін жаңадан қосымша шәртli тапбадар алыу керек, ямаса әлипбеде бар болған ҳәриплерге қосымша белги қосыу арқалы қабыл алған жазыудағы кемисликлерді сапластыруу керек. Сонда ғана тилдің сеслик құрамы жаңадан қабыл етілген жазыу арқалы жазыуда толық сәулелениуи мүмкин. Қарақалпақ тилинің орыс жазыуын қабыл етіуи бұған айқын мысал бола алады. Мәселен: орыс жазыуында ә, ү ҳәриплеринин қосымша алынууы қарақалпақ тилиндеги сәйкес сондай (ә, ү) өзіне тән сеслердің болыуына байланысly: орыс жазыуындағы к, г, у, х, н, о, ҳәриплерине қосымша белгилерді қосыу арқалы орыс тилинде жоқ, бирақ қарақалпақ тилинде жумсалатуғын сеслер (қ, ғ, ұ, х, ң, ө) аңлатылады. Солай етіп орыс жазыуы тийкарында қарақалпақ тилинин айрықша жазыу системасы дүзилген.

Хәр бир тилдің өзинин жазыу қәделери болып, бул қәделер бойынша жазыуда тилдің ҳәзирги сеслик тәрепи ғана есапқа алынады. Жазыу қәделери бойынша жазыудағы тарийхый, этимологиялық, морфологиялық принциплер есапқа алынбайды. Сонлықтан да тек жазыу қәделерин билген менен, әлипбени билген менен сөзлерді орфографиялық жақтан дурыс жазыу мүмкин емес. Жазылыуы жағынан ғарға, ғалы, самал, салы болып тапбаланыуы да, қарға, қалы, шамал, шалы болып тапбаланыуы да дурыс болып саналады. Ал орфографиялық жақтан олардың биреуинин (әуелгисинин) алынууы тийис.

Сондай-ақ жазылыуы жағынан *Халқабат*, *педагок* болып, айтылыуы бойынша жазылғаны да дурыс. Бирақ орфографияда дәстүр бойынша *педагог*, *Халқабат* болып жазылады. Айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келмесе де соңғысы дурыс деп есапланыуы тийис.

Солай етіп жазыу (графикалық) қәделери менен бирликте орфографиялық қәделер де болады екен. Орфография ҳәзирги жазыуға тән болған жазыудың бир түринң ызамлы түрде қабыл етіп алады ҳәм оны орфо-

графиялық қәделерге сәйкес дурыс деп деп есаплайды. Демек, орфография жазыуда жазыу құралларын жолға салып, нызамлы халға келтиріп, тастыйықлап отырады.

§ 65. ӘЛИПБЕ

Жазыуда жумсалатуғын барлық хәриплердің қабыл етилген белгилі бір тәртіп пенен ізбе-із жайластырылыуы әлипбе деп аталады. *Әлипбе* сөзі араб хәриплерінің аты *алип* хәм *бе* ден пайда болған. *Алфавит* сөзі грек хәриплерінің атынан келип шыққан. Грекше а—*альфа*, в—*вита* деп аталған. Усынан алфавит сөзі қәлиплескен. Орысша *азбука* сөзі де сондай жол менен қәлиплескен: ески славянша а—*аз*, б—*буки* деп аталып, *азбука* сөзі келип шыққан.

Әлипбедегі хәриплердің белгилі тәртіп бойынша ізбе-із жайласыуы шәртлі түрде қабыл етиледі. Бул ізбе-изліктің турақлы түрде мұдамы сақланыуы практикалық жақтан үлкен әхмийетке ие болады. Әсиресе, сөзліктер дүзгенде ямаса қандай да бір диалекттер жазғанда хәриплердің әлипбедегі орын тәртібі қатаң сақланып жазылса, олардан пайдаланыу аңсат болады.

Әлипбедегі хәриплер қолжазба хәм баспа түріне, бас хәрип хәм киші хәрип түріне ие болады.

Қарақалпақ тили жазыуының тарихында араб, латын хәм олардан кейін орыс жазыуы тийкарында дүзилген әлипбени ұшыратамыз.

Дәслеп реформаластырылған араб әлипбеси тийкарында қарақалпақ жазыуы қабыл етилді. 1924-жылдан бастап «Мийнеткеш қарақалпақ» атлы газета усы араб әлипбеси тийкарында шыға бастады. Ал 1925-жылы баслауыш билим беріу үшін қарақалпақ тилинде сабақлықтар шығарылды. Бул әлипбенің көп кемшиліктері болды. Қарақалпақ тилинің өзіншелік өзгешеліктерін билдиретуғын гейпара сеслер (мәселен, э, ө, ү) арнаулы хәриплер менен аңлатылмады; бир сестің сөз басында, ортасында хәм ақырында келгенде араб әлипбесінің қәделері тийкарында хәр түрлі таңба менен аңлатылыуы жазыуға үйрениуді қыйынластырды. Араб әлипбесінің жумсалыуы узақ дауам етепди. 1928-жылы латын әлипбеси тийкарында жана

қарақалпақ әлипбесі дүзілді хәм қабыл етилди. Латынластырылған қарақалпақ әлипбесинде 9 дауыссыз хәм 23 дауыссыз сеслерди билдиретуғын 32 хәрип болды: а, *, b, c, g, d' e, ә, f, g, h, x, i, в, j, k, l, m, n, o, ө, p, q, l', r, s, t, u, v, y, z, s. Қабыл етилген латын әлипбесинде дәслепки оқыу қураллары жазылып баспадан шықты.¹

Латынластырылған қарақалпақ әлипбесин жеңил-лестиріу бойынша бирқанша жұмыслар исленди.

1932-жылы орфографиялық конференция өткерилип, Г. Алпаров., К. Убайдуллаев., Қ. Айымбетовлар тәрәпинен дүзілген жаңа орфографиялық қәделер тастыйықланды.² Латынластырылған жаңа әлипбеде 31 хәрип болды. Бурынғы әлипбеде жумсалып келген с хәриби алып тасланды. Жаңа қабыл етилген орфографиялық қәделер бойынша дауыссыз хәм дауыссызларды жазыуда мынадай өзгешеликлер болды: ы, и езиулик қысық дауыссызлар сөздин хәмме жеринде, ал у, ү, еринлик дауыссызлары *uznuqtı byguptı* түриндеги сөзлердин биринши хәм еккинши бууындарында ғана жумсалатуғын болды; ө, о, дауыссызлары сөздин тек биринши бууынында ғана жазылады; ө сингармонизм нәтийжесинде соңғы бууында ушырасса да жазыуда ол есапқа алынбай, сөзлер түбирлері сақланып жазылатуғын болды.

Қарақалпақ тилиниң жазыуы мәселеси 1938-жылы өткерилген орфографиялық конференцияда қаралды хәм әлипбениң жаңа варинаты қабыл етилди. Бул жаңа әлипбеде 32 хәрип болып, сонын он бири дауыссызларды, жигирма бири дауыссызларды билдирди. Еринлик, сонор, жууысыңқы дауыссызды аңлатыу ушын, н тил ортасы сонор, жууысыңқы дауыссызды аңлатыу ушын i қабыл алынды. И хәриби ü сесин аңлатыу менен бирге, *суу оқыу* сыяқлы сөзлердеги *уу, ыу* дизбегин билдириу ушын да жумсалды. Солай етип *суу, оқыу* сөзлери *su, oqu* түринде жазылады. Еринлик дауыссызлар түпкиликли сөзлерде тек биринши бууында жумсалатуғын болды. Ал соңғы бууындарда ерин

¹ Қ. Әдезов хәм басқалар. *Qaraqalpaq elibesi* «Төрткүл, 1929; Қ. Ералиев *Qatırbı* «Төрткүл, 1929; Қ. Айымбетов, Қ. Ералиев *Egedelen savatı* «Төрткүл, 1929.

² Г. Алпаров, Убайдуллаев Қ. Айымбетов. *Qaraqalpaq tilinin imlası* «Төрткүл.. 1993 ж.

үнлеслиги бойынша ериплик дауыссыз сес айтылған менен езиулик дауыссыз жазылатуғын болды. Мысалы: қиып, tylki, ogiz, olın, оып х. т. б. Қысық дауыссыздар бірінші буында блім.кіар сыяқлы сөзлерде жазылмайтуғын болды. Латын жазыуы өз уақытында үлкен әхмийетке ийе болды. Ол түркий халықтарды жақынластырды. Жазыуға байланыссыз қыйыншылықтар биргелесип шешилді.

Қырқыншы жылларға келе түркий халықтар орыс әлипбесін қабыл етип ала бастады. 1940-жыл орыс жазыуы тийкарында жаңа қарақалпақ әлипбесі қабыл алынды. Жаңа әлипбеде 35 хәрип болды. Қарақалпақ тилиндегі 9 дауыссыз фонеманы билдиріуі ушын 6 хәрип а, е, о, у, ы, и жумсалды: 25 дауыссызды билдиріуі ушын 24 хәрип б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, қ, ғ, х жумсалды ю, я хәриплері йу, ъ. йа дизбеклерін аңлатты: э хәриби орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалады; сеслерди билдирмейтуғын айырыу (ъ), жинишкертиу (ь) белгилері қабыл алынды. л. Орыс тилинде жоқ қарақалпақ тилинің өзіншелік өзгешеліклеріне байланыссыз болған үш сеске қосымша шәртли таңбалар қабыл етилди (қ, ғ, х). Ал ў, ъ, э, ө, ү сеслері ушын қосымша хәриплер қабыл етилмеді. Олар бар хәриплердин жәрдемі менен билдиреді; н сесі н хәм г хәриплерінің дизбегі менен /нг/, ў сесі у хәриби арқалы, ал э, ө, ү сеслері сәйкес а, о, у хәриплері хәм жинишкертиу белгисінің жәрдемі менен (маҳаль, оть, созь, кунь) аңлатылды.

1940-жылы қабыл етилген әлипбе 1960-жылға шекем өзгеріссіз жумсалды. Усы дәуірдегі жазыу тәжірийбесі орфографияда кемшиликлер бар екенін көрсетті. Солай етип әлипбеге айырым өзгеріслер киргизиу зәрур болды. К. Убайдуллаев, Д. С. Насыровлар тәрепинен әлипбенің жаңа варианты хәм орфографиялық қәделер іслеп шығылды. Орыс жазыуы тийкарындағы әлипбенің жаңа варианты 1957-жылы тастыйықланды хәм 1960-жылдың басынан бастап қолланыла бастады. Дәслепки әлипбедегі 35 хәрипке қосымша қарақалпақ тилинің өзіншелік өзгешелігін билдиретуғын э, ө, ү, н, ў хәриплер хәм орыс тилинен кирген сөзлерде жумсалатуғын ё хәриби қабыл етилди. Солай етип әлипбенің қурамындағы хәриплердин саны 41 ге жеткерилди. Олар әлипбеде төмендегіше орынластырылды:

Аа, Бб, Вв, Гг, Гғ, Дд, Её Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Нң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Ұұ, Фф, Хх, Җҗ, Цц, Чч, Шш, Щш, Ъь, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Бұлардың ишіндегі сегизи (ә, ө, ү, ұ, ғ, қ, н) қарақалпақ тилиннің өзине тән сеслерин билдириу мақсетинде орыс алфавитиндегі ҳәриплерге қосымша қабыл етилген. Ал қалған ҳәриплер орыс тилиндегі сыяқлы мәниде жумсалады.¹

§ 66. ОРФОГРАФИЯ

Сөзлерди дурыс жазыуда олардың айтылыуы хәм еситилиуи есапқа алынып ғана қоймастан, соның менен бирге басқа да айырым жағдайлар көзде тутылады. Атап айтқанда айырым сөзлердин жазыу қәделери тийкарында айтылыуындай болып жазыла бермеуи тилдин тарийхына, жазыудың дәстүрлерине, морфологиялық қубылысларға, қулласы көплеген орфографиялық² қәделерге байланыслы болады. Орфография сөзлердеги дауыслы хәм дауыссыз сеслердин, түбир хәм қосымталардың, кемеқши хәм қоспа сөзлердин бир қыйлы дурыс жазылыуы ҳаққындағы, өткерме хәм бас ҳәриплердин дурыс қолланылыуы ҳаққындағы қағыйдалардың жыйнағы. Жазыуда белгили бир орфографиялық қәдеге тийкарланғанда ғана хәмме бир қыйлы сауатлы жазыуға ерисиу мүмкин. Орфографиялық қәделерди қатан сақлау тилдин артикуляциялық, лексикалық, грамматикалық қәделерин сақлау менен барабар. Сеслер дурыс айтылмаса, сөзлер дурыс таңланып жумсалмаса, грамматикалық формалардан орынлы пайдаланылмаса, ол тилге түсиниу қыйын болғаны сыяқлы сауатсыз жазылған хатты да оқыу хәм түсиниу қыйын.

Орфографиялық қағыйдаларды дүзгенде тилдин

¹ Қарақалпақ әлипбесинин рауажланыу тарийхы хәм жетилистирилиуи тууралы кеңирек мына мақалада айтылған: Д. С. Насыров, Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка. /«Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР» топламы, Москва, 1972. 75—87 бетлер/.

² Орфография—грекше *ortos* «дурыс» *gnadho* «жазаман» деген сөзлерден қәлиплескен.

фонетикалық, морфологиялық (этимологиялық), тарийхый дәстүрий дереклерине тийкарланылады. Фонетикалық дереклер хәзирги қарақалпақ тилинин орфографиясында үлкен әхмийетке ийе. Өйткени оғада көп сөзлер қалай айтылса, солай жазылады. Сөзлердеги сеслердин өзлерине тийисли болған жазыу таңбалары менен баянланыуы фонетикалық дереклер тийкарында болады. Мысалы: *бала, ата, тарақ, сана* т. б. сөзлердеги ҳәрпpler олардың айтылыуы менен сәйкес келеди.

Барлық сөзлердеги сеслердин айтылыуы менен жазылыуы сәйкес келе бермейди. Мысалы. *жоңқа, түңги, жамбады, исембеди, башшы, жассын* т. б. түринде айтылғаны менен *жонқа, түнги, жанбады, исенбеди, басшы, жазсын* болып, бул сөзлердин түбирлері толық сақланып жазылады. *Клуп, актив, педагог, Иванов* түринде айтылыуына қарамастан олар *клуб, актив, педагог, Иванов* болып жазылады; диалектлик өзгешеликлерге байланыслы *сеннер, селлер, күннер, күллер*, т. б. болып айтылыуына қарамастан, олар *сенлер, күнлер* болып жазылады: *қарағой, алагел, саралат, баралмайды* түринде айтылатуғын сөз дизбеклері жазыуда *қара қой, ала кел, сарыала ат, бара алмайды* болып, ҳәрбир сөздин өзиниң әдеттеги пүтинлиги сақланып жазылады. Бундай болып айтылыуына қарап емес, ал сөздин түбириниң хәм қосымтаның әдеттеги пүтинлигин сақлай отырып жазылыуы морфологиялық дереклер тийкарында болады. Морфологиялық дереклерди әдебиетларда этимологиялық дерек деп те атайды.

Қарақалпақ тилинде теңдей жумсалатуғын *самал—шамал, салы—шалы, сағал—шағал, айлан—айнал, айлана—айнала, айланба—айналма, айланайын—айналайын—айнанайын, жыйнал—жыйлан, жыйналыс—жыйланыс, қыйналыу—қыйланыу* түриндеги сөзлер ушырасады. Жазыуда олардын дәслепкилерин (*самал, салы, сағал, айлан, жыйнал, қыйнал*) қолланыу дәстүрге айланып кеткен. Сөзлердин бундай болып жазылыуы тарийхый дәстүрий дереклерге тийкарланады. Жоқарыдағы мысаллардын айырымларынан морфологиялық деректи де аңлау мүмкин. Мысалы: *жыйналыс* сөзиниң түбири *жый*, оннан *жыйын, жыйна, жыйнал, жыйналыс* морфемалары жасалады; *қыйналыу* сөзи тууралы да усындай деу мүмкин. Солай етип *жыйын сөзинен жыйна, қыйын сөзинен қыйна* жасалады: а—фейил жа-

саушы қосымта болады. Демек қарақалпақ тилинде *жыйла*, *қыйла* деп айтылмайды екен, жазыуда да олай (*жыйланыс*, *қыйланыу*) болмауы керек.

Формасы бир қыйлы болған гейпара омоним сөзлер жазыуда қосымша шәртли белги менен белгиленуи мүмкин. Мәселен: *алма'* /атлық/—*а'лма* /фейил/, *салма'* /атлық/—*са'лма* /фейил/, *атла'с* /матернал/—*атлас* /географиялық атлас/ қ. т. б. Бул сөзлер сөйлеуде дауыс-лылардың пәтли я пәтсиз айтылыуы менен парқланса, жазылыуда олар дауыссының үстине пәт белгисин қойу арқалы айырылады. Жазыудағы бундай дерек ажырату (дифференцияция) дереги делинеди. Қарақалпақ тилинин орфографиясында фонетикалық хәм морфологиялық дереклерге тийкарлаи отырып көпшилик жазыу қәделери дүзілген. Сонлықтан да жазыудағы морфологиялық, әсиресе, фонетикалық дереклер баслы дереклер болып саналады.

§ 67. АЙЫРЫМ ХӘРИПЛЕРДИҢ ЖАЗЫЛУЫ

Сөздин барлық есипілген жеринде а хәриби жазыла береді. Мысалы *тас*, *она*, *шанақ*, *булақ*, *қадаған*, *автобус*, *машина*, қ. т. б. Орыс тилинен кирген *альбом*, *альпинист*, *апельсин*, *антенна*, *армия*, *аспирант*, *атеизм*, *багажник* т. б. сөзлерде қонсылас сөзлердин ямаса қонсылас бууынның тәсири менен и сеси ә сесине жақын айтылады. Бирақ жазыуда бул елестирілмей а хәриби менен жазылады.

Жумсалыуы жағынан ә, о, ө, у, ү хәриплери бираз шекленген болады. Ә хәриби көбинше биринши бууында, айырым сөзлерде екинши бууында жазылады. Мысалы: *әке*, *кән*, *сән*, *тәртип*, *кәсип*, *жәхән шәхәр*, *сәхәр*, *күтә*, *жүдә* қ. т. б. О хәриби түпкиликли сөзлердин биринши бууынында ушырасады хәм сөзлердин ең басында келгенде ол еки сестин дизбегин /уо/ билдириу ушын жумсалады. Мысалы: *ол*, *от*, *орақ*, *отын*, *қонақ*, *жолдас*, *қос* қ. т. б. Ал орыс тилинен кирген сөзлердин басында ортасында, ақырында, биринши хәм соңғы бууынларында шекленбеген ҳалда жумсала береді. Мысалы *область*, *опера*, *колхоз*, *совхоз*, сыяқлы сөзлерде пәтсиз бууында келгенде а сеси сыяқлы болып айтылған менен о хәриби сақланып жазылады.

У хәриби бир бууынлы сөзлерде ямаса көп бууынлы

сөзлердин биринши бууынында ушырасады. Мысалы: *ул, бул, қулын, жұлдыз, уста* т. б. Ал, *кулб, Куба, коммуна, Баку*, сыяқлы орыс тили арқалы кирген сөзлерде бууын таңламастан жумсала береді хәм әдеттегисинен созымлы болып, қысық дауыслы сесті аңлатыу ушын *у* ҳәриби жумсалады. *Ө, ү* ҳәриплери тек түпкиликли сөзлерде ямаса көп бууынлы сөзлердин биринши бууынында жазылады. Мысалы: *көз, көп, тас, түн, үн, көлик, төле, көркем, күлкі, түлкі, күтә*. т. б. *Ө* ҳәриби сөз басында келгенде еки сестің дизбегін /*Уө*/ аңлатады.

Биринши бууында еринлик дауыссылар келгенде екінши бууындағы езиулик *ы, и, е* сеслери сәйкес еринлик *у, ү, ө* сеслерине айланып айтылған менен жазыуда елестирілмей, *ы, и, е* ҳәриплери арқалы жазылады. Мысалы: *қулун-қулын, түлкү-түлки* т. б.

Ы, и ҳәриплери *ылақ, тыныс, шынық, қысы, таныс, ишим, тил, из, киси* т. б. сөзлердин басында, ортасында, ақырында жумсала береді. Ал орыс тили арқалы кирген сөзлерде *ы, и* ҳәриплери әдеттегисинен де қысық хәм созымлы айтылатуғын сеслерди билдириу ушын жумсалады. Мысалы: *тыл, цыган, социализм, бригада, лирика* т. б. Тартым жалғауы жалғанғанда *халық, парық, ауыз, орын, көрик, бөрик, ерин, мурын, қарын, кеуил, қәйин* усаған ғейпара сөзлердегі *ы, и*, сеслери түсирилип, *халық, парқы, айыз, орны, көрки, бөрки, ерни, мурын, қарны, кеули, қәйним* түрінде жазылады.

Е ҳәриби сөздин барлық жеринде /басында, ортасында, ақырын да/ ушыраса береді: сөздин басында хәм сөз ишиндегі айырым бууынның басында келгенде еки сестің дизбегін /*йе*/ аңлатады. Мысалы: жазылыуы—*ел, еки, елес, поезд, объект, разьезд*; айтылыуы—*йел. йеки, йелес, пойезд, обьект, разьйезд*.

Э ҳәриби *эпос, экскурсия, поэма* усаған сырттан кирген сөзлерде хәм *эй, эх* сыяқлы түпкиликли сөзлерде жазылады.

Ё ҳәриби орыс тилинен кирген сөзлерде *йо* сеслерин билдириу ушын жумсалады. Мысалы: *ёлка, шофёр, слёт, самалёт*, т. б. *Район, майор, Нью-Йорк, йош* сыяқлы сөзлерде *ё* жазылмайды, ал *йо* бирикпесинин өзи жазылады.

Ю ҳәриби орыс хәм басқа тиллерден кирген *каюта, тюлень, тюрьма, Юрий, июль* усаған сөзлерде *йуу* ямаса *йүү* сеслерин билдирсе, *Юсип* сөзинде *йү* бирикпесин

аңлатыу ушын жазылады. Хәрекет аты фейилинин ыу/йу /айтылыуы—уу/үу/ аффикслери жалғанса, жууан бууынлы сөзлерде ыу, жиңишке бууынлы сөзде иу түринде жазылады. Мысалы: *жайыу, қойыу, сойыу, кийиу* т. б. Бул сөзлердин айтылыуы *жайуу, қойуу, сойуу, кийуу* болғаны менен *жаю, қою, сою, кию*, түринде жазылмайды.

Я ҳәриби түпкиликли хәм сырттан кирген сөзлерге йа сеслик бирикпесин аңлатыу ушын жумсалады: *яр, яд, яқшы, ямаса, январь, шаян, қоян, аяқ, дәрья, партия, армия* т. б. сондай-ақ я айырым сөзлерде *йә* бирикпесин аңлатады. Мысалы: *яки сентябрь, князь* т. б.

Дауыссыз сеслер үнлеслиги бойынша биринши бууындағы *е, ы, и*, сеслери сәйкес *ә, у, ү* сеслерине айланып кетеди. Бирақ бул жазыуда есапқа алынбай *е, ы, и* ҳәриплери сақланып жазылады. Мысалы: *күйө—күйе, түйө—түйе, сүјөн—сүјен, күйү—күйуу, сүйүк—сүйуқ, күйүк—күйүк* т. б. Сондай-ақ қонсылас келген еринлик *ү* сесинин тәсири менен *е, ы, и* сеслери сәйкес *ә, у, ү* сеслерине айланып айтылыуы мүмкин. Мысалы: *сајун; қајун, билүј, жајун, дәјүр, гәјәк*, т. б. Бирақ жазыуда *е, ы, и* сақланып, *қауын, билиү, жауын, дәүир, дәүлет, гејек* түринде жазылады.

Дауыссыз ҳәриплер—*б, д, г, ғ*, сөздин ақырында сәйкес *п, т, қ, к* болып айтылғаны менен жазыуда ол есапқа алынбайды. Мысалы: *клуб, штап, Ленинград, шат, әулат, педагог, бақ* болып айтылса да *клуб, Ленинград, шад, әулад, педагог, бағ* түринде жазылады. Ал олар сөздин басында, ортасында есиптилген жеринде жазыла береді.

В, ц, ч, ш ҳәриплери орыс тилинен кирген хәм орыс тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде ушыра-сады. Мысалы: *врач, актив, центнер, концерт, революция, чек, очерк, почта, ящик*, т. б. *Ц* ҳәриби *т* хәм *с* сеслеринин дизбегі сыяқлы, *ч* ҳәриби *т* хәм *ш* сеслеринин дизбегі сыяқлы болып айтылады. Мысалы: *атса кетсе, жетсе, өтсе* сыяқлы сөзлерде *тс*, *хатишы, атишы* сыяқлы сөзлерде *тш, ашшы, душшы* сыяқлы сөзлерде *шш* түринде түбир хәм қосымталар сақланып жазылады. *Ч* ҳәриби *чай, чайхана, чайник, Чимкент, Чирчик* усаған сөзлерде жазылыуы қабыл етилген.

Ф ҳәриби көбинше сырттан кирген сөзлерде ушыра-сады. Ал түпкиликли сөзлерде оғада сийрек жумсала-

ды. **Ф** хәриби мынадай сөзлерде жазылады: *фейил, уф, суф, түф, Файзулла, Фатийма, Зулфия, фабрика, факт, ферма, физика, шкаф, буфет, графика, цифр, профессор, география, т. б.* Көпшилик жағдайларда **п** хәриби жумсалады.

Қ хәрибине қарағанда **Х** хәриби сийрек қолланылады. Мысалы: *салы, хабар, халық, хан, ханым, хат Хийда хожа, хожалық, Хожели, хорлық, хош, хызмет, пахта, парахат, бахыт, асхана, сүтхор, жалахор, халат, химия, хирург, хрестоматия, художник, хутор, пароход, техника* сыяқлы сөзлерде жумсалады. Ал басқа барлық жағдайларда **қ** хәриби жумсалады.

Айырыу белгиси—**ь** сөздің ортасында **е, ё, ю, я**, хәриплерінің алдында келип, оларды өзлерінен бұрын келген дауыссызлардан ажыратыу үшін жумсалады. Мысалы: *объект, субъект, подъезд, Съезд, адъютант, конъюктура* т. б.

Жиңишкертиу белгиси—**ь** өзінің алдында тұрған дауыссыз сестің жиңишке айтылатуғынлығын билдириу үшін (*артель, секретарь, альбом, большевик, асфальт*) хәм сөздің ортасында **и, о, е, я** хәриплерінің алдында келип, оларды өзлерінен бұрын келген дауыссызлардан айырыу үшін (*Ильич, павильон, фельетон, пьеса, дэрья, дунья* т. б.) жумсалады.

§ 68. АЙЫРЫМ ТҮБИР СӨЗЛЕРДІҢ ХӘМ ҚОСЫМТАЛАРДЫҢ ЖАЗЫЛЫҰЫ

Ақыры **н** сесине тамамланған сөзге еринлик **б** сесинен басланған қосымта қосылса, **б** сесинен басланған сөз биригип ямаса дизбеклесип келсе, **н** сеси еринлик **м** сесине айланып айтылады. Бирақ жазыуда бұл ескертилмей, түбири сақланып **н** хәриби жазылады. Мысалы: *қамбады-қанбады, сөмбеди-сөнбеди, жамбас-жанбас, Сәрсембай, Сәрсенбай, қам басымы-қан басымы* т. б.

Сондай-ақ ақыры **н** сесине питкен сөзге **к, қ, ғ, г** сеслерінен басланған сөз биригип ямаса дизбеклесип келсе, **н** сеси жасалуы орны жағынан соңында келген сеслерге усап **н** түрінде айтылады. Бирақ бұл жазыуда ескерилмей, түбири сақланып **н** хәриби жазылады. Мысалы: айтылыуы—*азаңғы, тұңғи, көңген, жоңқа, Амангелди, Жийеңғалий, оң ғарға, сең кел* т. б. жазылыуы—*азанға, түнғи, көнген, жонқа, Амангелди, Жийеңғалий, он ғарға, сен кел* т. б.

Ақыры *с, з* сеслеріне тамамланған сөзлерге *ш* сесінен басланған аффикслер қосылса, ондай сөзлерде *ш, ж* сеслерінен басланған басқа сөз биригіп ямаса дизбеклесіп келсе, *с, з* сеслері *ш* сесіне айланып айтылады. Бірақ жазылуы да *с, з* сақланып жазылады. Мысалы: айтылуы—*башшы, душшы, орушша, колхозшы, Дошжан, бес жыл, таш жол*; жазылуы—*басшы, душшы, орыша, колхозшы, Досжан, бес жыл, тас жол* т. б.

Сондай-ақ ақыры *з* сесіне тамамланған сөзлерге *с* сесінен басланған аффикслер қосылса, *з* сесі *с* сесіне айланып айтылады. Бірақ жазылуы *з* хәриби жазылады. Мысалы: айтылуы—*дуссыз, жассын, сессин* т. б. б. жазылуы—*дузсыз, жазсын, сезсин*. Бундай қубылыс сөз бенен сөздің шегарасында да ушырасады. Мысалы: айтылуы—*жус сом, ас сал, тес сал*; жазылуы—*жүз сом, аз сал, тез сал* т. б.

Жоқарыдағылардай қонсылас сеслердің өз-ара тәсири нәтижесінде сеслер алмасып айтыла береді. Бірақ олардың бәрі жазылуы есапқа алына бермей, көбінше дәлеліңкі түбір сақланып жазылады.

Сөздің ақыры жинишкертіу белгісіне тамамланып, оған дауыссыздан басланған қосымта қосылса, жинишкертіу белгісі түсіп қалады, ал дауыссыздан басланған қосымта қосылса, түсірілмей жазылады. Мысалы: *артель—артели-артельге, Кремль-Кремлю-Кремльде, лагерь-лагери-лагерьден, повесть-повести-повестке* т. б.

Сөздің ақыры *тт, лл, пп, мм, сс* усаған қатара келген бир қыйлы сеслерге тамамланса, оған дауыссыздан басланған аффикслер қосылса екеуі де сақланып жазылады, ал дауыссыздан басланған қосымта қосылса, биреуі түсіріліп жазылады. Мысалы: *класс-классқа-классы, металл-метсалды-металы, грипп-грипптен-гриппи, грамм-грамлап-грамы, киловатт-киловаттқа-киловаты* т. б. Бундай биргелкі қосарлы дауыссыз сеслерге тамамланған сөзге тап сондай дауыссыздан басланған қосымта қосылса, биреуі түсіп қалады. Яғный, биргелкі үш дауыссыз емес, ал екі дауыссыз хәрип жазылады. Мысалы: *классыз, металлар, киловаттан, гриппен* т. б.

Сөздің ақыры *ск* дауыссызлар дизбегіне питкен қала атларына дәлеліңкі хәриби оннан кейін қосымта қосылып жазылады. Мысалы: *Томск—Томскиге, Минск—*

Минскден, Свердловск—Свердловскиде, Хабаровск—Хабарскиде т. б.

Ақыры б, д, г, в ҳәриплеринне тамамланған сөзлерде үнсиз дауыссызлардан басланған аффикслер жалғанады. Мысалы: штаб—штабта, клуб—клубқа, Иванов-Ивановтан, парад-парадқа, педагог-педагогнан т. б.

Жекке сөзлердин бас ҳәриплери алынуу арқалы жасалған қысқарған сөзлерге қосымталар жалғанса, ол қосымталар қысқарған сөзден сеслерге үнлесе отырып деффиксиз бөлек жазылады. Мысалы: ЗИЛ ге, МТС қа т. б.

Ақыры -ов, -ова, -ева, -ина, -ская қосымталарына питкен фамилияларға жууан, ал ев қосымтасына питкен фамилияларға бирде жууан, бирде жиңишке қосымталар жалғанады. Мысалы: Султановқа, Камаловаға, Серекееваға, Сарокинада, Вознесенскаядан, Қалбаевқа, Ерекеевке т. б.

Жоқарыдағы мысаллардан көрингеніндей-ақ айырым сөзлерге қосымталар қосылғанда сөздин жазылуына қарап емес, ал айтылуына ыңғайласып, үнлесе отырып оған қосымталар жалғанады. Мысалы: клубға, парадға, Султановға емес, ал клубқа, парадқа, Султановқа болып жазылады. Сондай-ақ Қалбаев сөзине қосымта жууан, Ерекеев сөзине жиңишке түрде жалғаныуы да ол сөзлердин айтылуына байланысly. Ауызша сөйлеуде Қалбайып, Ерекейип болып айтылады. Сонлықтан жазыуда Қалбаевқа, Ерекеевке түрінде фонетикалық дерек тийкарында жазылады.

§ 69. КӨМЕКШИ ХӘМ ҚОСПА СӨЗЛЕРДИҢ ЖАЗЫЛУЫ

Көмекши сөзлердин ишинде бетлик жалғаныуынын алдында келетуғын бы/би/пы/пи/мы/ми сорау жанапайлары /сазбысаң, алыпнысыз, аламысыз/, сөз ақырында келетуғын мыс/мис, мыш/миш, шы/ши, өс жаналайлары /барадымыс, ислеши, айтөс т. б. түрінде/ қосылып, ақ, ау, а/э, са/се жанапайлары /сен-ақ, айтарау/, келсең-э, айтсаң-а, қой-са т. б./ дефис арқалы жазылады. Ал басқа барлық көмекши сөзлер бөлек жазылады.

Еки-үш сөзден қуралып, бир мәни билдиретуғын қоспа сөзлер адам атлары, қала, ауыл, жер, суу, ат-

лары хайуанлардың, жәнликлердин қуслардың, өсим-ликлердин улыұмалық хәм меншикли атамалары, айырым предметлердин атлары хәм т. б. қосылып жазылды. Мысалы: *Сейиткамал, Бағдағұл, Халқабад, Қызылқұм, Машанкөл, Пиримбет жарған, Ақпеткен, Айбүйир, жолбарыс, бузабас, түйетауық, ақбас, атқулақ, асқабақ, палауқабақ, ийттүйнек, темирқазық [жұлдыз], Бөрибасар, Қутлыаяқ, қолжазба, баспасөз, тилхат, жолбасшы*. т. б. Бундай биригип жазылатуғын бириккен қоспа сөзлердин бир сынары хәзирги дәуирде мәни аңлатуы мүмкин ямаса фонетикалық өзгериске ушыраған болыуы да мүмкин. Мысалы: *Қарабарақ, сүтлимек, жұллыбарақ, аласапыран, бүгин, быйыл, белбеу, негара, қолғап*, т. б. Сондай-ақ *фотоқағаз, фотосүррет, радиоеситтириу, радиобайланыс, телекөрсетиу, авиапочта, фотоаппарат, телефильм, микробиология* сөзлери орыс тилиндегидей болып қосылып жазылады.

Қоспа сөзлердин сынарлары өзлериниң туура мәнилерин сақлай отырып, бир ұғымды билдирсе, ямаса бир заттың атын аңлатса олар бөлек жазылады. Мысалы: *ауыл хожалығы, мал шаруашылығы, темир жол, тас көмир, қара сөз, халық аралық* т. б.

Жуп сөзлер дефис арқалы жазылады. Мысалы: *сөзбе-сөз, туысқан-тууған, күш-қуғат, азлы-көпли, нан-пан, кийим-кеншек* т. б.¹

---

¹ Дауыссыз хәм дауыссызлардың, түбир хәм қосымталардың, көмекши хәм қоспа сөзлердин жазылуы хәққында «Қарақалпақ тилиниң алфавити хәм орфографиялық қәделериниң жыйнағы» китапшасын қараңыз.

(Дүжушилер: К. У. Убайдуллаев, Д. С. Насыров., Нөкис, 1974-ж.)

3

1. Фонетиканың изертлеу объекти	5
2. Фонетиканың әхмийеті хәм тил билиминин басқа тараў- лары менеп байланысы.	7
3. Фонетиканың тараўлары	9
4. Фонетиканың изертлеу усыллары	12

5. Сөслерди изертлеудин физиологиялык, акустикалык хэм лингвистикалык тәрәплери	14
6. Фонетиканын акустикалык тәрәпи	
7. Фонетиканын физиологиялык тәрәпи	
Сөйләу ағзалары	18
8. Фонетиканын лингвистикалык тәрәпи	
Фонема хақында түсиник.	26

9. Дауысly және дауыссыз фонемалардың жасалуы	33
10. Тілдің фонемалық құрамын анықтау	34

11. Дауысlyлардың фонемалық құрамы.	37
12. Дифтонглар.	42
13. Айырым туйық дифтонглардың фонемалық құрамы. Ый, ий, уў, үў	43
14. Айырым ашық дифтонглардың фонемалық құрамы йе, уо, үө	47
15. Дауысly фонемалардың артикуляциялық сыпаттамасы.	53
18. Дауысly е фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы	54
17. Дауысly и фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы.	56
18. Дауысly е фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы.	58
19. Дауысly ү фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы	59
20. Дауысly ө фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы.	60
21. Дауысly а фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы.	61
22. Дауысly ы фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы.	62
23. Дауысly у фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы	63
24. Дауысly о фонемасының артикуляциялық сыпаттамасы	64
25. Дауысly фонемалардың акустикалық сыпаттамасы	65
26. Дауысly фонемалардың классификациясы.	71

Дауыссыз фонемалар

27. Дауыссыз фонемалардың жасалуы.	74
28. Дауыссызлардың фонемалық құрамы.	76
29. Дауыссыз фонемалардың артикуляциялық сыпаттамасы.	87
30. Еринлік (лабиаль) дауыссызлар—б, п, ұ, м, в, ф . . .	
31. Тіл алды дауыссызлары—д, т, з, с, ш, ц, ч, н, л, р . . .	93
32. Тіл ортасы дауыссызы—й	106
33. Тіл арты дауыссызлары—к, г	108
34. Кишкене тиллік дауыссызлар—қ, х, ғ, ң	109
35. Көмекей дауыссызы—қ	113
36. Дауыссыз фонемалардың классификациясы.	114

Қарақалпақ тилинің тийкарғы фонетикалық нызамлары

37. Сеслердин фонетикалық өзгерислери ҳаққында	122
38. Сингармонизм қарақалпақ тилинің тийкарғы нызамы.	124
39. Қарақалпақ тилинде сингармонизмнің тәбияты.	128
40. Бууын құрылысындағы сингармонизм.	139
41. Бууындар аралығындағы сингармонизм	146
42. Сингармонизм ҳәм жазыу	148
43. Сингармонизмнің фонологиялық хызмети.	152
44. Дауыссызлар сингармонизми.	157
45. Дауыссызлар сингармонизми.	170
46. Дауыссыз фонемалардың сингармониялық реңклери	176
47. Морфемалар шегарасындағы сингармонизм.	194
48. Сеслердин сәйкеслеспеу қубылысы	203

Сөз құрылысындағы айырым сеслик қубылыслар

49. Редукция қубылысы.	206
50. Элизия қубылысы.	208
51. Эпентеза қубылысы	209
52. Протеза қубылысы.	210
53. Эпитеза қубылысы.	211
54. Метатеза қубылысы	211

Бууын

55. Бууынның жасалуы.	212
56. Бууынға бөллу	213
57. Бууынның түрлери	215

ПӘТ

58. Қарақалпақ тилинде сөзлик пәт мәселеси.	218

ОРФОЭПИЯ

59. Орфоэпия ҳаққында түсиник.	226
60. Айырым дауыссыз сеслердин айтылыуы.	22
61. Айырым дауыссыз сеслердин айтылыуы.	230

Графика хэм орфография

62.	Жазуу хэм онын эхмийети.	232
63.	Жазуудын тарихы хаққында.	234
64.	Графика	236
65.	Әлипбе	28
66.	Орфография	241
67.	Айырым ҳариплердин жазылыуы	243
68.	Айырым түбир сөзлердин хэм аффикслердин жазылыуы.	246
69.	Көмекши хэм қоспа сөзлердин жазылыуы.	248

Абатбай Даулетов

СОВРЕМЕННЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ ЯЗЫК

На каракалпакском языке

Издательство «Билим»

Нукус—1994

Бас редактор *Қ. А. Есемуратов*
 Редакция баслығы *Қ. Алиев*
 Редакторы *Ш. Бекбайлиева*
 Худ. редакторы *Е. Хожамуратов*
 Тех. редакторы *Г. Жолмурзина*
 Корректоры *Б. Байленисова.*

ИБ № 558

Теріуге берілген уақты 12. 02. 94 ж. Басыуға рұхсат етилген уақты. 24. 02. 94 ж. Қағаз форматы 84x108¹/₃₂. Әдебий гарнитура. Кегль 10. Жоғары баспа усылында. Көлемі 7,875 баспа табақ. 13,23 шәртлі баспа табақ 14'0 есап баспа табақ. Нұсқасы 1500 Буйыртпа 142. Бақасы шәртнама бойынша.

«Билим» баспасы, 742010. Нөкіс қаласы, А. Дос-пазаров көшесі, 62.

Қарақалпақстан Республикасы Баспа сөз бойынша Мәмлекетлик комитетиниң «Правда» газетасынын 50-жыллығы атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты. 742000. Нөкіс қаласы, Қарақалпақстан көшесі, жай № 9,

